

ૐતત્સત્ શ્રી પરબ્રહ્મ પરમાત્મને નમઃ

॥ સાર ચતં વ્યાકરણઃ ॥

ગૂજરાતી ટીકા સાથે પૂર્વાર્ધ

ગૂજરાતી ભાષાંતર કર્તા

ભટ્ટ વૈદનાથ મોતીરામજી. લીંબડી.

છપાવી પ્રગટ કરનાર

પંડયા જીવરામ ચક્રજી. લીંબડી.

પ્રત. ૧૦૦૦

વૈદનાથજીએ સર્વ હક સ્વાધીન રાખેલ છે.

સંવત. ૧૯૫૫ પોસ શુદ્ધ ૨

લીંબડી.

શ્રી જશવંતસિંહ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ તથા

અમદાવાદ ડાયમન્ડ જ્યુબીલી પ્રેસમાં છાપ્યું.

સને ૧૯૬૭ ના ૨૫ માં આક્ટ મુજબ રજીસ્ટર
કરાવ્યું છે.

કિંમત રૂપીઆ એક.

પ્રસ્તાવના.

હરકોષ ભાષા ભણતાં તેની સાથે તે ભાષાનું વ્યાકરણ અવશ્ય જાણવું જોઈએ, કેમકે તે વગર ભાષાનું શુદ્ધ જ્ઞાન થતું નથી. કહ્યું છે કે—યદ્યપિ बहुधाधीतं, तदपि पठत्वं पुत्र व्याकरणम् ।
સ્વજનઃ શ્વજનો માભૂત, સકલં શકલં સકૃચ્છકૃત ॥ અર્થ—
 હે પુત્ર જો કે તું ધણું ભણ્યો તોપણ વ્યાકરણ ભણ, તે વિના સ્વજન એટલે પોતાના જનને ઠેકાણે શ્વજન એટલે કુતરાના જન, સકલ એટલે સમગ્રને ઠેકાણે શકલ એટલે કટકો અને સકૃત એટલે એકવારને ઠેકાણે સકૃત એટલે વિષ્ટા ન થાઓ. અવ્યાકરણમધી તં, ભિન્ન દ્રોણ્યા તરંગિणी તરણમ્ । ખેષજમપથ્યસહિતં, ત્રય મિદકૃતંવરં ન કૃતમ્ ॥ અર્થ—વ્યાકરણ વિનાનું ભણવું, ભાંગેલી હોડીવડે નદીને તરવું, તથા પથ્યવિનાં આપણ લેવું એ ત્રણ ન કર્યાં સારાં, પણ કર્યાં સારાં નહીં. ॥ અંગીકૃતં કોટિ મિતંચશાસ્ત્રં, નાજ્ઞીકૃતં વ્યાકરણંચયેન । નશોભતે તસ્ય મુખારવિન્દં, સિન્દુર ચિન્દુ વિધવા લલાટે ॥ અર્થ—જેણે અનેક શાસ્ત્રો અંગિકાર કર્યાં છે એટલે ભણેલાં છે; પણ વ્યાકરણશાસ્ત્ર અંગીકાર નથી કર્યું અર્થાત્ ભણેલ નથી; તો જેમ વિધવા સ્ત્રીના મસ્તકમાં સિન્દૂરનું બિંદુ શોભતું નથી તેમ એનું મુખ શોભાયમાન નથી થતું. (શોભતું નથી.) માટે વ્યાકરણનો અભ્યાસ મનુષ્યોએ અવશ્ય કરવો જ જોઈએ.
 એવી રીતે સાંભળવામાં આવ્યું છે કે એક વખત શ્રીમત્પરમ હંસ પરિવ્રાજકાચાર્ય અનુભૂતિ સ્વરૂપાચાર્યજી વિદ્વાનોની મધ્યે પ્રકૃતિ પુરૂષનો વિચાર કરતા હતા. પોતે વૃદ્ધ અવસ્થાને લીધે દાંતથી રહિત હોવાથી પુંસુના બદલે પુંજી બોલાઈ જવાયું, ત્યારે વિદ્વાનોએ કહ્યું કે પુંજી અશુદ્ધ છે. પરમહંસજીએ કહ્યું કે શુદ્ધ છે; ત્યારે વિદ્વાનોએ

કહ્યું કે જો શુદ્ધ છે, તો તેની પ્રક્રિયા કરીને બતાવો? પછી પસ્થ હંસજીએ કહ્યું કાલે બતાવીશ; એમ કહી ધરે આવીને સરસ્વતીની ઉપાસના કરી, ત્યારે અર્ધ રાત્રિના સમયે સરસ્વતીજી દેવીએ પ્રત્યક્ષ થઇને કહ્યું કે વરદાન માગ? ત્યારે અનુભૂતિ સ્વરૂપાર્થજીએ વ્યાકરણનું કહ્યું. એટલે સરસ્વતીજી પોતાના હારથી ૭ સો સૂત્રવાળી સારસ્વતી નામે પ્રક્રિયા દઇને અંતરધાન થઇ ગયાં. એ સારસ્વતી પ્રક્રિયા પામીને અતિ આનંદથી એજ નામનો ગ્રંથ (સારસ્વત વ્યાકરણ) કરવા લાગ્યા, અને પ્રાતઃકાલમાં વિદ્વાનોને બતાવ્યો. વિદ્વાનો એ આદર પૂર્વક સ્વીકાર કર્યો. (સારસ્વત વ્યાકરણ) આ ગ્રંથ મધ્ય દેશ ગુજરાત કાઠિયાવાડ વગેરેમાં અતિ પ્રસિદ્ધ હોવાથી ધણુંકરીને આ ગ્રંથ બણાય છે, તથા બણાવાય છે, અને આનું માહાત્મ્ય સર્વે જગ્યાએ જાહેર થયેલ છે, તથા સર્વે સાધારણ મનુષ્યો જાણે છે. પરમહંસજીએ બહુજ સરલ કરેલ છે, તોપણ માતા પિતાના અતિ વેકથી હાલના સમયમાં અલગ અલગ અવિધાના વશ થઇ જવાથી બાલકો બણી નથી શકતા. આ ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં છે અને આહોના લોકોની ભાષા ગુજરાતી છે, તેથી આ ગ્રંથ ગુજરાતી ભાષામાં થાય તો ગુર્જર બધુઓને અતિ લાભ થાય એમ ધારી ગુજરાતી ભાષાંતર કરવા ઇચ્છા થતાં લોક હિતાર્થે આ ગ્રંથ મારાથી બનતી મેહેનતથી મૂળ સૂત્રો સાથે પૂર્વઃર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ એમ બે ભાગથી મેં ગુજરાતીમાં કર્યો છે. ગુર્જર બધુઓ આ ગ્રંથનો ઉપયોગ કરશે તો મારો લીધેલ શ્રમ સફળ થયો માનીશ, એ પ્રમાણે મારી પ્રાર્થના બધુ વર્ગ પરત્વે છે. સંવત ૧૯૫૨ ના અષાઢ શુદ્ધ ૨ રવિવાર.

દી. ભટ્ટ વૈજનાથ મોતીરામજીના પ્રેમસહ

જયસચ્ચિદાનંદ.

લીંબડી.

બીબડી

ૐ તત્સત્
શ્રી પરબ્રહ્મ પરમાત્મને નમઃ સંવત ૧૯૫૨
અષાઢ શુદ્ધ ૨ રવિ.

અથ સારસ્વત સૂત્રં તથા સૂત્રાર્થે લેખ્યતે.

પ્રણમ્ય પરમાત્માનં બાલધી વૃદ્ધિ સિદ્ધયે ॥

સારસ્વતી મૃજુંકુર્વે પ્રક્રિયાં નાતિ વિસ્તરામ્ ॥૧॥

હું અનુભૂતિ સ્વરૂપાચાર્ય પરમાત્માને પ્રણામ કરીને વ્યાકરણ શાસ્ત્ર નહીં બણેલા એવા બાળકની બુદ્ધિની વૃદ્ધિની સિદ્ધિ માટે અંથ નહાનો અને વિશેષ અર્થ અર્થાત્ બહુ વિસ્તારવાળી નહીં એવી સરળ સારસ્વતની પ્રક્રિયાને કરું છું.

બહુ વિસ્તારવાળી નહીં એમ કેમ કહે છે તે શંકા દૂર કરવા કહું છું કે—

ઇન્દ્રાદયોપિયસ્યાંતં નયયુઃ શબ્દ વારિધેઃ ॥

પ્રક્રિયાં તસ્ય કૃત્સ્નસ્ય ક્ષમોવક્તુંનરઃ કથમ્ ॥૨॥

ઇન્દ્રાદિ દેવતા અપિ શબ્દથી વાલ્મીકિ આદિ કૌપિ અથવા ઇન્દ્રાદિ આદિ મહા વ્યાકરણ કરવાવાળા (ઇન્દ્ર, ચંદ્ર, કાશિદૃત્સ્ન, અપિશલી. શકટાયન, પાણિનિ, અમર. અને જેનેન્દ્ર) એઓ પણ જે શબ્દ સમુદ્રના પારને પામ્યા નહીં, તો એ સંપૂર્ણ શબ્દ સમુદ્રની પ્રક્રિયાને કેહેવાને માન્ય સરખો મનુષ્ય કેવી રીતે સમર્થ થાય? અર્થાત્ ઇન્દ્રાદિ દેવો તો પાર ન પામ્યા તો મારા સરખો મનુષ્ય કેવી રીતે પાર પામી શકે? નજ પાર પામી શકાય; માટે સંક્ષેપથી કહું છું.

તત્ર તાવત્સંજ્ઞા સંવ્યવહારાય સંગૃહ્યતે ॥

એ સારસ્વતી પ્રક્રિયામાં પ્રથમ સમાન આદિ સંજ્ઞા શાસ્ત્ર વ્યવહારને માટે ગ્રહણ કરે છે.

અથ સંજ્ઞા પ્રકરણમ્

અ ઇ ઉ ઋ લૃ સમાનાઃ ॥ અર્થ—અ, ઇ, ઉ, ઋ, લૃ, એ વર્ણો છે તેઓની સમાન સંજ્ઞા કહી છે.

હ્રસ્વદીર્ઘપ્લુતભેદાઃસવર્ણાઃ ॥ અર્થ—એઓના હ્રસ્વ, દીર્ઘ, પ્લુત ભેદો તથા પરસ્પર સવર્ણો કહ્યા છે. હ્રસ્વની એક માત્રા, દીર્ઘની બે માત્રા, પ્લુતની ત્રણ માત્રા, અને વ્યંજનની અર્ધ માત્રા છે.

एषामन्येऽपिउदात्तादिभेदाःसन्ति ॥ અર્થ—

એઓના બીજા પણ ઉદાત્તાદિ ભેદો છે. ઉંચે સ્વર આવે તે ઉદાત્ત, નીચે સ્વર આવે અનુદાત્ત, અને સમાન સ્વર આવે તે સ્વરિત છે.

ए ऐ ओ औ संध्यक्षराणि ॥ અર્થ—એ, એ, ઓ, ઔ, એ સંધ્યક્ષરો છે. એઓમાં હ્રસ્વ નથી.

उभयेस्वराः ॥ અર્થ—અકારાદય પાંચ (અ, ઇ, ઉ, ઋ, લૃ) અને એકારાદય ચાર (એ, એ, ઓ, ઔ) એ બેય ગણીને નવ સ્વરો કહેવાય છે.

अवर्जानामिनः ॥ અર્થ—અ અક્ષર રહિત સ્વરો (ઈ, ઉ, ઊ, ઋ, ઋ, લૃ, લૃ, ઇ, ઇ, ઓ, ઔ,) એઓ નામિન કહ્યા છે.

પ્રત્યાહારજિગ્રાહયિષયાવ્યંજનાન્યનુક્રામ-

તિ ॥ અર્થ—પ્રત્યાહાર મહણની ઇચ્છાએ વ્યંજનો અનુક્રમે કહે છે.

હયરલવ, જળનકમ, જઠધધમ, જડદ

ગબ, રવફછઠથ, ચટતકપ, શષસ. ॥ આ-

વંતાશ્યામ્ ॥ અર્થ—હયરલવ, જળ ન ક મ, જઠધધમ,

જડદગબ, રવફછઠથ, ચટતકપ, શષસ એઓ વ્યંજનો છે.

પ્રત્યાહારને મહણ કરવા ઇચ્છનારાએ આધથી અંત સુધી એઓ

વર્ણા મહણ કરવા યોગ્ય છે. આદિમાં જે અક્ષર છે, તે અંતના

અક્ષર સહિત ઉચ્ચાર કરેલ હોય તેનું નામ પ્રત્યાહાર છે. અથ

કહેતાં અ થી વ સુધી, ચપ=ચટતકપ, જબ=જડદગબ.

હસાવ્યંજનાનિ ॥ અર્થ—હકારથી લઈને સકાર પર્યંત

જેટલા વર્ણો છે તે બધા હસા કહેતાં વ્યંજનો કહેવાય છે. સ્વરહીન

તે વ્યંજન કહેવાય છે.

કાર્યાયેત્ ॥ પ્રસય આદિથી જુદા કોઈ કાર્ય માટે ઉચાર

કરેલા વર્ણુ ઇત સંજ્ઞક છે. અનુબંધ સંજ્ઞક છે. (ઇત શબ્દનું

બીજું નામ અનુબંધ છે.) ઉચ્ચાર કરતાંજ નાશ થાય તે અનુ-

બંધ છે.

યસ્યેત્સંજ્ઞાતસ્યલોપઃ ॥ અર્થ—જેની ઇતસંજ્ઞા થાય છે.

તેનો લોપ થાય છે. વર્ણુઅદર્શન તે લોપ છે, વર્ણુ વિરોધને લોપશ્ચ

કહે છે. (એક વર્ણુને નાશ કરે છે અને અન્યની ઉત્પત્તિને પ્રતિબંધ

6

1

11

11

5

३

ri

I:

—

અર્થ-મુખ અને નાસિકાવડે ઉચ્ચાર કરેલાને અનુનાસિક કહે છે. મુખ વડે ઉચ્ચાર કરેલાને નિરનુનાસિક કહે છે. અઃ એને વિસર્ગ કહે છે, વર્ણના માથે બિંદુને અનુસ્વાર કહે છે. અ, ક વર્ગ અને હ એઓનું કંઠ સ્થાન. ઇ, ચ વર્ગ, અને ય શ નું તાલુસ્થાન. ઝ, ટ વર્ગ, ર પ નું મુધ્ધારસ્થાન. લૃ, ત વર્ગ, લ સ નું દંતસ્થાન. ઉ, વ વર્ગ, અને ઉપધમાનીઅનુંઓષ્ઠસ્થાન. ઙ મ ક છ ન નું નાસિકાસ્થાન. એ ઐ નું કંઠતાલુસ્થાન. ઓ ઔ નું કંઠોષ્ઠસ્થાન. વકારનું દંતોષ્ઠસ્થાન. જિંહા મૂલીયનું જિંહામૂલ, અનુસ્વારનું નાસિકાસ્થાન. (ક અને ખ ની આગળ અર્ધ વિસર્ગ સદશ જિંહામૂલિય-૪૩ ૪૫.) (ચ પ ઃ ફ પ અને ઢ ની આગળ અર્ધ વિસર્ગ સદશ ઉપધમાનીય. શ પ સ હ ને ઉખાણુ કહે છે. ક થી મ સુધીનાને સ્પર્શ કહે છે, ય ર લ વને અંતરથ કહે છે.

એ પ્રમાણે સંજ્ઞા પ્રકરણ સમાપ્ત. મુખેનોચાર્યમાણોનિરનુનાસિકઃ । અઃ ઇતિવિસર્જનીયઃ । વર્ણશિરોવિંદુ રનુસ્વારઃ ॥

સ્વર સંધિ.

સપ્તમીના નિર્દેશથી વિધિયમાનકાર્ય બીજા અક્ષરથી વ્યવધાન રહિત પૂર્વનું બોધક થાય છે.

ઇયંસ્વરે॥ (ઈ ઈ) ઇ વર્ણની પર વિજ્ઞતિય સ્વર આવેતો ઇનો ય થાય છે. દધિ+આનય= દધ્ય્+આનય=

હસેર્હસઃ॥ અર્થ-સ્વરની પછી રેફ હકાર વર્જિત વ્યંજનનીપર વ્યંજન આવે તો તે બેવડાય છે. દધ્ય્+આનય.

ઙ્ઙવેજવાઃ॥ અર્થ-ઙ્ઙસ(ઙ ઢ ધ ધ બ, જ ઙ ઙ ગ બ, ખ ફ છ ઠ થ, ચ ટ ત ક પ, શ પ સ) ની પછી ઙ્ઙવ (ઙ ઢ ધ ધ બ, જ ઙ ઙ ગ બ) આવે તો જ વ (જ ઙ ઙ ગ બ) થાય છે. દધ્ય્+આનય

સ્વરહીનંપરેણસંયોજ્યમ્॥ અર્થ-સ્વરહીન વ્યંજનને પ-

છીના વ્યંજને જોડવો. દદ્યાનય, ગૌરી+અત્ર=ગૌર્ય+અત્ર.

રાદ્યપોદ્ધિઃ॥ અર્થ-રેફથી પૂર્વ સ્વર અને રેફથી પછી ય પ

(ય ર લ વં, ઝા બુ ડ ન મ, ઝ ઢ ઘ ઘ ભ, જ ડ દ ગ ઘ, ખ ફ છ ઠ થ, ચ ટ ત ક પ.) બેવડાય છે ગૌર્ય+અત્ર=ગૌર્યત્ર

ઉવમ્॥ અર્થ-ઉ વર્ણની પછી વિન્નતિય સ્વર આવે તો ઉ તથા ડ નો વ થાય છે. મધુ+અત્ર=મધ્વત્ર, મધુ+અરિઃ=મધ્વરિઃ, મધુ+આસનં=મધ્વાસનં, વધૂ+આસનં=વધ્વાસનં.

ઋરમ્॥ અર્થ-ઋ ની પછી વિન્નતિય સ્વર આવે તો ઋ નો ર થાય છે. પિતૃ + અર્થઃ=પિતૃર્થઃ

લૃલમ્॥ અર્થ-લૃ ની પછી વિન્નતિય સ્વર આવેતો લૃ નો લ થાય છે. લૃ+અનુબંધઃ=લનુબંધઃ

ए अय् ॥ અર્થ-ए ની પછી વિન્નતિય સ્વર આવે તો ए નો અય થાય છે. ને+અનં=નયનમ્.

ओ अव् ॥ ओ ની પછી વિન્નતિય સ્વર આવે તો ओ નો અવ્ થાય છે. ગો+અક્ષઃ=ગવાક્ષઃ, ગો+ઇન્દ્ર=ગવ+ઇન્દ્ર ॥

ગવાદેરવર્ણાગમોઽક્ષાદૌવક્તવ્યઃ । ગવ આદિની પછી અક્ષ આદિ આવે તો અ વર્ણ આગમ કેહેવા યોગ્ય છે.

अ इ ए ॥ અર્થ-अ, आ ની પછી इ ई આવે તો ए

થાય છે. ગવેન્દ્ર, તવ+इदं=તવેદં, મમ+इदं=મમેદં. ગો+અગ્રં= ગવ+અગ્રં

સવર્ણેદીર્ઘઃસહ ॥ અર્થ-સવર્ણની પર સવર્ણ આવે તો તે દીર્ઘ થાય. ગવાગ્રં, શ્રદ્ધા+અત્ર=શ્રદ્ધાત્ર. દીર્ઘને દીર્ઘતા નથી. દાધિ+इह=દધીહ, મધુ+उदकं=મધૂદકં.

ए ऐ ऐ ॥ અર્થ-અ, આ, ની પછી ए ऐ આવે તો ऐ થાય છે. તવ+एषा=તવૈષા, તવ+ऐश्वर्यं=તવૈશ્વર્યમ્. અક્ષ+ऊहिनी=અક્ષ+અ+ऊहिनी

उ ओ॥ અર્થ-અ આ ની પછી उ આવે તો ઓ થાય છે. ગંગા+उदकम्=ગંગાદકમ્

ओ औ औ ॥ અર્થ-અ વર્ણ (અઆ) નીપરઓ, ઔ આવે તો ઔ થાય છે તવ+ओदनः=તવૌદનઃ, તવ+औन्नत्यं=તવૌન્નત્યમ્, અક્ષ+ऊहिनी=અક્ષૌહિણી, પ્ર+ऊढ=પૌઢ. ગો+यूतिः=ગવ્યુતિઃ બેગાઉ, ગો+यूति=ગોયૂતિ ગાયનો સમુદ.

ऐआय् ॥ ऐની પછી વિભતિય સ્વર આવે તો ऐनो આય્ થાય છે. નૈ+अकः=નાયકઃ

औ आव् ॥ અર્થ-ઔ ની પછી વિભતિય સ્વર આવે તો ઔ નો આવ્ થાય છે તૌ+इह=તાવિહ.

य्वोर्लोपश्वापदान्ते ॥ અર્થ-પદાંતમાં રહેલા અ

અવ્ ના યકાર વકારનો લોપ વિકલ્પે થાય છે. તે+આગતા:=તઆ-
ગતા: અથવા તયાગતા:, પટો+ઇહ=પટઇહ અથવા પટાવિહ.
તસ્મૈ+આસનં=તસ્માઆસનમ્, તસ્માયાસનમ્. અસૌ+ઇન્દુ:=
અસાઇન્દુ: અથવા અસાવિન્દુ:.

લોપશિપુનર્નસંધિ: ॥ અર્થ-લોપ કરેલાની ફરિ સંધિ
થતી નથી. છંદમાં (વેદમાં) થાય છે. હેસખે+ઇતિ=હેસખેતિ, હે
સસ્યિતિ.

एदोतोऽतः ॥ અર્થ-પદાંતમાં રહેલા ए કાર ઓકારની પછી
અ આવે તો તેનો (અનો) લોપ થાય છે, અને તેની જગ્યાએ
(ઽ)આવુ થિન્હ લખાય છે. તે+અત્ર=તેઽત્ર, પટો+અત્ર=પટોઽત્ર.
સર્વ વિધિ કરતાં લોપ વિધિ બલવાન છે.

हलादेरीषादौटलोपोवक्तव्यः ॥ અર્થ-હલની પછી
ईष આદિ આવે તો ટિનો લોપ કહેવા યોગ્ય છે. કવચિત્ તિ આદિ
વર્ણના અભાવે કેવળ સ્વરની પછી ટિ સંજ્ઞા ઠહી છે. હલ+ईषा=
હલીષા, લાંગલ+ईषा=લાંગલીષા, મનસ્+ईषા=મનીષા, શક
+અન્ધુ:=શકન્ધુ: કર્ક+અન્ધુ:=કર્કન્ધુ: સીમન્+અન્ત:=સી-
મન્ત:, કેશવેશમાં અન્યત્ર સીમાન્ત:, કુલ+અટા=કુલટા. પતત્
+અંજલિ:=પતજ્જલિ:, સાર+અઙ્ગ:=સારઙ્ગ: પથુપક્ષી અન્યત્ર
સારાઙ્ગ:.

ઓમાઙાવપિ ॥ અર્થ-અવળની પછી ઓમ્ , આઙ આવે તો ટિ લોપ થાય છે. અચ+ઓમ્=અઘોમ્ , શિવ+આ+ઈહિ=શિવેહિ.

ઓમિનિત્યમ્ ॥ અર્થ-અ વળની પછી ઓમ્ આવે તો અકારનો લોપ નિત્ય થાય છે. સ્વર+ઓમ્=સ્વરામ્ .

ઋઅર્ ॥ અર્થ-અવળની પછી ઋ આવે તો ઋ નો અર્ થાય છે. તવ+ઋદ્ધિઃ=તવદ્ધિઃ

ક્વચિદાર્ ॥ અર્થ-અ વળની પછી ઋ આવે તો ક્વચિત્ આર્ થાય છે. ઋણ+ઋણમ્=ઋણર્ણ, શીત+ઋતઃ=શીતાર્તઃ. પ્રવત્સ-તર, કંવલ, વસન, ઋણ, દશાની પછી ઋણ આવે તો આર્ થાય છે.

ઋતેચતૃતીયાસમાસેવાઽઽર્ ॥ અર્થ-અવળની પછી ઋત શબ્દ તથા તૃતીયા સમાસમાં જોય મળીને આર્ થાય છે. શીતેન+ઋતઃ=શીતાર્તઃ (ઠંડપડે પીડિત પુરુષ) દુઃખપડે પીડિત=દુઃખાર્તઃ અન્યત્ર નહીં. પરમ+ઋતઃ=પરમર્તઃ

ઉપસર્ગાદવર્ણાન્તાદ્ધકારાદૌધાતૌઆર્ભવતિ ॥ અર્થ-ઉપસર્ગના અ વળની પછી ઋકારાદિ ધાતુ આવે તો ઋનો આર્ થાય છે. ઉપ+ઋછતિ=ઉપાર્છતિ, પ્ર+ઋછતિ=પ્રાર્છતિ.

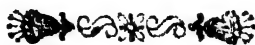
ઋકારાદૌનામધાતૌવા ॥ અર્થ—અવર્ણાંત ઉપસર્ગની પછી ઋકારાદિ નામ ધાતુ આવે તો ઋતો વિકલ્પે આર્ થાય છે. ઉપ+ઋષભીયતિ=ઉપાર્ષભીયતિ અથવા ઉપર્ષભીયતિ, પ્ર+ઋષભીયતિ=પ્રાર્ષભીયતિ અથવા પ્રર્ષભીયતિ.

ઋકારાદૌઆરનેતિવાચ્યમ્ ॥ અ વર્ણાંત ઉપસર્ગની પછી દીર્ઘ ઋકારાદિ આવે તો ઋતો આર્ થતો નથી. ઉપ+ઋકારીયતિ=ઉપકારીયતિ.

લૃ અલ્ ॥ અર્થ—અ વર્ણની પછી લૃ વર્ણ આવે તો અલ્ થાય છે. તવ+લૃકાર:=તવલકાર:

ઋલૃવર્ણયોઃસાવર્ણ્યવક્તવ્યમ્ ॥ અર્થ—ઋ લૃ વર્ણુ સ્થાનિક હોવાથી ર લ તુ પણુ સર્વર્ણ કહેલ છે. હોત્+લૃકાર:=હોત્લૃકાર:, હોત્લૃકાર:. પરિ+અંક:=પર્યંક: અથવા પલ્યંક:

ઓષ્ટોત્વોર્વૌસમાસે ॥ અર્થ—અની પછી ઓષ્ટ તથા ઓતુ શબ્દ આવે તો સમાસને વિષે વિકલ્પે ઓ થાય છે. વિંબ+ઓષ્ટ:=વિંબોષ્ટ: અથવા વિંબોષ્ટ:, સ્થૂલ+ઓતુ:=સ્થૂલોતુ: અથવા સ્થૂલૌતુ: અસમાસે તવ+ઓષ્ટ:=તવૌષ્ટ: ॥ એ પ્રમાણે સ્વર સંધિ સમાપ્ત.

અથ પ્રકૃતિભાવઉચ્યતે॥ અર્થ-હવે પ્રકૃતિભાવ સંધિકહેછે.

નામી ॥ અદસ્ શબ્દના જસ પ્રત્યયથી જે અમી શબ્દ થયો

તે સંધિ પામતો નથી. અમી+આદિત્યા=અમીઆદિત્યા.

દ્યેદ્વિત્વે ॥ અર્થ-ईકાર, ऊકાર, एકાર એ ત્રણે સિદ્ધ છે. દ્વિ

વચનમાં દિવચનાંત છતાં પણ સંધિ ન થાય. અગ્રી+અત્ર=અગ્રી

અત્ર, પદ્+અત્ર=પદ્અત્ર, માલે+આનય=માલેઆનય. મણી

વાદિ વર્ણ છે. મળી+ઈવ=મળીવ.

ઔનિપાતઃ ॥ અર્થ-આ, ઔ, અ, ई, उ, क, ल, ए,

ऐ. ओ, औ, आ, ओ, એ પ્રકારે પ્રથક પદ અથવા નિપાત છે.

આકાર નિપાત, ઔકાર નિપાત તથા એક સ્વર છે. તેઓની સંધિ

થતી નથી. આ+एवं मन्यसे=આ एवं मन्यसे, नो+अत्रस्थात-

व्यम्=नोअत्रस्थातव्यम्, उ+उत्तिष्ठ=उउत्तिष्ठ, इ+इंद्रंपश्य=

इइन्द्रंपश्य, अ+अपेहि=अअपेहि. આ ચદ્વણુથી આહ્ ઉપસર્ગ સાથે

સંધિ થાયછે તથા ઇપદ્વર્થમાં, ક્રિયાયોગમાં, મર્યાદા તથા અભિ વિધિમાં સં-

ધિ થાયછે. આકાર નિપાત બે પ્રકારનો છે એક ઙિત્ અને બીજો અઙિત્

તેમાં જે ઙિત્ છે તેને સંધિ થાય છે. અઙિત્ ને સંધિ થતી નથી. एतं,

आतं, इतं, વાક્ય સ્મરણના અઙિત્ માં સંધિ થાય છે. આ+

उत्तमः=ओत्तमः, आ+ईक्षसे=एक्षसे, आ+इहि=एहि, आ+

इंद्रतः=एन्द्रतः

પ્લુતઃ॥ અર્થ—પ્લુતની સંધિ ન થાય દેવદત્ત૩+અહિ=દેવદત્ત

૩અહિ, દેવદત્ત૩+અત્ર ગોશ્વરતિ=દેવદત્ત૩અત્રગોશ્વરતિ.

દૂરાદાહ્વાનેચટેઃપ્લુતઃ॥ અર્થ—દૂરથી બોલાવવામાં, ગાવામાં,

રોવામાં, વિચારમાં, ગમ્યમાનમાં, ટિ ને પ્લુત બોલાય છે. ચકાર અહણથી હાતાત ઇત્યાદિમાં સંધિ થાય છે તાત+ઈતિ=તાતેતિ.

હેહયોઃસ્વરેસંધિર્નવક્તવ્યઃ॥ અર્થ—હે તથા હે ની પછી સ્વર આવે તોપણ સંધિ થતી નથી. (દૂરથી બોલાવવું સં-બોધન ઇત્યાદિમાં સંધિ થતી નથી.) હે+અનડ્વાન્=હે અનડ્વાન્.

ઋતૌસમાનોવા ॥ અર્થ—ઋતુ શબ્દ સમાનની પછી આવે તો સંધિ થતી નથી. અને થાય છે. હિમ+ઋતુ=હિમર્તુઃ અથવા હિમઋતુઃ એ પ્રમાણે પ્રકૃતિ બાવ પ્રક્રિયા.

— ૧૩ —
વ્યંજન સંધિ.

ચપાઅવેજવા ॥ અર્થ—પદાંતમાં રહેલા એવા ચપ (ચ ટ ત ક પ)ની પછી અવ (અ, ઇ, ઉ, ઋ, લૃ એ ઐ ઓ ઔ હ ય ર લ વ, ગ્નણનકમ, ઝ ઢ ધ ઘ બ, જ ઙ દ ણ ળ) આવે તો ચપ નો જબ (જ ઙ ઢ ણ ળ) થાય છે. પટ્+અત્ર=પટત્ર, વાક્+યથા=વાગ્યથા.

ઝમેઝમાવા ॥ અર્થ—પદાંતમાં રહેલ ચપ ની પછી ઝમ (ઙ ણ ન ટ મ) આવે તો વિકરણે ઝમ થાય છે. વાક્+માત્રં

=વાઙ્માત્રં અથવા વાગ્માત્રમ્, પદ્ + મમ=ષળ્મમઅથવાષદ્મમ

ચપાચ્છઃશઃ ॥ અર્થ—ચપ (ચ ટ ત ક પ)ની પછી શકાર આવે તો શકારનો છકાર થાય છે અને નથી થતો. વાક્ + શૂર=વાક્ષૂરઃ અથવા વાક્શૂરઃ

હોઙ્મા ॥ અર્થ—ચપ ની પછી હકાર આવે તો ચપ નો ઙ્મ (ઙ ઢ ધ ધ ભ) થાય છે અને નથી થતો. એક હકાર પાંચ ઙ ભ કયા ક્રમે થાય છે તે કહે છે—જે વર્ગનો અપ તે વર્ગનો ચોથો થાય છે. તત્ + હવિ=તદ્ધવિઃ અથવા તત્હવિ, તદ્હવિ. વાક્ + હરિ=વાક્હરિઃ અથવા વાગ્ધારિઃ-વાગ્હરિઃ

સ્તોઃશ્વમિઃશ્ચુઃ ॥ અર્થ—સકાર ત વર્ગની પછી શકાર ચ વર્ગ આવે તો શકાર ચ વર્ગ યથા સંખ્યાએ થાય છે. કસ્ + ચરતિ=કશ્ચરતિ, કસ+શૂરઃ=કશ્શૂરઃ, તત્ + ચિત્રં=તચ્ચિત્રમ્, તત્ + શાસ્ત્રં=તચ્છાસ્ત્રમ્.

નશાત્ ॥ અર્થ—શકારની પછી ત વર્ગ આવે તો ચકાર થતો નથી. વિશ્નઃ, પ્રશ્નઃ.

ષ્ટમિઃષ્ટુઃ ॥ અર્થ—સકાર ત વર્ગની પછી પકાર ટ વર્ગ આવે તો પકાર ટ વર્ગ યથા સંખ્યાએ થાય છે. કસ્ + પષ્ટઃ=કષ્પષ્ટઃ, કસ્ + ટીકતે=કષ્ટીકતે, તત્ + ટીકા=તટ્ટીકા, તત્ + ટીકતે =તટ્ટીકતે. ક્વચિત્ પકાર ટ વર્ગના યોગ વિના પશ્ચ પકાર ટ વર્ગ થાય છે. અગ્નિષ્ટોમઃ

તોર્લિલઃ ॥ ત વર્ગની પછી લકાર આવે તો લકાર થાય છે.

તત્ + લુનાતિ = તલ્લુનાતિ, ભવાન્ + લિખાતિ = ભવાંલિખતિ.

અન્તસ્થાદ્વિપ્રભેદાઃ ॥ અર્થ—રેફ વર્ણિત (રકાર વર્ણિત) યવલ નાસાનુનાસિક અને નિરનુનાસિક એવા એ બેદ છે તેમાં સાનુનાસિકજ નકારનો લકાર થાય છે.

નષિ ॥ અર્થ—ત વર્ગની પછી પકાર આવે તો ત વર્ગનો ટ વર્ગ થતો નથી. ભવાન્ + પઘ્ઃ = ભવાન્પઘ્ઃ

ટોરન્ત્યાત્ ॥ અર્થ—પદાંતમાં રહેલા એવા ટ વર્ગની પછી સકાર અને ટ વર્ગ આવે તો પકાર અને ટ વર્ગ થતો નથી. પદ્ + નરઃ = પળનરઃ, ષટ્ + સીદન્તિ = ષદ્સીદન્તિ

નસક્ષ્ણતે ॥ અર્થ—નકારાંત પદની પછી છત (છ હ થ ય ટ ત) આવે તો સક્ આગમ થાય છે.

ટિત્કિતાવાદ્યન્તયોર્વક્તવ્યૌ ॥ ટ્ ઇત્ તે ટિત્ અને ક્ ઇત્ તે કિત્ એ ટિત્કિત્ આગમ ટિત્ હોય તો પેહેલો થાય અને કિત્ હોય તો પછી (અંતમાં) થાય છે. રાજન્ + ચિત્રં = રાજંશ્ચિત્રમ્, ભવન્ + તનોતિ = ભવાંસ્તનોતિ.

શેચગ્વા ॥ અર્થ—નકારાંત પદની પછી શકાર આવે તો વિ-ક્રદ્યે ચ્ચ આગમ થાય છે. ભવાન્ + શૂરઃ = ભવાઞ્શૂરઃ, ભવાઞ્ચ્શૂરઃ, ભવાઞ્ચ્શૂરઃ, ભવાન્શૂરઃ.

ઙ્ઞનો-હસ્વાદ્દ્વિઃસ્વરે ॥ અર્થ-પદાંતમાં રહેલા ઙ્ઞસ્વની પછી ને ઙ્ઞકાર, ઙ્ઞકાર, નકાર છે, તે બેવડાય છે બે તેમની પછી સ્વર હોય તો પ્રત્યઙ્+ઇદં=પ્રત્યઙ્ઙિદમ્, સુગળ્+ઇહ=સુગળિહ રાજન્+ઇહ=રાજન્નિહ, રાનન્+ઇદં=રાજન્નિદં.

છઃ॥ અર્થ- -હસ્વ સ્વરની પછી છકાર આવે તો તે બેવડાય છે. તવ=છત્રં=તવચ્છત્રમ્.

ઋસેચપાઙ્ગસાનામ્ ॥ અર્થ-ઋસ (ઋ ઇ ઋ ઋ, ઋ ઋ ઋ ઋ, ઋ ઋ ઋ ઋ, ઋ ઋ ઋ ઋ) ની પછી ઋસ (ઋ ઋ ઋ ઋ, ઋ ઋ ઋ ઋ, ઋ ઋ ઋ ઋ) આવે તો ચ પ (ઋ ઋ ઋ ઋ) થાય છે. તવ+છત્રં=તવચ્છત્રમ્.

દીર્ઘાદપિચવક્તવ્યઃ ॥ અર્થ-દીર્ઘ સ્વરની પછી છકાર બેવડાય છે. દીર્ઘ પદાંતની પછી પણ છકાર આવે તો અપિશબ્દથી કયવિત્ તે બેવડાય છે. મ્લે+છઃ=મ્લેચ્છઃ, -હી+છઃ=-હીચ્છઃ, લક્ષ્મી+છાયા=લક્ષ્મી-ચ્છાયા-લક્ષ્મીછાયા.

આઙ્માઙ્ઞ્યાંચવક્તવ્યમ્ ॥ અર્થ-આઙ્, માઙ્, ઘપસર્ગની પછી ઙ્ઞકાર આવે તો તે બેવડાય છે. આ+છાદયાતિ =આચ્છાદયતિ, મા+છિદત્=માચ્છિદત્.

મોઽનુસ્વારઃ ॥ અર્થ-પદાંતમાં રહેલા મકારની પછી વ્યંજન આવે તો મકારનો અનુસ્વાર થાય છે. તમ્+હસતિ=તંહસતિ, પટુમ્+વૃથા=પટુવૃથા. અવસાનમાં વર્તમાન મકારનો અનુસ્વાર વિકલ્પ થી થાય છે.

નશ્વાપદાન્તેઙ્ગસે ॥ અર્થ-પદાંતમાં વર્તમાન નકાર મકારનો અનુસ્વાર થાય છે. જે નકાર મકાર પછી ઙ્ગસ (ઝઢધધભ, જડદગળ, ખ ફ છ ઠ થ, ચ ટ ત ક પ, શ પ સ) હોય તો યશાન+સિ=યશાં સિ, પયાન્+સિ: પયાંસિ, કમ્+સ:=કંસ:

યમાયપેઽસ્ય ॥ અર્થ-અપદાંતમાં વર્તમાન અનુસ્વારની પછી યપ (ય ર લ વ, ગ્ ગ્ણ ન ડ મ, ઝઢ ધ ધ ભ, જડદગળ, ખ ફ છ ઠ થ, ચ ટ ત ક પ) આવે તો યમ થાય છે (ય ર લ વ ગ્ ગ્ણ ન ડ મ) એક અનુસ્વાર પાંચ યમ સર્વણ ક્રમે થાય છે શાં+ત=શાન્ત

વાપદાંતે ॥ અર્થ-પદાંતમાં વર્તમાન અનુસ્વારની પછી યપ આવે તો વિકલ્પે યમ થાય છે તં+કરોતિ=તઙ્કરોતિ, તં+તનોતિ =તન્તનોતિ, તં +જાનાતિ=તઙ્જાનાતિ.

વર્ગેવર્ગાન્તઃ ॥ અર્થ-અનુસ્વારની પછી જે વર્ગ આવે તે વર્ગનો તે થાય છે. વર્ગના અભાવે પર રૂપ થાય છે. સમ્+યંતા=સંયન્તા યકારના અન્ય સર્વણાભાવે પણ યકારને યકારજ સર્વણ છે. સં+વત્સરઃ=સંવત્સરઃ

મનયવલપેરહકારે ડનુસ્વારસ્યતેયથાક્રમં જ્ઞવન્તિ ॥ અર્થ-અનુસ્વારની પછી હથી જોડાએલ મનયવલ આવે તો તે અનુસ્વારના યથાનુક્રમે થાય છે. કિં+હ્સલયતિ=કિમ્ હ્સલયતિ, કિં+ન્દુતે=કિન્ન્દુતે, કિં+હ્ઃ=કિય્હ્ઃ, કિં+હ્લય

તિ=કિવ્હલયતિ, કિં+લહાદયતિ=કિલ્લહાદયતિ.

ક્લોઃકક્ટગ્વાશરિ ॥ અર્થ-ક્લાર ણકારનીપર શપસ આવે તો કક્, ટક્ આગમ વિકલ્પે થાય છે. પ્રાહ્+પઘ્=પ્રાહ્સઘ્: અથવા પ્રાહ્ષઘ્:, સગુણ્+પઘ્=સગુણ્પઘ્: અથવા સગુણ્ષઘ્:

મસ્વરે ॥ અર્થ-અનુસ્વારની પછી સ્વર આવે તો અનુસ્વારનો મ થાય છે.

ઞ્છન્દસિ ॥ અર્થ-વેદમાં અનુસ્વારની પછી શપસહર આવે તો અનુસ્વારનો ઞ્ થાય છે. ચતુસ્ત્વિંશદ્વાજિનઃ=ચતુસ્ત્વિંશદ્વાજિનઃ, સામયજૂં+ષિ=સામયજૂઁષિ, વયં+સોમઃ=વયંસોમઃ, સિંહસિ=સિંહસિ, દેવાનાં+રાજા=દેવાનાંરાજા.

એ પ્રમાણે વ્યંજન સંધિ સમાપ્ત.

અથવિસર્ગસંધિર્નિગદ્યતે ॥ અર્થ-હવે વિસર્ગ સંધિ કહેવાય છે.

વિસર્જનીયસ્યસઃ ॥ અર્થ-વિસર્જની પછી સ્વસ(ખદ્ધકથ, ચટતકથ, શપસ) આવે તો વિસર્ગનો મ થાય છે. કઃ+તનોતિ=કસ્તનોતિ.

શપસેવા ॥ અર્થ-વિસર્ગની પછી શપસ આવે તો વિસર્ગનો

શપસ થાયછે. (પક્ષે વિસર્ગ પણ રહે છે.) કઃ + શેતે=કઃશેતે, કઃ
+ષઢ્ઠઃ=કષ્ષઢ્ઠઃ, કઃ+સાધુઃ=કસસાધુઃ

કુપ્વોઃ ~ક~ પૌવા ॥ અર્થ-વિસર્ગની પછી ક વર્ગ
પ વર્ગ સંબંધિ સ્વસ આવે તો વિકલ્પે ~ક~પ થાયછે. કઃ+ક
રોતિ=ક~કરોતિ, કઃ+પચતિ=ક~પચતિ અથવા કઃ પચતિ,
કઃ+પઠતિ=ક~પઠતિ અથવા કઃપઠતિ (ક પ ઉચાર માટે છે.)

વાચસ્પત્યાદયઃસંજ્ઞાશબ્દાનિપાતાત્સાધવઃ॥

અર્થ-વાચસ્પતિ આદિ સંજ્ઞા શબ્દો સંજ્ઞા વાચક કોઇનું પણ
નામ પ્રતિપાદક શબ્દો તે નિપાત હોવાથી સિદ્ધન્ત બળવા. જેમ
વાચસ્પતિઃ, માસ્કરઃ, શ્રેયસ્કરઃ, શ્રેયસ્કામઃ, અયસ્કાન્તઃ
અયસ્કુમ્ભઃ, અયસ્પાત્રમ્, દિવસ્પતિઃ, નમસ્કારઃ, અહ-
સ્કારઃ, ઉર્ષ્વુધઃ, બૃહસ્પતિઃ, તસ્કરઃ, હરિશ્ચંદ્રઃ, મસ્કરઃ,
મસ્કરી, કાંસ્કાન્, કસ્કઃ, અશ્વત્થઃ, કપિત્થઃ, પારસ્પત્
(પૃક્ષ વિશેષ નામ છે,) પ્રાયશ્ચિતં, વનસ્પતિઃ, કિષ્કિન્ધા,
ઇત્યાદિ.

અન્હોરોરાત્રિષુ ॥ અર્થ—પદાંતમાં (દિવસ) અહન શ-
બ્દના વિસર્ગનો રકાર થાય છે. (રાત્રિઆદિ વર્ણિતમાં) અહઃ+
પતિઃ=અહર્પતિઃ, અહઃ+ગણઃ=અહર્ગણઃ, અહઃ+અત્ર=અહરત્ર,
અરત્રિમાં એ પ્રકારે ઉદાહરણ—અહઃ+રૂપં=અહોરૂપમ્, અહઃ+
રથન્તરં=અહોરથન્તરમ્.

અતોડ્યુઃ ॥ અર્થ—અકારનીપરના વિસર્ગની પછી અકાર આવે તો વિસર્ગનો ઉ થાય છે. કઃ+અર્થઃ=કોડ્યઃ

હવે ॥ અર્થ—અકારનીપરના વિસર્ગની પછી હવ (હ ય ર લ વ, ઝા છુ ન ડ મ, જ ઢ ધ ઘ બ, જ ડ દ ગ બ,) આવે તો વિસર્ગનો ઉ થાય છે. કઃ+ગતઃ=કોગતઃ, દેવઃ+યાતિ=દેવોયાતિ, મનઃ+રથઃ=મનોરથઃ

આદવેલોપશ્ ॥ અર્થ—આની પછીના વિસર્ગની પછી અવ (અ આ ઇ ઈ ઉ ઊ ઋ ઋ લૃ લૃ ઐ ઐ ઓ ઓ અં અઃ, હ ય ર લ વ, ઝા છુ ન ડ મ, જ ઢ ધ ઘ બ, જ ડ દ ગ બ) આવે તો વિસર્ગનો લોપ થાય છે. દેવાઃ+અત્ર=દેવાઅત્ર, વાતાઃ+વાતા=વાતાવાતાઃ

સ્વરેયત્વંવા ॥ અર્થ—આનીપરના વિસર્ગની પછી સ્વર આવે તો વિકલ્પે વિસર્ગનો યકાર થાય છે. દેવાઃ+અત્ર=દેવાયત્ર અથવા દેવાઅત્ર.

મોસઃ ॥ અર્થ—મોસ્, મગોસ્, અઘોસ્ એ પ્રકારે એ આનીપરના વિસર્ગની પછી અવ આવે તો વિસર્ગનો લોપ થાય છે. મોઃ+અહિ=મોઅહિ, મગોઃ+નમસ્તે=મગોનમસ્તે, અઘોઃ+યાતિ=અઘોયાતિ.

નામિનોરઃ ॥ અર્થ—નામિનનીપરના વિસર્ગની પછી અવ

આવે તો વિસર્ગનો રેફ થાય છે. આગ્નિઃ+અત્ર=આગ્નિરત્ર, પદુઃ+યજતે=પદુર્યજતે.

રેફપ્રકૃતિકસ્યસ્વપેવા ॥ અર્થ—રકારના કરેલા વિસર્ગની પછી સ્વપ (અ ક્ષ છ ડ થ, ચ ટ ત ક પ) આવે તો વિસર્ગનો રકાર થાય છે. (વિકલ્પે થાય છે.) ગીઃ+પતિઃ=ગીર્પતિઃ, ગી+પતિઃ=ગીઃપતિઃ, ધૂઃ+પતિઃ=ધૂર્પતિઃ, ધૂ+પતિઃ=ધૂઃપતિઃ.

રઃ ॥ અર્થ—રેફ સંબંધિના વિસર્ગની પછી અથવા આવે તો વિસર્ગનો રકાર થાય છે. પ્રાતઃ+અત્ર=પ્રાતરત્ર.

શેલોપોદીર્ઘશ્ચ ॥ અર્થ—રેફના વિસર્ગની પછી રેફ આવે તો વિસર્ગનો લોપ થાય છે, અને આગળનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે. પુનઃ+રમતે=પુનારમતે, શુક્તિઃ+રૂપ્યાત્મનાભાતિ=શુક્તીરૂપ્યાત્મનાભાતિ.

સૈષાદ્દસે ॥ અર્થ—સઃ અને એષઃ ના વિસર્ગની પછી વ્યંજન (હસ) આવે તો વિસર્ગનો લોપ થાય છે. સઃ+ચરતિ=સચરતિ, એષઃ+હસતિ=એષહસતિ. (છંદમાં સમાસ કરવામાં પાદપૂરણમાં સંધિ થાય છે એમ જાણવું. સઃએષઃદાશરથીરામ=સૈષદાશરથીરામ ઇત્યાદિ પાદપૂરણમાં સંધિ થાય છે.

ક્વચિન્નામિનોઽબેલોપશ્ ॥ અર્થ—નામિનના વિસર્ગની પછી અથવા આવે તો ક્વચિત્ વિસર્ગનો લોપ થાય છે. ભૂમિઃ+આદદે=ભૂમ્યાદદે. એ પ્રમાણે વિસર્ગ સંધિ સમાસ.

હવે વિભક્તિ કહે છે.

જે વડે કર્તા કર્મ ઇત્યાદિ અલગ કરાય તે વિભક્તિ છે.

વિભક્તિ બે પ્રકારની છે સ્યાદિ તથા ત્યાદિ. તેમાં સ્યાદિ વિભક્તિ નામોને યોજે છે.

વિભક્ત્યન્તંપદમ્ ॥ અર્થ—જેને અંતે વિભક્તિ તે પદ કહેવાય છે.

અવિભક્તિનામ ॥ અર્થ—વિભક્તિરહિત અને ધાતુવર્જિત તથા અર્થવત્ શબ્દના રૂપને નામ કહે છે.

કૃત્તદ્વિતસમાસાશ્ચ ॥ અર્થ—કૃત્ તૃતીયાવૃત્તિવાલા પ્રત્યાંત શબ્દ ધાતુ, તથા તદ્વિતાંત અને સમાસાંત નામ સંઘક થાય છે. (કૃદંત, તદ્વિત પત્યયાંત, અને સમાસને પણ પ્રતિપાદિક (નામ) સંઘા થાય છે.)

તસ્માત્ ॥ અર્થ—તે નામની ઉપર સાતે વિભક્તિઓ થાય છે. તેમાં પણ અર્થ માત્ર એકપણાના કહેવામાં પ્રથમા એકવચન સિ પ્રત્યય છે.

વિ. એક વચનમ્	દ્વિ વચનમ્	બહુ વચનમ્
૧ સિ (એક)	ઔ (બે) ઓ	જમ્ (બહુ) ઓ
૨ અમ્ (તે)	ઔ (બેને) ઓને	શમ્ (બહુને) ઓને
૩ ટા (એકે, એક-વડે, એ)	ભ્યામ્ (બેવડે) ઓએ	ભિમ્ (બહુએ, બહુવડે) ઓએ

૪ ઢે (ને, માટે, સા૩) **ખ્યામ્** (ખેને, માટે, ખ્યમ્ (બહુને, માટે, સા૩)
સા૩) ઓને માટે ઓને માટે

૫ ઢસિ (થી, થકી) **ખ્યામ્** (ખેથી) ઓથી **ખ્યમ્** (બહુથી) ઓથી

૬ ઢમ્ (નો, ની, ઓમ્ (ખેનો, ની, નું) **આમ્** (બહુનો, ની, નું)
નું, નાં) ઓનો, ની, નું, નાં ઓનો, ની, નું નાં

૭ ઢિ (માં) **ઓમ્** (ખેમાં) ઓમાં **સુપ્** (બહુમાં) ઓમાં
એ સાતે વિભક્તિયોના પ્રત્યયો છે.

અકારાંત પુલ્લિંગ (નરજાતિ) **દેવ** શબ્દ તેને પ્રથમા એક વચન-
ના સિ પ્રત્યય લાગ્યો એટલે **દેવસિ** થયું તેમાં **ઈ** વિશેષણાર્થ
(વિશેષણ માટે) છે તેથી તે જતાં **દેવમ્** ૩૫ રહ્યું.

સ્ત્રોર્વિસર્ગ ॥ અર્થ—અધાતુના નામની પછી પદાંતમાં **ર**
અને **સ** આવે તો **ર**કાર તથા **સ**કારનો વિસર્ગ એવો આદેશ થાય
છે. **દેવ:** (એકદેવ) બેપણું કહેવું હોય ત્યાં **ઔ** પ્રત્યય થાય છે **દેવૌ** (બે
દેવો) બહુપણું કહેવું હોય ત્યાં **જમ્** પ્રત્યય થાય છે, તેમાં **જ**કાર
વિશેષણાર્થ છે, માટે **જ**કારનો લોપ થતાં **અમ્** પ્રત્યય રહ્યો એટલે
દેવ+અમ્=દેવા: થયું. (બહુ દેવો) (અધાતુ પદાંતમાં નામની પછી
રસ પ્રત્યાહાર હોય તો **સ**કાર રેફનો વિસર્ગ થાય છે. ધાતુના પદાંત
માં **ર**કાર **સ**કારનો વિસર્ગ થાય છે. **રસ** પ્રત્યાહારનાં પરછતા નહીં.)

અકારાજસોઽસુક્કચિદ્વક્તવ્યશ્ચન્દસિ ॥

અર્થ—વેદમાં કવચિત્ પ્રયોગાંતરમાં અકારાંતની પરના **જમ્**ની પૂર્વ **અમ્**
આગમ થાય છે. **દેવ+અમ્=દેવામ્+અમ્=દેવાસ:** (બહુ વેદો)

હવે બીજી વિભક્તિના એક વચનનો પ્રત્યય **અમ્** છે તે લગાડતાં **દેવ+અમ્** થયું.

અમ્ શસોરસ્ય ॥ અર્થ-અધાતુના સમાનચક્રી ઉત્તર એવા નામની પછી **અમ્** અને **શસ્** આવે તો તેના અકારનો લોપ થાય છે. એટલે **દેવમ્** (દેવને) ૩૫ થયું. દ્વીવચનનો પ્રત્યય **ઔ** તે લગાડતાં **દેવૌ** (બે દેવને) ૩૫ થયું. ત્રીતીયા બહુ વચનનો પ્રત્યય **શસ્** છે તેમાં **શ** વિશેષણાર્થ છે.

સોનઃપુંસઃ ॥ અર્થ-પુલિંગના સમાનની પછી **શસ્**ના સકારનો નકાર આદેશ થાય છે.

શસિ ॥ અર્થ-શસ્ પ્રત્યયની પૂર્વનો અક્ષર દીર્ઘ થાય છે.

યદાદેશસ્તદ્વદ્ધવતિ ॥ અર્થ-જેવો આદેશ તે પ્રમાણે થાય છે. એટલે **દેવાન્** (ધણા દેવોને) ૩૫ થયું. તૃતીયા એક વચનમાં **દેવ+ટા** તેમાં ટકાર અનુબંધ માટે છે.

ટેન ॥ અર્થ-અકારાંત પુલિંગનીપરના ટાનો **ઇન** થાય છે. એટલે **દેવેન** (દેવે) ૩૫ થયું. તૃતીયાના દ્વિવચનમાં **દેવ+ભ્યામ્=**

અદ્ધિ ॥ અર્થ-અકારની પછી વિભક્તિનો મકાર આવે તો અનો આ થાય છે. **દેવાભ્યામ્** (બે દેવોએ) ૩૫ થયું. તૃતીયાના બહુવચનમાં **દેવ+ભિસ્**

ઠ્ઠયઃ ॥ અર્થ-અકારાંતનીપરના **ભિસ્**ના મકારનો અકાર થાય છે. **અ+ઇ=ઐ. દેવ+ઐસ=દૈવૈઃ** (ધણા દેવોએ) ૩૫ થયું.

અકારસ્યભિસિહ્નદસ્યેકારોવક્તવ્યઃ ॥

અર્થ—વેદમાં અકારાંતનીપર મિસ્ આવે તો એકાર વિકલ્પે કહેવો જોઈએ. દેવેભિઃ (દેવોએ) કર્ણેભિઃ (કાર્ણોએ) ચોથી વિભક્તિના એકવચનમાં દેવકે ચયુઃ; તેમાં હકાર હિત્કાર્યાર્થ છે. કે, કસિ, ક્ષ્મ્, કિ એ બધાયમાં હ હિત્કાર્યાર્થ છે માટે હનો લોપ થાય છે.

હેરક ॥ અર્થ—હકાર હિત્કાર્યાર્થ સર્વત્ર. અકારનીપરના હે એ પ્રમાણે છે અને અક્ (અ) આગમ થાય છે. દેવ+એ+અ=દેવાય (દેવને માટે) ૩૫ ચયુઃ. ચતુર્થી દ્વિવચન દેવાભ્યાં. (એ દેવને માટે) ચતુર્થી બહુવચન દેવ+ભ્યસ્ =

એસ્મિબહુત્વે ॥ અર્થ—અકારની પછી બહુવચન સકાર મકાર વિભક્તિ આવે તો બહુવચનમાં અકારનો એકાર થાય છે. દેવેભ્યઃ (બધા દેવોને માટે) ૩૫ ચયુઃ. પાંચમી એકવચનમાં દેવ+કસિ તેમાં ઈકાર પ્રત્યય ભેદ જણાવવા માટે છે.

હસિરત્ ॥ અર્થ—અકારની પછી વિભક્તિના કસિનો અત્ થાય છે. દેવ+અત્=દેવાત્ (દેવથી) ૩૫ ચયુઃ. પાંચમી દ્વિવચન દેવાભ્યાં (એ દેવથી) પાંચમીતું બહુવચન દેવેભ્યઃ (બધા દેવોથી) છઠી એકવચનમાં દેવ+ક્ષ્ =

હસ્સ્ય ॥ અર્થ—અકારની પછી વિભક્તિના ક્ષ્નો સ્ય થાય છે. દેવસ્ય (દેવનો) છઠી દ્વિવચનમાં દેવ+ઓસ્ =

ओसि ॥ अर्थ—अकारनीपर ओस आने तो अकारतो एकार

માય ઊ. દેવ્ + ઇ + આમ્ = દેવયોઃ (એ દેવતા). છઠી અહુવચનમાં
દેવ + આમ્ =

નુહામઃ ॥ અર્થ—સમાનની પછી વિભક્તિતો આમૂતે આવે
તો નુદ્ આગમ થાય છે. દિવ્ હતાથી આમળ થાય. ઉકાર
હવ્યાર્થ્ય છે. દેવ+નામ્=

નામિ ॥ અર્થ—અકારની પછી નામ આવે તો અકાર દીર્ઘ થાય છે. દેવાનામ્ (ધણા દેવોનો, ની, નું, નાં). સાતમી એકવચન-માં દેવ+ઙિ=દેવે (દેવમાં) સપ્તમી દ્વિવચન દેવયોઃ (એ દેવોમાં) સપ્તમી બહુવચનમાં દેવ+સુપ્=તેમાં પકાર પિતૃકાર્યાયં છે. દેવ+સુ=

કિલાત્પઃસઃકૃતસ્ય ॥ અર્થ-કવર્ગ તથા ફલ પ્રત્ય હાર (ઘઉંઋલૃએઐઓઔઞ્ઞઞઃહપરસ) ની પછી સંકાર આવે તો તે સંકારનો ષ આદેશ કોઈ સૂત્ર વડે કરેલ છે. દેવેષુ (ઘણા દેવોમાં) (ઞ્ઞંત્ય રહેલાનો નથી થતો). સંબોધન કહે છે-

આમન્ત્રણેસિદ્ધિઃ॥ અર્થ-આમન્ત્રણ અભિમુખીકરણને માટે વિદિત એવી સિ ની ધિ સંજ્ઞા થાય છે (પુરૂષ જેને જોવાવે છે તે આમન્ત્રણ તે અભિમુખ તેને માટે વિદિત કરેલ જે સિ પ્રથમા એકવચનરૂપ તે ધિ સંજ્ઞક થાય છે.) દેવસ્ ધિ સંજ્ઞામાં શું કરવું તે કહે છે.

સમાનાદેર્લોપોઽધાતોઃ ॥ અર્થ—અધાતુના સમાનની પછી ધિ નો લોપ થાય છે. હ્રસ્વ સમાનની પછીનાને એ પ્રમાણે જાણવું.

આભિમુખ્યાભિવ્યક્તયેહેશબ્દસ્યપ્રાક્રપયોગઃ ॥ અર્થ—અભિમુખત્વ પ્રકટ કરવાને માટે હે શબ્દ પ્રથમ યોજાય છે. હે દેવ, હે દેવો, હે દેવાઃ (હે દેવ, હે બે દેવો, હે ઘણા દેવો). એ પ્રમાણે ઘટ (ઘડો), પટ (લૂગડુ), સ્તંભ (થાંભલો), કુંભ(બડો) ઇત્યાદિ પશુ અકારાંત પુલિંગોને એ પ્રમાણે જાણવું.

અકારાદિમાં પશુ સર્વાદિને વિશેષ છે તે નીચે પ્રમાણે.

સર્વાદિનિ સર્વનામાનિ । સર્વઆદિ સર્વનામ સંગ્રહ થાય છે.

સર્વનામે—સર્વ (બધું) વિશ્વ (સંપૂર્ણ, સંસાર, જગત્) ઉભ (બે) ઉભય (બે અવયવવાળું) અન્ય (બીજું) અન્યતર (બેમાંથી એક) इतर (બીજું) ઠતર, ઠતમ એ બે પ્રત્યય છે તે જની અંતે લાગે છે, તે સર્વનામ ગણાય છે. તેમજ કતર, કતમ પશુ જાણવા. સમ (સંપૂર્ણ) સિમ(સંપૂર્ણ) નેમ(અર્ધ) એક (એક) પૂર્વ, પર, અવર, દક્ષિણ, ઉત્તર, અપર, અધર (એ સાત શબ્દો સંઘા- બિન્ન અને વ્યવસ્થાવાચક હોય. તે સર્વનામ કહેવાય છે.) સ્વ (જ્ઞાતિ અને દ્રવ્યવાચક ન છતાં આત્મા અને આત્મીયવાચક હોય ત્યારે સર્વનામ ગણાય છે.) અન્તર (બાહ્યઅર્થવાચક અને પરિધાનવાચક એટલે પેહેરવા વાચક હોય તે સર્વનામ ગણાય) ત્વદ (તે) તદ (તે) યદ્ (જે) એતદ્ (એ) इदम् (આ) અદસ્ (આ) દ્વિ (બે) કિમ્ (કાણ, શું.) યુસ્મત્

(૬) અસ્મત્ (૭) ભવત્ (આપ) ત્વત્ (બીજુ) એઓ સર્વાદ્ય-
લિંગ ત્રયધારિણ કહેતાં પુલ્લિંગ, સ્ત્રીલિંગ, અને નપુંસકલિંગ છે.
તેમાં પુલ્લિંગ (નરજાતિ) રૂપ કહે છે.

અકારાંત પુલ્લિંગ સર્વ સખ્દ. સર્વ+સિ=સર્વઃ (પ્રથમા એક વ-
ચન) પ્રથમા દ્વિ વચન સર્વ+ઐ=સર્વૌ (બે સર્વ) પ્રથમા બહુ વ-
ચન સર્વ+જસ્=

જસી ॥ અર્થ-અકારાંત સર્વાદિની પછી જસ્ આવે તો જસ્-
નો ઇ થાય છે. સર્વ+ઇ=સર્વે (ધણા સર્વ) બીજુનું એક વચન
સર્વમ્, દ્વિવચન સર્વૌ, બહુવચન સર્વાન્ (પૂર્વવત્ પ્રક્રિયા)

ઠ્ઠુર્નોળોઽનન્તે ॥ અર્થ-ષકાર અને રેફ ઋ વર્ણની પછી
નકાર આવે તો નકારનો ણકાર થાય છે. પણ અંતમાં રહેલાને
નથી થતો એટલે સર્વાન્. સર્વ+ઇન ત્રીજુનું એક વચન.

અવકુપ્વન્તરેઽપિ ॥ અર્થ-ષકાર અને રેફ ઋ વર્ણની પછી
ન આવે અને વચમાં અવ પ્રાયાહાર, ક વર્ગ, પ વર્ગના અંત-
રાયે પણ (પણ કહેતાં જીજ્ઞાસુક્ષીય, ઉપધમાનીય, અનુસ્વાર, નુમ્,
વિસર્જના બ્યવધાને પણ) નનો ણ થાય છે. સર્વેણ, સર્વાભ્યામ્,
સર્વૈઃ ચતુર્થા વિભક્તિનું એકવચન સર્વ+ઙે=

સર્વાદેઃસ્મટ્ ॥ અર્થ-અકારાંત સર્વાદિનીપરના ચતુર્થા
એક વચનને સ્મટ્ આગમ થાય છે. સર્વ+સ્મ+અ=સર્વસ્મૈ (બધા-
ને માટે) (ટિલ્ હોવાથી આગળ છે,) સર્વાભ્યામ્ (બેબધાનેમાટે)
સર્વેભ્યઃ (ધણા બધાને માટે) પાંચમી એક વચન સર્વ+અન્

અતઃ ॥ અર્થ-અકારાંત સર્વાદિ શબ્દની પછી અત્ આવે તો અત્ને સ્પર્ધ આગમ થાય છે. સર્વ+સ્મ+અત્=સર્વસ્માત્ (બધાથી) સર્વાભ્યામ્ (બે બધાથી) સર્વેભ્યઃ (બધા બધાથી). છઠીતું એક વચન તથા દ્વિવચન સર્વસ્ય, સર્વયોઃ છઠીતું બહુ વચન સર્વ+આમ્.

સુડામઃ ॥ અર્થ-અકારાંત સર્વાદિ શબ્દની પછી આમ્ આવે તો આમ્ને સુદ્ આગમ થાય છે. ટિટ્ હોવાથી આદિમાં થાય છે. અને ઉકાર હ્રસ્વારણ્ય છે. સર્વ+સ+આમ્=સર્વેષામ્ (બધા બધાનો, ની, તું, નાં) સાતમીતું એક વચન સર્વ+ઙિ

હિસ્મિન્ ॥ અર્થ-અકારાંત સર્વાદિ શબ્દની પછી ઙિ આવે તો ઙિ નો સ્મિન્ થાય છે સર્વસ્મિન્, સર્વયોઃ સર્વેષુ. સંખ્યાન હેસર્વ, હેસર્વો, હેસર્વે. એ પ્રમાણે વિશ્વ આદિનાં એક શબ્દ પર્યંતના સર્વ શબ્દવતરૂપ બાણ્યાં. હતર અને હતમ એ બે પ્રત્યયોનો ત્યાગ કરીને પછી બાહીના બધા ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. તેજ પ્રમાણે વિશ્વ શબ્દ છે વિશ્વઃ, વિશ્વૌ, વિશ્વે ઇત્યાદિ. ઉભ શબ્દ નિત્ય દ્વિવચનમાં છે ઉભૌર ઉભાભ્યામ્, ૩ ઉભયોઃ ૨ હે-ઉભૌ. ઉભય શબ્દનું દ્વિવચન નથી. ૧ ઉભયઃ, ઉભયે, ૨ ઉભયમ્, ઉભયાન્. ૩ ઉભયેન, ઉભયૈઃ, ૪ ઉભયસ્મૈ, ઉભયેભ્યઃ, ૫ ઉભયસ્માત્, ઉભયેભ્યઃ, ૬ ઉભયસ્ય, ઉભયેષાં, ૭ ઉભયસ્મિન્, ઉભયેષુ, ૮ હેઉભય, હેઉભયે. દ્વિવચનમાં

એનો પ્રયોગ છે એમ કટલાક કહે છે તેને મતે સર્વવત્ છે. અન્યઃ, અન્યૌ, અન્યે ઇત્યાદિ. ઇતરઃ, ઇતરૌ, ઇતરે ઇત્યાદિ. કતરઃ, કતરૌ, કતરે ઇત્યાદિ. એ પ્રમાણે એક શબ્દ પર્યંત ૩૫ જાણવા. પૂર્વાદિના વિશેષ છે તે કહે છે.

પૂર્વાદીનાંતુનવાનાંજસર્જકારોવાવક્તવ્યઃ॥

અર્થ-પૂર્વાદિ નવ શબ્દો (પૂર્વ, પર, અપર, દક્ષિણ, ઉત્તર, અપર, અધર, સ્વ, આંતર)ની પછી જસ્ આવે તો જસ્નો ર્જકાર વિકલ્પે કલા છે. ૧ પૂર્વઃ પૂર્વૌ પૂર્વે-પૂર્વાઃ । ૨ પૂર્વમ્ પૂર્વૌ પૂર્વાન્ । ૩ પૂર્વેણ પૂર્વાભ્યામ્ પૂર્વેઃ । ૪ પૂર્વસ્મૈ પૂર્વાભ્યામ્ પૂર્વેભ્યઃ ।

પૂર્વાદિભ્યોનવભ્યોઙસિઙ્યોઃસ્માત્સ્મિનૌવાવક્તવ્યૌ ॥

અર્થ-પૂર્વાદિ નવની પછી ઙસિ અને ઙિ આવે તો તેને બદલે સ્માત્ અને સ્મિન્ આદેશો વિકલ્પે અનુક્રમે કલા છે.

૫ પૂર્વસ્માત્-પૂર્વાત્, પૂર્વાભ્યામ્, પૂર્વેભ્યઃ । ૬ પૂર્વસ્ય પૂર્વયોઃ પૂર્વેષામ્, ૭ પૂર્વસ્મિન્-પૂર્વે, પૂર્વયોઃ પૂર્વેષુ । ૮ હેપૂર્વ, હેપૂર્વૌ હેપૂર્વે-હેપૂર્વાઃ । પર શબ્દ-પરઃ, પરૌ, પરે-પરાઃ ઇત્યાદિ એ પ્રમાણે અંતર શબ્દ પર્યંતનાં ૩૫ જાણવાં.

વ્યવસ્થા વાચક એટલે બોલવાની મગ્જાની અવધિના નિયમ વાચક હોય તો તેને સર્વનામ સંગ્રા થાય છે. નહીં તો થતી નથી.

દક્ષિણા ગાયકાઃ (પ્રવીણ ગાવા વાળા) એ ઉદાહરણમાં દક્ષિણા શબ્દ વ્યવસ્થા વાચક નથી માટે સર્વનામ સંગ્રા થઈ નહીં.

પ્રથમચરમતૃયાયડલ્પાર્ધકતિપયનેમાનાં

જસીવા ॥ અર્થ-પ્રથમ, ચરમ, તય, અયદ્, અલ્પ, અર્ધ, કતિપય, નેમની પછી જસ્ આવે તો જસ્ નો ફ વિકલ્પે થાય છે. ૧ પ્રથમઃ, પ્રથમૌ, પ્રથમે-પ્રથમાઃ । ચરમઃ, ચરમૌ, ચરમે-ચરમાઃ । બાકીના દેવવત્. તય અને અયદ્ એ બે પ્રત્યયો શબ્દની અંતે ગ્રહણ કરવા. તય પ્રત્યયાંત દ્વિતય શબ્દ-દ્વિતયઃ, દ્વિતયૌ, દ્વિતયે-દ્વિતયાઃ એજ પ્રમાણે ત્રિતય શબ્દ અયદ્ પ્રત્યયાંત દ્વયઃ, ત્રયઃ । એ પ્રમાણે નેમ પદ્યંતનાં ૩૫ જાણવાં. તૈય સર્વવત્ ૩૫. કિંત્માં વિકલ્પે સ્મદ્ કહેયુઃ. ૧ દ્વિતીયઃ, દ્વિતીયૌ, દ્વિતીયા. ૨ દ્વિતીયં, દ્વિતીયૌ, દ્વિતીયાન્, ૩ દ્વિતીયેન, દ્વિતીયાભ્યામ્, દ્વિતીયૈઃ । ૪ દ્વિતીયસ્મૈ-દ્વિતીયાય, દ્વિતીયાભ્યામ્, દ્વિતીયેભ્યઃ । ૫ દ્વિતીયસ્માત્-દ્વિતીયાત્, દ્વિતીયાભ્યાં, દ્વિતીયેભ્યઃ । ૬ દ્વિતીયસ્ય, દ્વિતીયયોઃ, દ્વિતીયાનામ્ । ૭ દ્વિતીયસ્મિન્-દ્વિતીયે, દ્વિતીયયોઃ, દ્વિતીયેષુ । ૮ હેદ્વિતીયઃ, હેદ્વિતીયૌ, હેદ્વિતીયાઃ । એજ પ્રમાણે તૃતીય શબ્દ. અકારાંત પુલ્લિંગ મામ્ શબ્દ.

માસસ્યાલોપોવા ॥ અર્થ-માસ શબ્દની પછી સાતે વિભક્તિયો આવે તો (બધી વિભક્તિયોમાં) માસ માં અકાર છે તેનો લોપ થાય છે, તે વિકલ્પે થાય છે એમ કહેલ છે. મામ્+સિ અથવા માસ+સિ

હસેપઃસેર્લોપઃ ॥ અર્થ-વ્યંજનાંત (હસાંત) અને ઈપ્ અંતની પછી સિઆએ તો સિનો લોપ થાય છે. ૧ માઃ-માસઃ, માસૌ, માસઃ-માસાઃ । ૨ માસં-માસમ્. માસૌ-માસૌ, માસઃ-માસાન્ । ૩ માસા-માસેન, માભ્યાં-માસાભ્યાં, માભિઃ-માસૈઃ । ૪ માસે-માસાય, માભ્યાં-માસાભ્યાં, માભ્યઃ-માસેભ્યઃ । ૫ માસઃ-માસાત્, માભ્યાં-માસાભ્યાં, માભ્યઃ-માસેભ્યઃ । ૬ માસઃ-માસસ્ય, માસોઃ-માસયોઃ, માસાં-માસાનાં । ૭ માસિ-માસે, માસોઃ-માસયોઃ, માસુ-માસેષુ । ૮ હેમાઃ-હેમાસ, હેમાસૌ-હેમાસૌ, હેમાસઃ-હેમાસાઃ ।

આકારાંત પુલ્લિંગ સોમપા (સોમરસનો પીનારો)શબ્દ. ૧ સોમપાઃ સોમપૌ, સોમપાઃ । ૨ સોમપામ્, સોમપૌ, સોમપા+શસ્=

આતોધાતોલોપઃ । અર્થ-ધાતુ સંબંધિ ન આકારનીપછી

શસ્ આદિ સ્વર આવે તો આકારનો લોપ થાય છે. સોમપઃ કિવપ્ અંત ધાતુનું જો કે શબ્દત્વ પ્રાપ્ત થયું તોપણ ધાતુત્વનો ત્યાગ કર્યો નહીં. ૧ સોમપા, સોમપાભ્યામ્, સોમપાભિઃ । ૪ સોમપે, સોમપાભ્યામ્, સોમપાભ્યઃ । ૫ સોમપઃ, સોમપાભ્યામ્, સોમપાભ્યઃ । ૬ સોમપઃ, સોમપોઃ, સોમપામ્ । ૭ સોમપિ, સોમપોઃ, સોમપાસુ । અ ધાતુ એ વિશેષણથી સંબોધનમાં ધાતુ સંબંધિનમાં હે નો લોપ થતો નથી. હેસોમપઃ, હેસોમપૌ, હેસોમપાઃ । એ પ્રમાણે કીલાલપા, શંભુધમા, મધુપા, વિશ્વ

પા, ધનદા, વર્ષોદા, પ્રભૃતય છે. (ઇત્યાદિ છે.) આકારાંતો હાહા શબ્દ—(ગંધર્વ) ૧ હાહાઃ હાહૌ, હાહાઃ । ૨ હાહામ્, હાહૌ, હાહાન્ આકારાંત અંતથી શસ્ નો અભાવ ઇતિ એકમાં તે વડે હાહાઃ, ૩ હાહા, હાહામ્યાં, હાહાભિઃ । ૪ હાહૈ, હાહામ્યાં, હાહામ્યઃ । ૫ હાહાઃ, હાહમ્યામ્, હાહામ્યઃ । ૬ હાહાઃ, હાહૌઃ, આકારાંતમાં આખંતનીપર તુટ આગમ થતો નથી અન્યમાં એ પ્રમાણે નિયમ હોવાથી. હાહામ્ । ૭ હાહે, હાહૌઃ, હાહાસુ । ૮ હેહાહાઃ, હેહાહૌ, હેહાહાઃ ॥ તેમજ હૂહ (ગંધર્વ) શબ્દ છે. ઇકારાંત પુલ્લિંગ હરિ શબ્દ તેનું પ્ર૦ એ૦ હરિ+સિ=હરિઃ પ્ર. દ્વિવચન હરિ+ઔ=

ઔયૂ ॥ અર્થ—ઇકારાંત ઉકારાંતની પછી ઔ આવે તો ઔ નો ઈ અને ઊ થાય છે. હરી, પ્ર. બહુવચન હરિ+જસ્=

एओजसि ॥ અર્થ—ઇકારાંત અને ઉકારાંતની પછી જસ્ આવે તો ઈ ને ઉ નો એકાર અને ઓકાર યથાતુકમે થાય છે. હર+ए+अस्=हरयः । સંબોધનમાં—

धौ ॥ અર્થ—ઇકારાંત ઉકારાંત સંબોધનમાં (ધિ વિપયમાં) ઈ, ઉ નો એકાર ઓકાર યથાતુકમે થાય છે. ૮ હેહેરે, હેહરી, હે-हरयः । ૨ हरिम्, हरी, हरीन् । ૩ हरि+टा

टानाऽस्त्रियाम् ॥ અર્થ—અસ્ત્રિલિંગ રહિત ઇકારાંત ઉકારાંત

ની પછી વિભક્તિનો ટા આવે તો ટા નો ના થાય છે. હરિણા,
હરિભ્યામ્, હરિભિઃ । ૪ હરિ+ઙ્=

ઙિતિ ॥ અર્થ-પુલ્લિંગઈકારાંતઉકારાંતની પછી ઙ્, ઙસિ, ઙસ્,
ઙિ આવે તો ઈકાર અને ઉકાર નો ણકાર ઓકાર યથાનુક્રમે
થાય છે. હર+ણ+ણ=હરણે, હરિભ્યામ્, હરિભ્યઃ । ૫ હરિ+ઙ્-
સિ=હરે+ઙસિ-અસ્=

ઙસિઙ્સોરસ્ય ॥ અર્થ-ણકાર ઓકારની પછી ઙસિ અને
ઙસ્ આવે તો અકારનો લોપ થાય છે. હરેઃ, હરિભ્યામ્, હરિ-
ભ્યઃ । ૬ હરેઃ, હર્યોઃ, હરિણામ્ । ૭ હરિ+ઙિ=

ઙેરૌઙિત્ ॥ અર્થ-ઈકાર ઉકારની પછી ઙિ આવે તો ઈ
અને ઉ નો ઔ થાય છે; તે ઔ ઙિત્ સંયુક્ત છે.

ઙિતિટેઃ ॥ અર્થ-ઙિત્ આવવાથી આગલનો ટિ લોપ થાય છે.
હરૌ, હર્યોઃ, હરિષુ । એ પ્રમાણે અગ્નિ, ગિરિ, રવિ, કવિ
ધત્યાદિ. ઉકારાંત વિષ્ણુ, વાયુ, માનુ ધત્યાદિ પણ એઓ સૂત્રો
વડે સિદ્ધ થાય છે. ૧ માનુઃ, માનૂ, માનવઃ । ૨ માનૂમ્,
માનૂ, માનૂન્ । ૩ માનુના, માનુભ્યામ્, માનુભિઃ । ૪
માનવે, માનુભ્યાં, માનુભ્યઃ । ૫ માનોઃ, માનુભ્યાં, માનુ-
ભ્યઃ । ૬ માનોઃ, માન્વોઃ, માનૂનામ્ । ૭ માનો, માન્વોઃ,

માનુષ્ય । ૮ હેમાનો, હેમાનૂ, હેમાનવઃ ॥ ઇત્યાદિ. એ પ્રમાણે
વિષ્ણુ, વાયુ ઇત્યાદિ. સચિ શબ્દનો ભેદ છે. સચિ+સિ= સં-
બોધનમાં ઈકારાંત ઉકારાંત એકવચનમાં એ અંતે ઔ યથાનુક્રમે
થાય છે.

સેર્ડાધેઃ ॥ અર્થ-સચિ શબ્દ સંબંધિન ધિ વર્જિત સિ આ-
વે તો આ(હા) થાય છે. ડિત્ હોવાથી ટિ કોપ થાય છે. એટલે
સચા એ પ્રથમાનું એકવચન થયું. પ્રથમાનું દ્વિવચન સચિ+
ઔ= ધિ વિષયમાં હા આદેશ નથી થતો પણ એકાર આદેશ
થાય છે. હેસચે.

એસચ્યુઃ ॥ અર્થ-સચિ શબ્દની પછી ધિ વર્જિતમાં સિ
આદિ પાંચ વચનોના પ્રત્યય આવે તો સચિ શબ્દનાં અને એકાર
આદેશ થાય છે. (ઔકારાદિ ચારમાં, એકાર થાય છે. સિ નો તો
હા જ થાય છે.

ષષ્ઠીનિર્દિષ્ટસ્યાદેશસ્તદન્તસ્યજ્ઞેયઃ ॥ અર્થ—
પછીએ નિર્દિષ્ટ (છઠી વિભક્તિયે કહેલ) કરેલ (કહેલ) આદેશ અં-
ત્યનો જાણવો. (અંતે થાય છે એમ જાણવું.) સચિ+એ+ઔ=
સચાયૌ.

દ્વિવચનસ્યવાવાછન્દસિ ॥ અર્થ—પ્રથમા દ્વિવચનના
ઔનો છંદમાં (વેદમાં) આ વિકલ્પે થાય છે. સચાયા. પ્રથમા

અદ્વયન સખિ+એ+અસ્=સખાયઃ । ૨ સખાયમ્, સખાયૌ, સખીન્ । ૩ સખિ+ટા=સખિ+આ=

સખિપત્યોરીક્ ॥ અર્થ-સખિ અને પતિ શબ્દની ૫-છી ટા, ઢે, ડિ આવે તો સખિ, પતિ શબ્દને ર્ફ આગમ થાય છે. કિન્ હોવાથી અંતે થાય છે. દીર્ઘ હોવાથી નાનથી થતો. સખ્યા ઋપિ પ્રયોગ સિદ્ધ્યર્થ કહે છે-

આગમજમનિત્યમ્ ॥ અર્થ-આગમથી ઉત્પન્ન થયેલ તે આગમજનું કાર્ય અનિત્ય છે, માટે ક્વચિત્ થતું નથી; એ ન્યાયથી ક્વચિત્ ર્ફકાર આગમ નથી થતો, તેવડે કરીને સખિના, પતિના એ પ્રકારે રૂપ થાય છે. સખિ+ના=સખિના, સખિભ્યાં, સ-ખિભિઃ । ૪ સખ્યે, સખિભ્યાં, સખિભ્યઃ । ૫ સખિ+હસિ=

ઋકૃડે ॥ અર્થ-સખિ, પતિ શબ્દની ૫છી હસિ, હસ્ નો (હ)કાર આવે તો સખિ, પતિ શબ્દને ઋકૃ આગમ થાય છે. સખ્યૃ+અસ્=

ઋતોઙઙિત્ ॥ અર્થ-ઋકારાંતની ૫છી હસિ, હસ્ આવે તો હસિ, હસ્ ના અકારનો ઉકાર થાય છે. (તે ઙિત્ છે તેથી આગળનો ટિ લોપ થાય છે.) સખ્યુઃ, સખિભ્યામ્, સ-ખિભ્યઃ । ૬ સખ્યુઃ, સખ્યોઃ, સખીનામ્ । સપ્તમી એક વચનમાં હેરૌઙિત્ ઇત્યાદિ ઔકાર કરતાં સખિ, પતિ ને ર્ફ

આગમ. સર્વ્યૌ, સર્વ્યોઃ, સર્વિષુ. । અથે એ વિશેષણથી ૬
કાર થિ વિપયમાં. હેસર્વે, હેસર્વાયૌ, હેસર્વાયઃ ॥

પતિ શબ્દનો ભેદ—પતિ શબ્દની પ્રથમા દ્વિતીયાની હરિ શ-
બ્દવત્ પ્રક્રિયા—પતિઃ, પતી, પતયઃ । ૨ પતિમ્, પતી પતીન્
તૃતીયા આદિમાં તો સર્વિ શબ્દવત્ પ્રક્રિયા—પત્યા, પતીના, પ-
તિભ્યામ્, પતિભિઃ ૪ પત્યે, પતિભ્યામ્, પતિભ્યઃ । ૫ પત્યુઃ
પતિભ્યામ્, પતિભ્યઃ । ૬ પત્યુઃ, પત્યોઃ, પતીનામ્ । ૭
પત્યૌ, પત્યોઃ, પતિષુ । હેપતે, હેપતી, હેપતયઃ ॥

પતિરસમાસઽવસર્વિશબ્દવદ્વક્તવ્યઃ ॥ અર્થ—
સમાસ રહિત જ પતિ શબ્દ સર્વિ શબ્દવત્ સાધ્ય છે. સમા-
સાંત પતિ શબ્દની પછી ટા આદિ સ્વર આવે તો ના આદિ
થાય છે. પ્રજાપતિના, પ્રજાપતિભ્યામ્, પ્રજાપતિભિઃ । ૪
પ્રજાપત્યે, ૫ પ્રજાપતેઃ, ૬ પ્રજાપતેઃ ૭ પ્રજાપતૌ ॥ હેપ્રજા
પતે, હેપ્રજાપતી, હેપ્રજાપતયઃ ॥ દ્વિ શબ્દ નિત્ય દ્વિવચનાંત છે.
૧ દ્વિ+ઔ=

॥ ષષ્ઠીયુક્તઃછન્દસિવા ॥ છઠી વિભક્તિવડે યુક્ત પતિ શબ્દ
વેદમાં વિકલ્પથી સખિ શબ્દવત્ થાય છે. સીતયાઃપતયે નમઃ,
કુલુઞ્ચનાંપત્યે નમઃ, કુલુઞ્ચનાંપતયે નમઃ ઇત્યાદિ પ્રયોગ નો-
વાથી જણાય છે.

ત્યદાદેષ્ટેરઃસ્યાદૌ ॥ અર્થ—ત્યદ્, તદ્, યદ્, ઇતદ્,

અદમ્, ઇદમ્, દ્વિ, કિં, યુષ્મદ્, અસમદ્, એઓ ત્યદાદ્ય. તે સદાદ્ય શબ્દની ટિ કહેતાં અંત્યસ્વરાદિની ટિ એ પ્રકારની સંજ્ઞા પ્રક્રિયા ખતાવવા માટે ટિ છે, તેની પછી સિ આદિ વિભક્તિયો આવે તો ટિ નો અકાર થાય છે. તે વડે કરીને દ્વિ નો દ્વ થયો, તેને ઔ પ્રથમા તથા દ્વિતયાના દ્વી વચનનો પ્રત્યય લાગતાં ૧ દ્વૌ, ૨ દ્વૌ, ૩ દ્વાભ્યામ્, ૪ દ્વાભ્યામ્, ૫ દ્વાભ્યામ્, ૬ દ્વયોઃ, ૭ દ્વયોઃ ॥ ત્રિ શબ્દ નિત્ય બહુવચનાંત છે. ત્રિ+અસ્=ત્રે+અસ્=ત્રયઃ, ૨ ત્રીન્, ૩ ત્રિભિઃ, ૪ ત્રિભ્યઃ, ૫ ત્રિભ્યઃ. ૬ ત્રિ+આમ્=(નુટ સહિત આમ્)

ત્રેરયઙ્ ॥ અર્થ-ત્રિ શબ્દની પછી નામ્ (નુટ સહિત આમ્) આવે તો ત્રિ શબ્દનો તથા ત્રિ શબ્દાંતનો અયઙ્ આદેશ થાય છે.

ઙ્કારોઽન્ટ્યાદેશાર્થઃ ॥ અર્થ-ઙ્કાર અંત્ય આદેશ માટે

છે. ક્લિદન્તસ્યવક્તવ્યઃ ॥ અર્થ-ક્લિદ્ અંતનો કહેવા યોગ્ય છે.

ત્રિ+અય્+નામ્=ત્રયાણામ્, ત્રિષુ ॥ કતિ શબ્દ નિત્ય બહુવચનાંત ત્રણે લિંગમાં સદશ છે. કતિ+જસ્=

હતેશ્વ ॥ અર્થ-હતિ પ્રત્યયાંત કતિ શબ્દની પર નો જસ્ શસ્ હાય તો તેનો જમ્શસ્ નો લુપ્ (લોપ) થાય છે. હતિ પ્રત્યાંત હોવાથી. માટે જમ્શસ્ નો લોપ કર્યો ॥ પ્રત્યયલોપેપ્રત્યય

લક્ષણમ્ ॥ પ્રત્યયનો લોપ થયા છતાં પણ પ્રત્યયલક્ષણ અન્ય રહેછે, આ વાક્યને દૂર કરવા નીચેનું સૂત્ર કહે છે.

લુકિનતન્નિમિતમ્ ॥ અર્થ-લુક થયે છતે તે નિમિત્ત કાર્ય ન થાય. (લુક્ શબ્દવડે લોપ થયેલ હોય તેને વિભક્તિ કાર્ય થાય નહીં.)

૧ કતિ, ૨ કતિ, ૩ કતિભીઃ, ૪ કતિભ્ય ૫ કતિભ્યઃ
૬ કતિનામ્, ૭ કતિષુ, ૮ હેકતિ, કતિ, યતિ, તતિ, એ
બધાં એક સરખાં રૂપ જાણવાં.

ईकारांत पुङ्क्तिंग सुश्री शब्द.

सुश्री+स्=सुश्रीः (सारी लक्ष्मी) प्रथमा ऐक्यवचन. प्रथमा द्विवचन सुश्री+औ=

एवोर्धातोरियुवौस्वरे ॥ અર્થ-ધાતુના ઈકાર તથા ઉકાર ની પછી સ્વાદિ સ્વર આવે તો ઈ નો ઇય્ અને ઉ નો ઉવ્ થાય છે. સુશ્રિયૌ, સુશ્રિયઃ । ૨ સુશ્રિયમ્, સુશ્રિયૌ, સુશ્રિયઃ । ૩ સુશ્રિયા, સુશ્રીભ્યામ્, સુશ્રીભિઃ । ૪ સુશ્રિયે, સુશ્રીભ્યામ્, સુશ્રીભ્યઃ । ૫ સુશ્રિયઃ, સુશ્રીભ્યામ્, સુશ્રીભ્યઃ । ૬ સુશ્રિયઃ, સુશ્રિયોઃ, સુશ્રિયામ્ । ૭ સુશ્રિયિ, સુશ્રિયોઃ સુશ્રીષુ । ૮ હેસુશ્રીઃ સંબોધનમાં ધાતુત્વથી ધિ લોપ નથી, માટે સ્ નો વિસર્ગ થયો. હેસુશ્રિયૌ, હેસુશ્રિયઃ । તેજ પ્રમાણે સુધી (સારી બુ-

દ્વિ શબ્દ. ૧ સુધીઃ, સુધિયૌ, સુધિયઃ । ૨ સુધિયસ્, સુધિયૌ, સુધિયઃ । ૩ સુધિયા, સુધીભ્યામ્, સુધીભિઃ । ૪ । સુધિયે સુધીભ્યામ્, સુધીભ્યઃ । ૫ સુધિયઃ, સુધીભ્યાં, સુધીભ્યઃ । ૬ સુધિયઃ, સુધિયોઃ, સુધિયામ્ । ૭ સુધિયિ, સુધિયોઃ સુધિષુ । ૮ હેસુધીઃ, હેસુધિયૌ, હેસુધિયઃ એજ પ્રમાણે ઉકારાંત સ્વયંભૂ (પોતાની મેલે થાય છે તે) શબ્દ. ૧ સ્વયમ્ભૂઃ, સ્વયમ્ભુવૌ, સ્વયમ્ભુવઃ । ૨ સ્વયમ્ભુવસ્, સ્વયમ્ભુવૌ, સ્વયમ્ભુવઃ । ૩ સ્વયમ્ભુવા, સ્વયમ્ભૂભ્યામ્, સ્વયમ્ભૂભિઃ । ૪ સ્વયમ્ભુવે, સ્વયમ્ભૂભ્યામ્, સ્વયમ્ભૂભ્યઃ । ૫ સ્વયમ્ભુવઃ, સ્વયમ્ભૂભ્યામ્, સ્વયમ્ભૂભ્યઃ । ૬ સ્વયમ્ભુવઃ, સ્વયમ્ભુવોઃ, સ્વયમ્ભુવામ્ । ૭ સ્વયમ્ભુવિ, સ્વયમ્ભુવોઃ, સ્વયમ્ભૂપુ । ૮ હેસ્વયમ્ભૂઃ, હેસ્વયમ્ભુવૌ, હેસ્વયમ્ભુવઃ ॥

સેનાની (સેનાને લધ જાય તે સેનાની) શબ્દને અવિશેષ છે, પણ હસાદિમાં વિશેષ છે. સેનાની+સ્=સેનાનીઃ પ્રથમા એકવચન છે. પ્રથમા દ્વિવચન સેનાનિ +ઐ=

ઘ્વૌવા ॥ અર્થ-ધાતુના અવયવ સંયોગ પૂર્વે જે ઈકાર ઉકાર નથી તેના અંતના, અનેક સ્વરના, કારક અભ્યય પૂર્વના, એક સ્વરના ધાતુના ઈકાર ઉકારની પછી સ્યાદિ સ્વર આવે તો ઈકાર ઉકારનો યકાર વકાર મથાતુકમે થાય છે. વર્ષાભૂ, પુનર્ભૂથી જુદો ભૂ શબ્દ.

તથા સુધી શબ્દ વર્ગ કરીને વિકલ્પે આ અદ્ય હોવાથી આ કહેલ
છે. સેનાન્યૌ, સેનાન્યઃ । ૨ સેનાન્યમ્, સેનાન્યૌ, સેનાન્યઃ
। ૩ સેનાન્યા, સેનાનીભ્યામ્, સેનાનીભિઃ । ૪ સેનાન્યે, સે-
નાનીભ્યામ્, સેનાનીભ્યઃ । ૫ સેનાન્યઃ, સેનાનીભ્યામ્, સેના-
નીભ્યઃ । ૬ સેનાન્યઃ, સેનાન્યોઃ, સેનાની+આમ્=

સેનાન્યાદીનાંવામોનુદ્વક્તવ્યઃ ॥ અર્થ-સેનાની

આદિ શબ્દોના આમ્ છઠી બહુવચનનાને નુદ્ આગમ વિકલ્પે કહેવા
યોગ્ય છે. સેનાનીનામ્-સેનાન્યામ્ । ૭ સેનાના+કિ=

આમ્કેર્નિયશ્ચ ॥ અર્થ-આ બંતની પછી ફ બંતનો ની

શબ્દ આવે અને તેની પછી કિ આવે તો આમ્ આદેશ કિ ને
બદલે થાય છે. સેનાન્યામ્, સેનાન્યોઃ, સેનાનીષુ । ૮ હેસેના-
નીઃ, હેસેનાન્યૌ, હેસેનાન્યઃ ॥ એજ પ્રમાણે ગ્રામણી ઇત્યાદિ
શબ્દો છે. એજ પ્રમાણે ઉકારાંત યવલૂ (જવને કાપનાર) શબ્દ.

૧ યવલૂઃ, યવલ્વૌ, યવલ્વઃ । ૨ યવલ્વમ્, યવલ્વૌ, યવલ્વઃ
। ૩ યવલ્વા, યવલૂભ્યામ્, યવલૂભિઃ । ૪ યવલ્વે, યવલૂ-
ભ્યામ્, યવલૂભ્યઃ । ૫ યવલ્વઃ, યવલૂભ્યામ્, યવલૂભ્યઃ । ૬
યવલ્વઃ, યવલ્વોઃ, યવલ્વામ્ । ૭ યવલ્વિઃ, યવલ્વોઃ, યવ-
લૂષુ । ૮ હેયવલૂઃ, હેયવલ્વૌ, હેયવલ્વઃ ॥ એજ પ્રમાણે

વર્ષાભૂ (૬૬૩) પુનર્ભૂ (ફરીને ઉત્પન્ન થનાર) ઇત્યાદિ. સંયોગ પૂર્વના સુશ્રિયૌ, કટપ્રુવૌ. એક સ્વરમાં નિયૌ, લુવૌ. કારક અવ્યય પૂર્વથી અભાવમાં પરમનિયૌ. ધાતુ અવ્યય પૂર્વે ઈકાર ઝકારનો એ પ્રભાણે ચ,વ નથી થતો. ઉદ્યૌનદ્યૌ તેવડે કુધીઃ (ખરાબ બુદ્ધિ) કુધિયૌ ઇત્યાદિ. બહુ ગ્રીહી સમાસમાં ઇય્, ઉવ્ થાય છે. ઈકારાંત વાતપ્રમી (હરણું નામ છે) શબ્દ. ૧ વાતપ્રમીઃ, વાત પ્રમ્યૌ, વાતપ્રમ્યઃ. ૨ વાતપ્રમીમ્, વાતપ્રમ્યૌ, વાતપ્રમીન્. ૩ વાતપ્રમ્યા, વાતપ્રમીભ્યામ્, વાતપ્રમીભિઃ. ૪ વાતપ્રમ્યે, વાતપ્રમીભ્યામ્, વાતપ્રમીભ્યઃ. ૫ વાતપ્રમ્યઃ, વાત પ્રમીભ્યામ્, વાતપ્રમીભ્યઃ. ૬ વાતપ્રમ્યઃ, વાતપ્રમ્યોઃ, વાતપ્રમ્યામ્. ૭ વાતપ્રમી, વાતપ્રમ્યોઃ, વાતપ્રમીષુ. ૮ હેવાતપ્રમીઃ, હેવાતપ્રમ્યૌ, હેવાતપ્રમ્યઃ. ૯ તેજ પ્રભાણે ઝકારાંત હ્રૂ (ગંધર્વ) શબ્દ.

૧ હ્રૂઃ, હ્રૂઔ, હ્રૂઃ. ૨ હ્રૂમ્, હ્રૂઔ, હ્રૂન્. ૩ હ્રૂ઼ા, હ્રૂ઼મ્યામ્, હ્રૂ઼ભિઃ. ઇત્યાદિ.

ઋ કારાંત પિતૃ (પિતા) શબ્દ. પ્રથમા એકવચન પિતૃ+સિ= સેરા ॥ અર્થ-ઋકારાંતની પર સિ આવેતો સિ નો આ થાય છે; તે ઢિત્ છે તેથી ઢિ લોપ થાય છે. પિતા, પ્રથમા દ્વિવચન પિતૃ+ઓ=

અર્પણસુ ॥ અર્થ-ઋકારનો અર્ સ્યાદિ પાંચવચનોમાં (દ્વિ-
તીયા દ્વિવચન સુધી) ઋકારની પછીસિ આદિ પાંચવચન (સિની પછી
ના ચાર) આવે તો ઋકારનો અર્ થાય છે. પિતરૌ, પિતરઃ ૨ પિ-
તરમ્, પિતરૌ, પિતૃન્ । ૩ પિત્રા, પિતૃભ્યામ્, પિતૃભ્યઃ, ।
પિત્રે, પિતૃભ્યામ્, પિતૃભ્યઃ । ૫ પિતૃ+હસિ, ઋકારાંતની પછી
હસિ, હસ્ આવે તો હસિ અને હસ નો ઉઃ થાય છે. હિત્
હોવાથી હિ લોપ=પિતુઃ, પિતૃભ્યામ્, પિતૃભ્યઃ । ૬ પિતુઃ, પિ-
ત્રોઃ, પિતૃણામ્, । ૭ પિતૃ+હિ=

હૌ ॥ અર્થ-ઋકારાંત નામની પર હિ આવે તો ઋકારનો અર્
થાય છે. પિતરિ, પિત્રોઃ, પિતૃષુ । સંબોધન પિતૃ+ધિ (સ્)

ધેરર્ ॥ અર્થ-ઋકારાંત નામની પછી સંબોધન એકવચનનો
ધિ આવે તો ઋ નો અર્ થાય છે. પિતર્+સ્=હિત્ હોવાથી ર્
ને હિ લોપ થયો એટલે હેપિતઃ, હેપિતરૌ, હેપિતરઃ ॥ એજ
પ્રમાણે જામાતૃ આદિ તેમજ નૃ (નર) શબ્દ. ૧ ના, નરૌ, નરઃ
। ૨ નરમ્, નરૌ, નૃન્ । ૩ ત્રા, નૃભ્યામ્, નૃભિઃ । ૪ ત્રે,
નૃભ્યામ્, નૃભ્યઃ, । ૫ નુઃ નૃભ્યામ્, નૃભ્યઃ । ૬ નુઃ, ત્રોઃ,
નૃ+આમ્=

નુર્વાનામિદીર્ઘઃ ॥ અર્થ-નૃશબ્દની પર નામ્ (વિભક્તિનો
ઉદ સહિત આમ્) આવે તો ઋ વિકલ્પે દીર્ઘ થાય છે. નૃના

—નૃણામ્ । ૭ નરિ, ત્રોઃ, નૃષુ । હેનઃ હેનરૌ, હેનરઃ ॥

કર્તૃ (કર્તા) શબ્દ પાંચ વચનમાં વિશેષ છે.

■ **સ્તુરાર્** ॥ અર્થ—સકાર સંબંધિનના (સકાર સહિત) તૃ પ્રત્યય

ના ક્રકારની પછી સિ આદિ પાંચ વચન આવે તો ક્રકારનો આર્ થાય છે.

કર્તૃ+આર્ = કર્તાર+સિસેરા એ સૂત્ર તથા ઢિત્ હોવાથી ટિ લોપ

થતાં ? કર્તા, કર્તારૌ, કર્તારઃ । ૨ કર્તારમ્, કર્તારૌ, કર્તૃ-

ન્ । ૩ કર્તા, કર્તૃભ્યામ્, કર્તૃભિઃ । ૪ કર્ત્રે, કર્તૃભ્યાં, કર્તૃ

ભ્યઃ । ૫ કર્તુઃ, કર્તૃભ્યામ્, કર્તૃભ્યઃ । ૬ કર્તુઃ, કર્ત્રોઃ,

કર્તૃણામ્ । ૭ કર્તરિ, કર્ત્રોઃ, કર્તૃષુ । (ધેરર્) ૮ હેકર્તઃ, હેક-

ર્તારૌ, હેકતારઃ ॥ ઇત્યાદિ. એજ પ્રમાણે નપ્તૃ, હોતૃ, પોતૃ, પ્ર-

શાસ્તૃ, દાતૃ, ગાતૃ, ઇત્યાદિ. ॥ ઉકારાન્તસ્યાપિક્રોષ્ટુશબ્દ-

સ્યપશ્વસ્વવિષુતૃપ્રત્યયાન્તતાવાવક્તવ્યા ॥ ઉકારાન્તના પશુ

ક્રોષ્ટુ શબ્દના પછી સિ આદિ પાંચ અર્ધિમાં આવે તો વિકલ્પે

તૃ પ્રત્યાન્તની માફક થાય છે. ક્રોષ્ટૃ+સિ=(સ્તુરાર્+સેરા) ૧ ક્રો-

ષ્ટા, ક્રોષ્ટારૌ, ક્રોષ્ટારઃ । ૨ ક્રોષ્ટારમ્, ક્રોષ્ટારૌ, અધે એ

પ્રકારના વિશેષણથી હેક્રોષ્ટો, હેક્રોષ્ટારૌ, હેક્રોષ્ટારઃ । શમ્

પરે તૃ પ્રત્યયવત્ ભાવનો અભાવ હોવાથી ક્રોષ્ટૂન્. અમ્, શમ્

પરે તૃ પ્રત્યયવત્ ભાવ વિકલ્પે થાય છે; એમ કેટલાકનું 'કેહેવું' છે.

ક્રોષ્ટુમ્, ક્રોષ્ટૂન્. તૃતીયા એકવચન ક્રોષ્ટુ+ટા=

તૃતીયાદૌસ્વરાદૌતૃપ્રત્યયાન્તતાવાવક્તવ્યા।

અર્થ—(સ્વરાદિમાં અથવા તૃ પ્રત્યય અંતપણના ઉકારનો ઋકાર તૃ તૃતીયાદિક સ્વરાદિમાં ક્રોષ્ટુ શબ્દની તૃ પ્રત્યાંતતા વિકલ્પે કહેવા યોગ્ય છે.

૩ ક્રોષ્ટા—ક્રોષ્ટુના, ક્રોષ્ટુભ્યામ્, ક્રોષ્ટુભિઃ । ૪ ક્રોષ્ટે—ક્રોષ્ટવે, ક્રોષ્ટુભ્યામ્, ક્રોષ્ટુમ્યઃ । ૫ ક્રોષ્ટુઃ—ક્રોષ્ટોઃ, ક્રોષ્ટુભ્યામ્, ક્રોષ્ટુમ્યઃ । ૬ ક્રોષ્ટુઃ—ક્રોષ્ટોઃ, ક્રોષ્ટોઃ, ક્રોષ્ટોઃ, નુદ્ આગમ કરતાં સ્વરાદિપણનો અભાવ હોવાથી તૃ પ્રત્યયવત્ ભાવ થાય નહિ. ક્રોષ્ટૂનામ્ । ૭ ક્રોષ્ટરિ—ક્રોષ્ટૌ, ક્રોષ્ટોઃ—ક્રોષ્ટોઃ, ક્રોષ્ટુપુ ॥ ઋકારાંત લૃકારાંત તથા ઇકારાંતો પ્રસિદ્ધ છે. કૌમારાસ્તૃ પ્રત્યાંતના કુશેર્ધાતુના પૃથક્કરણ કલાં છે. અપ્રસિદ્ધા એ પ્રકારે વૃદ્ધ વ્યવહારમાં પણ નિત્ય અભિધાનઆદિમાં નહિ. તેવડે ‘एर्विष्णुरविमारुते’એ પ્રમાણે એકાક્ષર માલામાં તથા અનેકાર્થમંજરીમાંછે. અહિંઆં ઋકારના સ્વર આદિમાં ૧ ઋરમ । ૧ ઋઃ, રૌ, રઃ । ૨ રમ્, રૌ, ઋન્ રૈરા, ઋભ્યામ્, ઋભિઃ । ૮ હેઋઃ, હેરૌ, હેરઃ । ઇત્યાદિ. લૃવર્ણની સાવર્ણ્યથી પિવૃ શબ્દવત્ પ્રક્રિયા છે.

૧ આ, અલૌ, અલઃ । ૨ અલમ્, અલૌ, લન્ । ૩ લા, લૃભ્યામ્, લૃભિઃ । ૪ લે, લૃભ્યામ્, લૃમ્યઃ । ૫ હા, લૃભ્યામ્, લૃમ્યઃ । ૬ હા, હોઃ, ઋણામ્ । ૭ લિ, હોઃ, લૃષુ । ૮ હેઅઃ,

હેઅલૌ, હેઅલઃ ॥ એ પ્રમાણે વૃ શબ્દોનાં રૂપો છે.

एकारांत उद्यदेः शब्द - १ उद्यदेः, उद्यदयौ, उद्यदयः । हे उद्यदेः, हेउद्यदयौ, हेउद्यदयः । समानत्वतो अभाव होवाથી धि લોપ નથી. । ૨ ઉદ્યદયમ્, ઉદ્યદયૌ, ઉદ્યદયઃ । ૩ ઉદ્યદયા, ઉદ્યદેભ્યામ્, ઉદ્યદેભિઃ । ૪ ઉદ્યદયે, ઉદ્યદેભ્યામ્, ઉદ્યદેભ્યઃ । ૫ ઉદ્યદેઃ (હ્રસ્વ ઇતિ અકારતો લોપ), ઉદ્યદેભ્યામ્, ઉદ્યદેભ્યઃ । ૬ ઉદ્યદેઃ, ઉદ્યદયોઃ, ઉદ્યદયામ્ । ૭ ઉદ્યદયિ, ઉદ્યદયોઃ, ઉદ્યદેષુ ॥

ए कारांत पुर्विलग्न सुरै शब्द.

रैस्मि ॥ અર્થ-રૈશબ્દની પછી સંકાર મંકાર આદિ વિભક્તિના પ્રત્યય આવે તો રૈશબ્દ ને આકાર આદેશ થાય છે. ૧ સુરાઃ, સુરાયૌ, સ્વરાદિમાં સર્વત્ર અય આદેશ થાય છે. સુરાયઃ ૨ સુરાયમ્, સુરાયૌ, સુરાયઃ । ૩ સુરાયા, સુરાભ્યામ્, સુરાભિઃ । ૪ સુરાયે, સુરાભ્યામ્, સુરાભ્યઃ । ૫ સુરાયઃ સુરાભ્યામ્, સુરાભ્યઃ । ૬ સુરાયઃ, સુરાયોઃ, સુરાયામ્ । ૭ સુરાયિ, સુરાયોઃ સુરાસુ । ૮ હેસુરાઃ, હેસુરાયૌ, હેસુરાયઃ । એજ પ્રમાણે રૈ (૬-મ્યા) શબ્દ.

ओकारांत पुर्विलग्न गो शब्द. प्रथमा ओक्वचन गो+सि=

ओरौ ॥ અર્થ-ઓકારાંતની પછી સિ આદિ પાંચ પ્રત્યય આ-

વે તો (દ્વિતીયા દિવચન સુધીના પ્રત્યય આવે તો) ઓ ન ઔ કાર આદેશ થાય છે.

૧ ગૌઃ, ગાવૌ (ઔઆવ્), ગાવઃ । ૨ ગો+અમ્ =

આમ્ શસિ ॥ અર્થ-ઔકારની પછી અમ્, શમ્ આવે તો ઔ કારનો આ થાયછે ગામ્, ગાવૌ, ગાઃ । ૩ ગવા, ગોમ્યામ્, ગોમિઃ । ૪ ગવે, ગોમ્યામ્, ગોમ્યઃ । ૫ હસ્ય ધતિ અકાર લોપ. ગોઃ, ગોમ્યામ્, ગોમ્યઃ । ૬ ગોઃ ગવોઃ, ગવામ્ ।

અન્તેગોરામ્ છન્દસિ ॥ અર્થ-ઋક્રૂ અતે વર્તમાનના વેદમાં રહેલાના ગો શબ્દની પછી વિભક્તિનો આમ્ આવે તો નુદ્ આગમ થાય છે.

ગોનામ્ । ૭ ગાવિ, ગવોઃ, ગોષુ । હેગૌઃ, હેગાવૌ, હેગાવઃ । ઔકારાંત પુલ્લિંગ ગ્લૌ (ચંદ્રમા) શબ્દ. (તેનો હસાદિમાં વિશેષ છે. સ્વરાદિમાં આવ આદેશ છે.) ગ્લૌઃ, ગ્લાવૌ, ગ્લાવઃ । સંબોધન હેગ્લૌઃ, હેગ્લાવૌ, હેગ્લાવઃ । ૨ ગ્લાવમ્, ગ્લાવૌ, ગ્લાવઃ । ૩ ગ્લાવા, ગ્લૌમ્યામ્, ગ્લૌમિઃ । ૪ ગ્લાવે, ગ્લૌમ્યામ્, ગ્લૌમ્યઃ । ૫ ગ્લાવઃ, ગ્લૌમ્યામ્, ગ્લૌમ્યઃ । ૬ ગ્લાવઃ, ગ્લાવોઃ ગ્લાવામ્, ૭ ગ્લાવિ, ગ્લાવોઃ, ગ્લૌષુ । ધત્યાદિ.

એ પ્રમાણે સ્વરાંત પુલ્લિંગ પ્રક્રિયા સમાપ્ત થય.

હવે સ્વરાંત સ્ત્રીલિંગ ખતાવે છે.

અકારાંત શબ્દ સ્ત્રી લિંગમાં નથી. આકારાંત સ્ત્રીલિંગ ગંગા શબ્દ.
ગંગા+સિ=

આપઃ ॥ અર્થ—આકારાંત સ્ત્રીલિંગની પર સિ આવે તો

સિનો લોપ થાય છે. ગંગા, પ્રથમાતું દ્વિવચન ગંગા+ઔ=

ઔરી ॥ અર્થ—આકારાંત સ્ત્રીલિંગની પછી વિભક્તિનો ઔ
આવે તો ઔ નો ફકાર થાય છે. ગંગૈ, ગંગા । સંબોધન—હેગંગા
+ધિ=

ધિરિ ॥ અર્થ—આકારાંત સ્ત્રીલિંગની પછી ધિ આવેતો ધિનો
ફ થાય છે. હેગંગૈ, હેગંગૈ, હેગંગાઃ । ૨ ગંગામ્, ગંગૈ, ગંગાઃ । ૩
ગંગા+ટા=

ટૌસોરે ॥ અર્થ—આકારાંતની પછી ટા તથા ઓસ્ આવે તો
આકારને એ થાય છે. ગંગયા, ગંગાભ્યામ્, ગંગાભિઃ । ૪
ગંગા+કે=

કિતાંયટ્ ॥ અર્થ—આકારાંતની પછી વિભક્તિઓના કે,
કસિ, કસ, કિ આવે તો યટ્ આગમ થાય છે. (ટ્કાર સ્થાન
નિયમાર્થ છે.) ગંગાયૈ, ગંગાભ્યામ્, ગંગાભ્યઃ । ૫ ગંગાયાઃ,
ગંગાભ્યામ્, ગંગાભ્યઃ । ૬ ગંગાયાઃ, ગંગયોઃ, ગંગનામ્ ।
(આમેર્ઢનિયથ્) ગંગાયામ્, ગંગયોઃ, ગંગાસુ । એજ પ્રમાણે

અમ્વા, અકા, અહ્લા, ઇત્યાદિ. અમ્વા, અમ્વે, અમ્વાઃ ।
આદીના ગંગાવત્ છે.

અમ્વાદીનાંધૌહસ્વઃ ॥ અર્થ—અંબાદિ શબ્દોની પછી
ધિ આવે તો હસ્વ થાય છે. હેઅમ્વ, હેઅમ્વે, હેઅમ્વાઃ । જેમ
અંબા શબ્દ એ સ્વર માત્રર્થઃ છે, તેમ જે દ્વિ સ્વરો માત્રર્થા તેની
પર ધિ હોય તો આકાર હસ્વ થાય છે. હેઅક, હેઅકે, હેઅકાઃ
હેઅહ, હેઅહે, હેઅહ્લાઃ । અર્થવાચકના, જનનીવાચકના, દ્વિ
સ્વરોના શબ્દોનો ધિપરે હસ્વ થાય છે.

હલકવતીનાંન ॥ અર્થ—અસંયુક્ત હલક વિધમાનવાળી
અંબાદિના પછી ધિ આવે તો હસ્વ નથી થતો. (અસંયોગા હલક
ગ્રાહ્ય છે. અસંયોગાદિ એ પ્રકારે શું ?) હેઅમ્વાડે—હેઅમ્વાલે
હેઅમ્બિકે એજ પ્રમાણે શ્રદ્ધા, મેધા, શાલા, માલા, હેલા,
દોલા ઇત્યાદિ.

(સંબોધનમાં અંબાદિના પછી ધિ આવે તો હસ્વ થાય છે. તેથી
સામાન્યથી ધિ લોપે હેઅમ્વ, હેઅમ્વે, હેઅમ્વા એજ પ્રમાણે હે
અક, હેઅકે, હેઅકાઃ । હેઅહ, હેઅહે હેઅહ્લાઃ । હેઅત્ત, હેઅત્તે,
હેઅત્તાઃ એઓ ત્રણ એકર્થા છે. ગૃહ મધ્યે (ધરમાં) વૃદ્ધ સ્ત્રી વા-
ચક અંબાદિના શબ્દોના એ સ્વરોના એ પ્રમાણે ધિ માં હસ્વતા તે
ઓ નહોય તો હેઅમ્વાલે, હેઅંબિકે ઇત્યાદિમાં હસ્વ નથી થતો.)

સર્વનામશ્રીધિંગ.

સર્વાદીના તો ઢિ ત માં વિશેષ છે. આકારાંત સ્ત્રીમાં એ પ્ર-
માણે આ થાય છે. ૧ સર્વા, સર્વે, સર્વાઃ, । ૨ સર્વામ્, સર્વે,
સર્વાઃ । ૩ સર્વયા, સર્વાભ્યામ્, સર્વાભિઃ । ૪ સર્વા+હે=
યટોઽન્વ ॥ અર્થ—આકારાંત સર્વાદીની પરના યદ્ ને સુદ્ આ-
ગમ થાય છે. તથા પૂર્વના આકારનો અકાર થાય છે. સર્વસ્યૈ ।
સર્વાભ્યામ્, સર્વાભ્યઃ । ૫ સર્વસ્યઃ, સર્વાભ્યામ્, સર્વા-
ભ્યઃ । ૬ સર્વસ્યાઃ, સર્વયોઃ, સર્વાસામ્ । ૭ સર્વસ્યામ્,
સર્વયોઃ, સર્વાસુ । હે સર્વે, હે સર્વે, હે સર્વાઃ ॥ એજ પ્રમાણે
વિશ્વાદિનાં સર્વા શબ્દવત્ ૩૫ જાણવાં. ઉભય શબ્દના ટા વિ-
પયથી અન્યત્ર (બીજે) પ્રયોગ કરવો. નદી શબ્દવત્ ૩૫ જાણવાં.
દ્વિતિયા, તૃતીયા શબ્દનાં તો ઢિ ત માં વિકલ્પે સર્વા શબ્દવત્
૩૫ જાણવાં. પ્રથમા દ્યનાં ગંગા શબ્દવત્. દ્વયી, ત્રયી, દ્વિતયી,
ત્રિતયી, કતિપયી શબ્દોનાં તો નદીવત્. પૂર્વવત્ સોમપા શબ્દ
ની માફક જરા શબ્દનો બેદ છે. જરા (વૃદ્ધા અવસ્થા)

જરાયાઃસ્વરાદોજરસ્વાવક્તઠયઃ ॥ અર્થ—જરા શ-
બ્દની પછી સ્વરાદિ વિભક્તિ આવે તો વિકલ્પે જરસ્ કહેા છે.
જર+આ=જરા સિનો ક્ષોપ ૧ જરા, જરસૌ-જરે, જરસઃ-
જરાઃ । ૨ જરસં-જરામ્, જરસૌ-જરે, જરસઃ-જરાઃ ।

૩ જરસા-જરયા, જરાભ્યામ્, જરાભિઃ । ૪ જરસે-જરાયૈ, જરાભ્યામ્, જરાભ્યઃ । ૫ જરસઃ જરાયાઃ, જરાભ્યામ્, જરાભ્યઃ । ૬ જરસઃ-જરાયાઃ, જરસોઃ-જરયોઃ, જરસા-જરાણામ્ । ૭ જરસિ-જરાયામ્, જરસોઃ-જરયોઃ, જરાસુ । હેજરે, હેજરસૌ-હેજરે, હેજરસઃ-હેજરાઃ ।

(તે અંતવિધિ અહીં ધર્યું છે. એક દેશવિકૃતને અનન્ય-વત્ થાય છે. એ ન્યાયથી કેટલાક ટાં આદિમાં ફરક તથા અત્ તે આત્ એ પ્રમાણે ધર્યું છે.) જરસઃનો સ્વરાદિમાં નિર્જરસ્ય પશ્ય થાય છે. જરસની માફક સ્વરાદિમાં નિર્જરસન્ પશ્ય થાય છે.

૧ નિર્જરઃ, નિર્જરસૌ-નિર્જરૌ, નિર્જરસઃ-નિર્જરાઃ । ૨ નિર્જસમ્-નિર્જરમ્, નિર્જરસૌ-નિર્જરૌ, નિર્જરસઃ-નિર્જરાન્, । ૩ નિર્જરસિન્-નિર્જરસા-નિર્જરેણ, નિર્જરાભ્યામ્,

ભિસએસ્વક્તઠ્યઃ ॥ અર્થ-નિર્જર શબ્દની પછી ભિસ્ આવે તો ભિસ્તો એસ્ કહેા છે. (કેહેવો). નિર્જરસૈઃ-નિર્જરૈઃ ।

૪ નિર્જરસે-નિર્જરાય, નિર્જરાભ્યામ્, નિર્જરેભ્યઃ । ૫

નિર્જરસઃ-નિર્જરસાત્-નિર્જરાત્, નિર્જરાભ્યામ્, નિર્જરેભ્યઃ

। ૬ નિર્જરસઃ-નિર્જરસ્ય, નિર્જરસોઃ-નિર્જરયોઃ, નિર્જર-

સામ્-નિર્જરાણામ્ । ૭ નિર્જરસિ-નિર્જરે, નિર્જરસોઃ-નિર્જર-

યોઃ, નિર્જરેષુ । હેનિર્જર, હેનિર્જરસૌ-હેનિર્જરૌ, હે-

નિર્જરસઃ-હેનિર્જરાઃ ॥ ઇકારાંત સ્ત્રીલિંગ શુદ્ધિ શબ્દ.

(બુદ્ધિ) તેના પાંચ સિઆદિમાં હારિ શબ્દ માફક પ્રક્રિયા છે. ૧ બુદ્ધિ, બુદ્ધી, બુદ્ધયઃ । હેબુદ્ધે, હેબુદ્ધી, હેબુદ્ધયઃ । ૨ બુદ્ધિમ્, બુદ્ધી, બુદ્ધીઃ-પુંસ એ પ્રકારના વિશેષણથી સ્ત્રીલિંગમાં શસ્ત્રના સંકારનો નકાર આદેશ નથી થતો. ૩ બુદ્ધ્યા, બુદ્ધિભ્યામ્, બુદ્ધિભિઃ । બુદ્ધિ+કિ=

ઇદુદ્ધ્યામ્ ॥ અર્થ-સ્ત્રીલિંગમાં ઈકારાંત ઉકારાંતની પછી કિંત આવે તો વિકલ્પે અદ્ આગમ થાય છે.

બુદ્ધ્યૈ બુદ્ધયે, બુદ્ધિભ્યામ્, બુદ્ધિભ્યઃ । ૫ બુદ્ધ્યાઃ-બુદ્ધેઃ, બુદ્ધિભ્યામ્, બુદ્ધિભ્યઃ । ૬ બુદ્ધ્યાઃ-બુદ્ધેઃ, બુદ્ધયોઃ, બુદ્ધીનામ્ । ૭ બુદ્ધિ+કિ=

સ્ત્રિયાંયોઃ ॥ અર્થ-ઈકારાંત ઉકારાંત સ્ત્રીલિંગનીપર વિ. ભક્તિનો કિં આવે તો કિંતો આમ્ આદેશ થાય છે.

બુદ્ધ્યામ્ અદ્ આગમના અભાવે આમ્તો પણ અભાવ થાય છે. બુદ્ધ્યૌ, બુદ્ધયોઃ, બુદ્ધિષુ । એજ પ્રમાણે મતિ, ભૂતિ, ધૃતિ, કાંતિ, રુચિ ઇત્યાદિ. તેમજ ધેનુ, રજ્જુ, તનુ ઇત્યાદિ પણ ઉકારાંત સ્ત્રીલિંગ એઓ સૂત્રોપડે સિદ્ધ થાય છે. ૧ ધેનુઃ, ધેનૂ, ધેનવઃ । ૨ ધેનુમ્, ધેનૂ, ધેનૂઃ । સ્ત્રીલિંગ હોવાથી નકારનો અભાવ । ૩ ધેન્વા, ધેનુભ્યામ્, ધેનુભિઃ । ૪ ધેન્વૈ-ધેન્વે, ધેનુભ્યામ્, ધેનુભ્યઃ । ૫ ધેન્વાઃ-ધેનોઃ, ધેનુભ્યામ્, ધેનુભ્યઃ

૧ ૬ ધેન્વા:-ધેનો:, ધેન્વો:, ધેનૂનામ્ । ૭ ધેન્વામ્-ધેનૌ:, ધેન્વો:, ધેનુષુ । હેધેનો, હેધનૂ, હેધેનવ: ।

ईकारांत श्रीद्वित्रंग नदी (नदी) शब्द. नदी+सि=नदी, नद्यौ, नद्य: । २ नदीम्, नद्यौ, नदी: । ३ नद्या, नदीभ्याम्, नदीभि: । ४ नदी+ङे=

ङितामद् ॥ अर्थ-श्रीद्वित्रंग ईकारांत ऊकारांतની પછી ङित् આવે તો તેને અદ્ આગમ થાય છે. નद्यौ, नदीभ्याम्, नदीभ्य: । ५ नद्या:, नदीभ्याम्, नदीभ्य: । ६ नद्या: नद्यो:, नदीनाम् । ७ नद्यां, नद्यो:, नदीषु ।

धौ-ह्रस्व: ॥ अर्थ—श्रीद्वित्रंगना संप्रोधानમાં इय्, उव् स्थान वर्जितना अधातुना ईकारांत ऊकारांत तथा स्त्री शब्दना पछी धि आवे તો ईकार ऊकार દીર્ઘ છે તે હ્રસ્વ થાય છે.

हे नदि, हे नद्यौ, हे नद्य: । (ह्रस्व विधि सामर्थ्ये ह्यवाथी गुण न थये।) એજ પ્રમાણે गौरी, गौतमी, मही, सरस्वती, ब्रह्म-णी, कौमारी, ध्यादि. गौरी, गौर्यौ, गौर्य: । हे गौरि, हे गौर्यौ, हे गौर्य: । २ गौरीम्, गौर्यौ, गौरी: ध्यादि. गौतमी, गौतम्यौ, गौतम्य: । हे गौतमि, । सरस्वती, सरस्वत्यौ, स-रस्वत्य: । हे सरस्वति । ब्रह्मणी, ब्रह्माण्यौ, ब्रह्माण्य: ।

હે બ્રહ્માણિ । કુમારી, કુમાર્યો, કુમાર્યઃ । હે કુમારિ ॥ મ-
ધુમતી, મધુમત્યૌ, મધુમત્યઃ । હે મધુમતિ ઇત્યાદિ.

ક્રોષ્ટુઃસ્ત્રિયાંતૃવદ્ભાવઃસ્યાત્ ॥ અર્થ—સ્ત્રીદ્વિગમાં
ક્રોષ્ટુ શબ્દને તૃવત્ ભાવ થાય છે. તેવડે ૧ ક્રોષ્ટી, ક્રોષ્ટ્યૌ,
ક્રોષ્ટ્યઃ । ક્રોષ્ટીમ્ આકીના નદી માફક છે. હે ક્રોષ્ટિ, હે
ક્રોષ્ટ્યૌ, હે ક્રોષ્ટ્યઃ । ઇત્યાદિ.

ईकारांत लक्ष्मी शब्द. लक्ष्मी शब्दने भूप्र अंततो अभाव होवाथा सि
ना बोध थतो नथी. १ लक्ष्मीः, लक्ष्म्यौ, लक्ष्म्यः । २ लक्ष्मीम्,
लक्ष्म्यौ, लक्ष्मीः । आक्रीना नदी माफक छ. हे लक्ष्मीः हे लक्ष्म्यौ
हे लक्ष्म्यः ।

अवी, लक्ष्मी, तरी, तंत्री, धी, -ही, श्री એ સાતેને સિં ભોપ
કલિપથ થતો નથી. સ્ત્રી શબ્દને ઇપ્ અંત હોવાથી સિં નો ભોપ
થાય છે. સ્ત્રી, સ્ત્રી+ઔ

સ્ત્રીચ્ચુવોઃ ॥ અર્થ—સ્ત્રી શબ્દ તથા ચ્ચૂ શબ્દનીપર સ્યાદિ
સ્વર આવે તો ઈકારનો, ઇય્ અને ઊકારનો ઉવ્ થાયછે. સ્ત્રિયૌ,
સ્ત્રિયઃ । હે સ્ત્રિ, હે સ્ત્રિયૌ, હે સ્ત્રિયઃ । દ્વિતીયાત્ એકવચન
સ્ત્રી+અમ્=

વામ્ શસિ ॥ અર્થ—સ્ત્રીશબ્દની પર અમ્ શમ્ આવે તો
વિકલ્પે ઇય્ થાય છે. સ્ત્રિયમ્ સ્ત્રીમ્, સ્ત્રિયૌ, સ્ત્રિયઃ—સ્ત્રીઃ ।

૩ સ્ત્રિયા, સ્ત્રીભ્યામ્, સ્ત્રીભિઃ । =સ્ત્રીયૈ, સ્ત્રીભ્યાં, સ્ત્રીભ્યઃ ।
 ૫ સ્ત્રિયાઃ, સ્ત્રીભ્યામ્, સ્ત્રીભ્યઃ । ૬ સ્ત્રિયાઃ, સ્ત્રિયોઃ, સ્ત્રી
 ણામ્, । સ્ત્રિયામ્, સ્ત્રિયોઃ, સ્ત્રીષુ ઇત્યાદિ.

ઈતરાંત શ્રી (લક્ષ્મી) શબ્દ.

૧ શ્રીઃ, શ્રિયૌ, શ્રિયઃ । ૨ શ્રિયમ્ । શ્રિયૌ, શ્રિયઃ ।
 ૩ શ્રિયા, શ્રીભ્યામ્, શ્રીભિઃ । ૪ શ્રી+હે=

વેયુવઃ ॥ અર્થ—સ્ત્રિલિંગમાં ઇય્ તથા ઉવ્ રહેલા હોય તેના

પર હિત્ નાં વચનો આવે તો હિત્ ના વચનોને અદ્ આગમ
 વિકલ્પે થાય છે. (પણ સ્ત્રી શબ્દને વિકલ્પે થતો નથી. સ્ત્રી શબ્દને
 અદ્ આગમ નિત્ય છે.) શ્રિયૈ— શ્રિયે, શ્રીભ્યામ્, શ્રીભ્યઃ ।

૫ શ્રિયાઃ—શ્રિયઃ, શ્રિભ્યામ્, શ્રિભ્યઃ । ૬ શ્રિયાઃ—શ્રિયઃ,
 શ્રિયોઃ, શ્રિયામ્=શ્રીઆદિને વિકલ્પે નુદ્ કહેવો. શ્રિણામ્ ।

૭ શ્રિયામ્-શ્રિયિ, શ્રિયોઃ શ્રીષુ । હેશ્રીઃ, હેશ્રિયૌ, હેશ્રિયઃ

। એજ પ્રમાણે ધી (બુદ્ધિ) -હી (લજ્જા) ઇત્યાદિ પણ અત્ ઇય્

અંત છે. ધીઃ, ધિયૌ, ધિયઃ । હે ધીઃ, હે ધિયૌ, હે ધિયઃ ।

-હીઃ, હિયૌ, હિયઃ । હે -હીઃ । એજ પ્રમાણે

મૂ (પૃથિવી) ભૂ (ભૃકટી) શબ્દો. ૧ મૂઃ, મુવૌ, મુવઃ । ૨ મુવ-

મ્, મુવૌ, મુવઃ । ૩ મુવા, મૂમ્યામ્ મૂમિઃ । ૪ મુવૈ-મુવે,

મૂમ્યામ્, મૂમ્યઃ । ૫ મુવાઃ—મુવઃ, મૂમ્યામ્, મૂમ્યઃ । ૬

મુવા:-મુવઃ, મુવોઃ, મુવામ્-મૂનામ્ । ૭ મુવામ્ મુવિ,
મુવોઃ, મૂષુ । હે મૂઃ, હે મુવૌ, હે મુવઃ । એજ પ્રમાણે
ભ્રૂશબ્દ-? ભ્રૂઃ, ભ્રુવૌ, ભ્રુવઃ । ૨ ભ્રુવમ્, ભ્રુવૌ, ભ્રુવઃ । ૩
ભ્રુવા, ભ્રૂમ્યામ્, ભ્રૂમિઃ । ૪ ભ્રુવૈ-ભ્રુવે, ભ્રૂમ્યામ્, ભ્રૂમ્યઃ
। ૫ ભ્રુવાઃ-ભ્રુવઃ, ભ્રૂમ્યામ્, ભ્રૂમ્યઃ । ૬ ભ્રુવાઃ-ભ્રુવઃ,
મ્રુવોઃ, ભ્રુવામ્-મ્રૂનામ્ । ૭ મ્રુવામ્ મ્રુવિ, મ્રુવોઃ, ભ્રૂષુ ।
હેભ્રૂઃ, હેભ્રુવૌ, હેભ્રુવઃ । એજ પ્રમાણે સુભ્રૂ શબ્દ.

૧ સુભ્રૂઃ, સુભ્રુવૌ, સુભ્રુવઃ । સુભ્રૂ શબ્દને ધિમાં (સંબોધનમાં)
હસ્ત થાય છે એમ કટલાક કહે છે. હેસુભ્રૂઃ-હેસુભ્રુ, હેસુમ્રુવૌ,
હેસુભ્રુવઃ । વધૂ (વહુ) જમ્બૂ આદિનાં નદી માફક. વધૂઃ, વધ્વૌ,
વધ્વઃ । હેવધુ, હેવધ્વૌ, હેવધ્વઃ । બાકીનાં નદી માફક. એજ
પ્રમાણે જમ્બૂઃ, જમ્બૂવૌ, જમ્બૂવઃ । હેજમ્બુ । ઇલાદિ.

ઋકારાંત માતૃ (મા) શબ્દ. તેની પિતૃ માફક પ્રક્રિયા છે.

માતા, માતરૌ, માતરઃ । માતરમ્, માતરૌ, માતૃ સ્ત્રીલિંગ
હોવાથી શમ્પરે એ પ્રમાણે છે. હેમાતઃ, હેમાતરૌ, હેમાતરઃ ।
સ્વસૃ (બેન) શબ્દની કર્તૃ શબ્દની માફક પ્રક્રિયા સ્વસા, સ્વસારૌ,
સ્વસારઃ । સ્વસારમ્, સ્વસારૌ, સ્વસૃઃ । હેસ્વસઃ, હેસ્વ-
સારૌ, હેસ્વસારઃ । રૈ (દ્રવ્ય) શબ્દની સુરૈ શબ્દની માફક

પ્રક્રિયા છે. રાઃ, રાયૌ, રાયઃ । હેરાઃ । ગો (ગાય) શબ્દ પથ્ય પૂર્વની માફક છે. નૌ (હોડી, વહાણ) શબ્દની ગ્લૌ શબ્દની માફક પ્રક્રિયા છે. નૌઃ, નાવૌ, નાવઃ । હેનૌઃ, હેનાવૌ, હેનાવઃ

એ પ્રમાણે સ્વરાંત ઓક્ષિગ પ્રક્રિયા છે.

સ્વરાંત નપુંસકદ્વિગ પ્રક્રિયા બતાવે છે.

અકારાંત નપુંસકદ્વિગ કુલ શબ્દ તેના પ્રથમા અને દ્વિતીયાના એકવચનમાં

અતોઽમ્ ॥ અકારાંત નપુંસકદ્વિગનીપર સંબોધન રહિતમાં વિભક્તિના સિ અને અમ્ હોય તેનો અમ્ થાય છે. (અમ્ પ્રહણ્ય છુગન્આવર્ત માટે છે.) પ્રથમા એકવચન કુલ+અમ્=કુલમ્, દ્વિવચન કુલ+ઔ=

ઈમૌ ॥ અર્થ-નપુંસક દ્વિગનીપર વિભક્તિનો ઔ આવે તો ઈ થાય છે. કુલે, પ્રથમા બહુવચન કુલ+જમ્=

જશ્શસોઃશિઃ ॥ અર્થ-નપુંસક દ્વિગનીપરના જમ્ અને જશ્નો શિ થાય છે. શિમાં શકાર સર્વાદેશાર્થ છે, તેવડે કરીને જમ્, જશ્નો ઈ થાય છે.

ગુરુઃશિચ્ચસર્વસ્યવક્તવ્યઃ ॥ અર્થ-ગુર અને જ્જેનો શકાર ઇત્ તે શિત્ આદેશ. ગુર (અનેકાક્ષર) આદેશને પથ્ય કરીને શિત્ આદેશ. સર્વને એ પ્રમાણે થાય છે. કુલ+ઈ=

નુમયમઃ ॥ અર્થ—નપુસકની પછી શિ આવે તો નુમ્ આગમ થાય છે. યમ્ પ્રત્યાહાર જેને છે તેને નુમ્ આગમ નથી થતો.
કુલ+નુમ્+ઇ=

મિદન્ટ્યાત્સ્વરાત્પરોવક્તવ્યઃ ॥ અર્થ—મકાર ઇત્ આગમ અંત સ્વરથી પર કહ્યો છે (અંત્ય સ્વરની આગળ) ઉકાર ઉચ્ચારણ્ય છે, અને મકાર સ્થાનનિયમાર્થ છે. કુલ+ન+ઇ=

નોપધાયાઃ ॥ અર્થ—ધિ વર્જિત નકારાંત નામની ઉપધાનીપર શિ આવે અથવા સિ આદિ પાંચ વચનોમાં અને નામિ આવે તો આગળનો અક્ષર દીર્ઘ થાય છે. ન ઉપધાને એ પ્રમાણે આંદી વેદમાં પણ થાય છે. એ પ્રકારના નિયમથી સંધિ ઇદંવત્ સૂત્રો થાય છે એ પ્રકારના વચનથી. કુલાનિ ફરિને પણ ૨ કુલમ્, કુલે, કુલાનિ બાકીનાં દેવ વત્ રૂપો થાય છે. ૧ કુલેન, કુલાભ્યામ્, કુલૈઃ ૪ કુલાય, કુલાભ્યામ્, કુલેભ્યઃ । ૫ કુલાત્, કુલાભ્યામ્, કુલેભ્યઃ । ૬ કુલસ્ય, કુલયોઃ, કુલાનામ્, । ૭ કુલે, કુલયોઃ, કુલેષુ । ૮ કુલ, કુલે, કુલાનિ, એજ પ્રમાણે ફલ, પત્ર, પુષ્પ, કુણ્ઢ, કુડુમ્બ ઇત્યાદિ છે.

સર્વ આદિના અકારાંતના અન્ય આદિ પાંચ શબ્દ વ્યતિરિક્ત (બુદ્ધા) ના પ્રથમા અને દ્વિતીયાની કુલ શબ્દ માફક પ્રક્રિયા છે. ૧ સર્વ,

સર્વે, સર્વાણિ, । ૨ સર્વે, સર્વે, સર્વાણિ । ૩ સર્વેણ, સર્વાભ્યામ્ , સર્વેઃ । ૪ સર્વસ્મૈ, સર્વાભ્યામ્ , સર્વેભ્યઃ । ૫ સર્વસ્માત્ , સર્વાભ્યામ્ , સર્વેભ્યઃ । સર્વસ્ય, સર્વયોઃ, સર્વેષામ્ । સર્વસ્મિન્ , સર્વયોઃ સર્વેષુ । હેસર્વ, હેસર્વે, હેસર્વાણિ ।

અન્ય આદિના પાંચના વિશેષ છે તે કહેછે. અન્ય+સિ=

શૂત્વન્યાદેઃ ॥ અર્થ—અન્ય આદિના ગણુનીપર વિભક્તિના

સિ અને અમ્ આવે તો શૂત થાય છે. તેમાં શકાર સર્વાદેશાર્થ છે અને ઉકાર ઉચ્ચારણ્યાર્થ છે. એટલે ત્ બાકી રહ્યા. વખતે ત્ નો દ્ પણ કાઢ પક્ષમાં થાય છે. ૧ અન્યત્ અન્યદ્ , અન્યે, અન્યાનિ । ૨ અન્યત્ અન્યદ્ , અન્યે, અન્યાનિ બાકીનાં સર્વવત્ છે. અન્યતરત્—અન્યતરદ્ , અન્યતરે, અન્યતરાણિ । ૩ ઇતરત્—ઇતરદ્ , ઇતરે, ઇતરાણિ । કતરત્—કતરદ્ , કતરે, કતરાણિ । કતમત્—કતમદ્ , કતમે, કતમાનિ બાકીના પૂર્વવત્ રૂપો છે.

પ્રથમ આદિ કુલવત્ છે. પ્રથમં, પ્રથમે, પ્રથમાનિ । અવસાનમાં ક્ષસ પ્રત્યાહારનો જબ અને ચપ વિકલ્પથી થાય છે. નપુ'સક લિંગમાં વર્તમાન દીર્ઘ સ્વરાંત નપુ'સક શબ્દના સર્વ વિભક્તિયોમાં હ્રસ્વ થાય છે.

ઇકારાંત અસ્થિ, દધિ સક્થિ, અક્ષિ, વારિ આ બધા શબ્દોનાં

૩૫ એક સરખાં થાય છે. ઈકારાંત નપુંસક લિંગ અસ્થિ (હાડકું)

શબ્દ. પ્રથમા એકવચન અસ્થિ+સિ=

નપુંસકાત્સ્યમોર્લુક્ ॥ અર્થ—ઈકારાંત નપુંસકની

પરના સિ અને અમ્ તો લુક્ (લોપ) થાય છે. (અવર્ણિત-અકારાં-

ત વર્ણિત નપુંસકલિંગની પર સિ અને અમ્ આવે તો સિ અને

અમ્ તો લોપ થાય છે.) અસ્થિ

ધિ માં-સંબોધનના નપુંસકલિંગમાં ઈ, ઉ, ક તો વિકલ્પે શુભ

થાય છે. હે અસ્થે-હે અસ્થિ । પ્રથમાનું દ્વિવચન અસ્થિ+ઔ=

નામિનઃ સ્વરે ॥ અર્થ—નામ્યન્ત નપુંસકની પર વિભક્તિ

ના સ્યાદિ નામિનસ્વર આવે તો નુમ આગમ થાય છે. અસ્થિની

અસ્થીનિ । ૨ અસ્થિ, અસ્થિની, અસ્થીનિ ૩ અસ્થિ+ટા=

અચ્ચાસ્થનાં ટાદૌ ॥ અર્થ—અસ્થિ આદિના (અસ્થિ,

દ્ધિ, સક્રિય, અક્ષિ આદિ શબ્દની) પછી ટા આદિ સ્વર આવેતો

નુમ્ આગમ થાય છે, અને ઈકારનો અકાર થાય છે. સ્વરાદિમાં

સર્વત્ર નુમ્ આગમ તથા ઈકારનો અકાર થાય છે. અસ્થ+ન+ટા=

અલ્લોપઃ સ્વરેઽમ્વયુક્તાચ્છસાદૌ ॥ અર્થ—સ્વરાંત

નપુંસક લિંગમાં નકારાંત ઉપધાના અકારનો લોપ થાય છે ને

શસ્ર આદિ અર્થાત્ ટા આદિ સ્વરપર હોય તો. અને તદ્વિતમાં ઈ-

કાર પર હોય તો નકારાંતની ઉપધાના અકારનો લોપ થાય છે. મ-

કાર વકારાંત સંયોગથી ઉતરના અકારનો લોપ થાય નહીં.

અસ્થા, અસ્થિમ્યામ્, અસ્થિભિઃ । ૪ અસ્થ્રે, અસ્થિમ્યામ્,
અસ્થિમ્યઃ । ૫ અસ્થઃ, અસ્થિમ્યામ્, અસ્થિમ્યઃ । ૬ અસ્થઃ
અસ્થોઃ, અસ્થામ્ । ૭ અસ્થિ+કિ=

વેદ્યોઃ ॥ અર્થ—વા અવ્યય છે. સ્વરાંત નપુંસક લિંગમાં

નકારાંત શબ્દની પછી આ નો થયેલ ઇ તથા કિ આવે તો વિ
કલ્પે નકારના ઉપધા ભૂત અકારનો લોપ થાય છે. (નકારાંતની ઉ-
પધાના અકારનો વિકલ્પે લોપ થાય છે.)

અસ્થિ-અસ્થાનિ, અસ્થનોઃ, અસ્થિષુ । એજ પ્રમાણે દાધિ,
સક્થિ, અક્ષિ શબ્દો છે. દાધિ, દધિની, દધીનિ, ૨ ॥ દધ્ના,
દાધિમ્યાં, દધિભિઃ ઇત્યાદિ સક્થિ (જાંધ) સક્થિ, સક્થિની,
સક્થીનિ, ઇત્યાદિ અક્ષિ (આંખ) અક્ષિ, અક્ષિણી અક્ષીણિ ૨ ।
અક્ષ્ણા, અક્ષિમ્યામ્, અક્ષિભિઃ । ઇત્યાદિ.

ઈકારાંત ગ્રામર્ણી (ગામમાં રહેનાર) શબ્દ.

નપુંસકસ્ય ॥ અર્થ—નપુંસક લિંગમાં રહેલ દીર્ઘ સ્વરાંત
શબ્દનો સર્વ વિભક્તિમાં હ્રસ્વ થાય છે.

ગ્રામણિ, ગ્રામણિની, ગ્રામણીનિ ૨ ॥ ૩ ગ્રામણી + ટા

જો કદાપિ એક જ શબ્દ હોય (એકાર્થવાચક શબ્દ હોય) તો
ત્રણે લિંગમાં વર્તે છે. (ત્રણે લિંગમાં હોય છે.) તો તેનું શુ
દ્રવું તે કહે છે—

ટાદાવુક્તપુસ્કંપુંવદ્વા ॥ અર્થ-કહેલ પુલ્લિંગ નપુંસક

લિંગના નામીની અંતનાનીપર ટા આદિ સ્વર આવે તો વિકલ્પે પુંવત્ ભાવ થાય છે. નુમ્ અંતવાળા શબ્દના નપુંસક લિંગનાં આ વિભક્તિના આમ્ વિપયમાં દીર્ઘતા થાય છે.

ગ્રામણ્યા-ગ્રામણિના, ગ્રામણિભ્યામ્, ગ્રામણિભિઃ । ૪ ગ્રામણ્યે-ગ્રામણિને, ગ્રામણિભ્યામ્, ગ્રામણિભ્યઃ । ૫ ગ્રામણ્યઃ-ગ્રામણિનઃ, ગ્રામણિભ્યામ્, ગ્રામણિભ્યઃ । ૬ ગ્રામણ્યઃ-ગ્રામણિનઃ, ગ્રામણ્યોઃ, ગ્રામણિનોઃ, ગ્રામણ્યામ્-ગ્રામણીનામ્ । ૭ ગ્રામણ્યામ્-ગ્રામણિનિ, ગ્રામણ્યોઃ-ગ્રામણિનોઃ, ગ્રામણિષુ । દેગ્રામણે-દે-ગ્રામણિ, દેગ્રામણિની, દેગ્રામણીનિ ॥

આકારાંત નપુંસક લિંગ સોમપા શબ્દ (નપુંસ્કસ્યેતિહ્રસ્વઃ) (અતોઽમ્) ? સોમપં, સોમપે, સોમપાનિ, હેસોમપ । બાકીનાં કુલ શબ્દ માદ્ક રૂપો છે.

ઇકારાંત વારિ (જળ, પાણી) શબ્દ

૧ વારિ, વારિણી, વારીણિ ૨ । ૩ વારિણા, વારિભ્યામ્, વારિભિઃ ૪ વારિણે, વારિભ્યામ્, વારિભ્યઃ । ૫ વારિણઃ, વારિભ્યામ્, વારિભ્યઃ । ૬ વારિણઃ, વારિણોઃ, વારિણાઃ । ૭ વારિણિ, વારિણોઃ વારિષુ । હેવારે-હેવારિ, હેવારિણી, હેવારીણિ ।

એકારાંત સૂરે (સાચ દ્રવ્ય) શબ્દ. (નપુંસકસ્યંતિહસ્વેકૃતં) વારિ
શબ્દવત્.

**હસ્વાદેશેસંધ્યક્ષરાણામિકારોકારૌચવક્ત
ઠયૌ ॥** અર્થ-હસ્વ આદેશ કરવામાં સંધ્યક્ષરે એ એ ઓ ઔ-

ના ફકાર તથા ઉકાર ઠહેવા યોગ્ય છે.

૧ સૂરિ, સૂરિણી, સૂરીણિ ૨ । ૩ સૂરિણા-સૂરાયા । હેસુરે
-હેસુરિ, હેસુરિણી, હેસુરીણિ ।

ઉકારાંત મધુ (મધ) શબ્દ-૧-૨ મધુ, મધુની, મધૂનિ । ઇત્યાદિ.

ઋકારાંત કર્તૃ (કર્તા) શબ્દ-૧-૨ કર્તૃ, કર્તૃણી, કર્તૃણી । હે-
કર્તૃ:-હેકર્તૃ, હેકર્તૃણી, હેકર્તૃણિ । કર્ત્તા-કર્તૃણા ઇત્યાદિ.

સુચુ (શોભાયાણું કિરણ) શબ્દ સુચુ, સુચુની, સુચૂનિ ૧-૨ ।

હેસુચાં-હેસુચુ, હેસુચુની, હેસુચૂનિ । ૩ સુચુના-સુચવા ॥
ઇત્યાદિ.

એ પ્રમાણે રચારાંત નપુંસક દ્વિગ પ્રક્રિયા સમાપ્ત.

હસાંત પુલ્લિંગ. (ઠયંજનાંત)

હવે હસાંત પુલ્લિંગ બતાવે છે તેમાં હકારાંત અનડુહ (અળદ)

શબ્દ. પ્રથમા એકવચન અનડુહ+સિ=

પશ્વસ્વનડુહઆમાગમોવક્તઠયઃ ॥ અર્થ-અનડુહ

શબ્દની પછીના સિ આદિ પાંચ વચનમાં આમ્ આગમ થાય છે.

(ત્રીદ્વિગમાં વિકલ્પે આગમ ધર્યો છે) અનદ્વાહ+સિ=

સાવનદુહઃ ॥ અર્થ-અનદુહ શબ્દનીપર સિ આવેતો નુમ્

આગમ થાય છે. (નુમ્ વડે આમ્ ને બાધ થતો નથી અને આમ્ વડે નુમ્ ને બાધ થતો નથી.) અનદ્વાનહ+મ્=

સંયોગાન્તસ્પલોપઃ ॥ અર્થ-રસ પ્રત્યાહારપર છતાં

પદાંતમાં સંયોગાંતનો (સંયોગના અંતનો) લોપ થાય છે. તથા પદાંતમાં વર્તમાન નામ અને ધાતુનો જે સંયોગી તેનો લોપ થાય છે. અનદ્વાનહ નુમ્ વિધિ સામર્થ્યથી હકારનો અભાવ થાય છે.

અનદ્વાન, અનદ્વાહૌ, અનદ્વાહઃ. ૨ અનદ્વાહમ્, અનદ્વાહૌ,

અનદુહઃ, અનદુહા । ઇત્યાદિ. સંબોધનમાં—

ધાવમ્ ॥ અર્થ-અનદુહ શબ્દનીપર ધિ આવે તો (અ)

અમ્ આગમ થાય છે હેઅનદ્વાન, હેઅનદ્વાહૌ, હેઅનદ્વાહઃ । તૃતીયા દ્વિવચન અનદુહ+મ્યાં=

વસાંરસે ॥ અર્થ-વમ્, સંમ્, ધ્વંમ્, ભ્રંમ્, અનદુહ

એઓના પછી પદાંતમાં રસ પ્રત્યાહાર આવે તો દંકાર થાય છે.

અનદુહ્યમ્, અનદુહ્નિઃ । ૪ અનદુહે, અનદુહ્યમ્, અ-

નદુહ્યઃ । ૫ અનદુહઃ, અનદુહ્યમ્, અનદુહ્યઃ । ૬

અનદુહઃ, અનદુહોઃ, અનદુહામ્ । ૭ અનદુહિ, અનદુહોઃ,

(સ્વસેચપાક્ષનામ) અનદુત્સુ ॥ ગોદુહ્ (ગાય દોનાર) શબ્દનો ભેદ છે

દાદેર્ઘ ॥ અર્થ-દકાર છે આદિમાં જોને એવા ધાતુનીપરના હકારનો ઘકાર આદેશ થાય છે. જો પદાંતમાં ક્ષસપર હોય તો, તથા પદાંતમાં નામનીપર રસ પ્રત્યાહાર હોય તો ગોદુઘ્+સિ=

આદિજવાનાંઙમાન્તસ્યઙમાસ્ધ્વોઃ ॥ અર્થ-ધાતુના ઙમાંતના આદિમાં રહેલાના જવની પછી સકાર અને ધ્વ શબ્દ તથા નામનીપર પદાંતમાં રસ પ્રત્યાહાર આવે તો જવ-નો ઙમ યથાનુક્રમે થાય છે. ગોધુઘ્+સિ=

વાવસાને ॥ અર્થ-અવસાનમાં (અંતમાં) રહેલાના ક્ષસનો જવ થાય છે વિકલ્પે ચપ પણ થાય છે. ગોધુઘ્+સિ, અથવા ગોધુક્+સિ=

વિરામોઽવસાનમ્ ॥ અર્થ-વર્ણોના અભાવની અવસાન સંજ્ઞા છે. ૧ ગોધુક્-ગોધુઘ્, ગોદુહૌ, ગોદુહઃ । ૨ ગોદુહમ્, ગોદુહૌ, ગોદુહઃ । ૩ ગોદુહા, ગોધુઘ્ન્યામ્, ગોધુઘ્નિઃ । ૪ ગોદુહે, ગોધુઘ્ન્યામ્, ગોધુઘ્ન્યઃ । ૫ ગોદુહઃ, ગોધુઘ્ન્યામ્, ગોધુઘ્ન્યઃ । ૬ ગોદુહઃ, ગોદુહોઃ, ગોદુહામ્ । ૭ ગોદુહિ ગોદુહો, ગોધુક્+પુ (કિવલાત્પઃ સઃ કૃતસ્ય)

કષસંયોગેક્ષઃ॥ અર્થ—કદાર પકારના સંયોગમાં ક્ષ એ પ્રકારનો અક્ષર થાય છે. ગોધુધુ । હે ગોધુક્ હે ગોધુગ્, હે ગો-
દુહૌ, હે ગોદુહઃ ।

મધુલિહ્ (મધ આટનાર) શબ્દનો ભેદ છે. મધુલિહ્+સિ=

હોઠઃ ॥ અર્થ—ધાતુના હકારની પછી ક્ષસ આવે તો તથા પદાંતમાં નામની પછી રસ પ્રત્યાહાર આવે તો હકારનો ઢકાર થાય છે. વિકલ્પે ક્ષસ નો ચપ થાય છે. તથા ક્ષસ નો જબ થાય છે. મધુલિદ્-મધુલિઙ્-મધુલિહૌ, મધુલિહઃ । ૨ મધુલિહમ્, મ-
મધુલિહૌ, મધુલિહઃ । ૩ મધુલિહા, મધુલિદ્ભ્યામ્, મધુલિ-
દ્ભિઃ । ૪ મધુલિહે, મધુલિદ્ભ્યામ્, મધુલિદ્ભ્યઃ । હે મધુ-
લિદ્-હે મધુલિઙ્, હે મધુલિહૌ હે મધુલિહઃ । ઇત્યાદિ.

મિત્રદુહ્ (મિત્રનો દ્રોહ કરનાર) શબ્દનો ભેદ છે. મિત્રદુહ્+સિ=

દ્રુહાદિનાં ઘત્વઠત્વેવા ॥ અર્થ—દુહ, મુહ, સ્તુહ,

સ્નિહ્ એ પ્રકારે એઓ ધાતુના હકારની પર ક્ષસ આવે અથ-
વા પદાંતમાં નામની પર રસ પ્રત્યાહાર આવે તો હકારનો ઘકાર
અથવા ઢકાર થાય છે.

૧ મિત્ર ધુક્-મિત્રધુગ્-મિત્રધુઙ્-મિત્રધુદ્, મિત્રદુહૌ, મિત્ર-
દુહઃ । ૨ મિત્રદુહમ્, મિત્રદુહૌ, મિત્રદુહઃ । હે મિત્રધુગ્ હેમિ-
ત્રધુક્ હેમિત્રધુઙ્-હે મિત્રધુદ્ । ૩ મિત્રદુહા, મિત્રધુભ્યામ્,

મિત્રધુદ્ભિઃ મિત્રધુગ્ભિઃ । ઇત્યાદિ. તેજ પ્રમાણે તત્ત્વમુદ્ (તત્ત્વમાં
મેહ પામનાર) શબ્દ.

૧ તત્ત્વમુક્-તત્ત્વમુગ્-તત્ત્વમુદ્-તત્ત્વમુદ્, તત્ત્વમુહૌ, તત્ત્વમુહઃ ।

૨ તત્ત્વમુહમ્, તત્ત્વમુહૌ, તત્ત્વમુહઃ । હે તત્ત્વમુક્-હે તત્ત્વમુગ્-

હે તત્ત્વમુદ્-હે તત્ત્વમુદ્ ઇત્યાદિ. ભારવાહ (ભારને વહન કરનાર)

શબ્દનો બેદ છે. ૧ ભારવાદ્-ભારવાદ્, ભારવાહૌ, ભાર-

વાહઃ । ૨ ભારવાહમ્, ભારવાહૌ, ભારવાહ+શસ્=

વાહોવૌશસાદૌસ્વરે ॥ અર્થ—વાહની પછી શસ્

આદિ સ્વર આવે તો વા નો ઔ આદેશ થાય છે. ભારૌહઃ । ૩

ભારૌહા, ભારવાદ્ભ્યામ્, ભારવાદ્ભિઃ ઇત્યાદિ. શ્વેતવાહ

(શ્વેત આસનને વહન કરનાર) આદિમાં વિશેષ કહે છે—

શ્વેતવાહુકથશાસ્ પુરોડાશ્ અવયાજાંડસ્

રસેપદાન્તેચેતિવક્તવ્યમ્ ॥ અર્થ—શ્વેતવાહ, ઉકથ-

શાસ્, પુરોડાશ્, અવયાજ્ની પછી રસ પ્રત્યાહારપદાંતમાં આવે

તો ડસ્ થાય છે એ પ્રમાણે કહેલ છે. (હિત્ હોવાથી ટિલોપ) (અ-

ત્વસોઃ સૌ)

૧-શ્વેતવાઃ, શ્વેતવાહૌ, શ્વેતવાહઃ । ૨ શ્વેતવાહમ્, શ્વેતવાહૌ,

શ્વેતવાહઃ અહિંઆં કેટલાક વાહની પછી શસ્આદિ સ્વર આવે તો

વા નો ઔ વિકલ્પે કહે છે. શ્વેતૌહઃ । શ્વેતૌહા—શ્વેતવાહા, શ્વે-

તવોભ્યામ્, શ્વેતવોભ્યઃ । ૪ શ્વેતૌહે-શ્વેતવાહે, શ્વેતવોભ્યામ્, શ્વેતવોભ્યઃ । ૫ શ્વેતૌહઃ-શ્વેતવાહઃ, શ્વેતવોભ્યામ્, શ્વેતવોભ્યઃ । ૬ શ્વેતૌહઃ-શ્વેતવાહઃ, શ્વેતૌહોઃ-શ્વેતવાહોઃ, શ્વેતૌહામ્-શ્વેતવાહામ્ । ૭ શ્વેતૌહિ-શ્વેતવાહિ, શ્વેતૌહોઃ-શ્વેતવાહોઃ, શ્વેતવઃસુ-શ્વેતવસ્મુ ।

સંબોધનમાં અવયાઃ, શ્વેતવાઃ, પુરોડાઃ એઓના દીર્ઘ કરેલા નિપાત છે. ચક્રારથી ઉચ્ચશા (કહેનાર) એ પ્રમાણે કેટલાક કહે છે. હે શ્વેતવાઃ અથવા કેટલાક હે શ્વેતવઃ એ પ્રમાણે કહે છે. હે શ્વેતવાહૌ, હે શ્વેતવાહઃ ।

૧ ઉચ્ચશાઃ, ઉચ્ચશાસૌ, ઉચ્ચશાસઃ । ૨ ઉચ્ચશાસમ્, ઉચ્ચશાસૌ, ઉચ્ચશાસઃ । ૩ ઉચ્ચશાસા, ઉચ્ચશોભ્યામ્, ઉચ્ચશોભિઃ । ૪ ઉચ્ચશાસે, ઉચ્ચશોભ્યામ્ । ઉચ્ચશોભ્યઃ ।, ઉચ્ચશઃ સુ-ઉચ્ચશસ્મુ । હે ઉચ્ચશાઃ-હે ઉચ્ચશઃ, હે ઉચ્ચશાસૌ, હે ઉચ્ચશાસઃ ॥ ૬લાદિ.

૧ પુરોડાઃ, પુરોડાશૌ, પુરોડાશઃ । ૨ પુરોડાશમ્, પુરોડાશૌ, પુરોડાશઃ । ૩ પુરોડાશા, પુરોડોભ્યામ્, પુરોડોભિઃ । ૪ પુરોડાશે, પુરોડોભ્યામ્, પુરોડોભ્યઃ ।, પુરોડઃસુ પુરોડસ્મુ । હે પુરોડાઃ-હે પુરોડઃ, હે પુરોડાશૌ, હે પુરોડાશઃ । ૬લાદિ.

૧ અવયાઃ, અવયાજૌ, અવયાજઃ । ૨ અવયાજમ્, અવયા-

જૌ, અવયાજઃ । ૩ અવયાજા, અવયોભ્યામ્, અવયોભિઃ ।
 ૪ અવયાજે, અવયોભ્યામ્ । અવયોભ્યઃ ।, અવયઃસુ-અવ-
 યસ્સુ । હે અવયાઃ-હે અવયઃ, હે અવયાજૌ, હે અવયાજઃ ।
 ઇત્યાદિ.

તુરાસાહ (ઇન્દ્ર) શબ્દનો ભેદ છે. તુરાસાહ+સિ=(હોઢઃ)=તુ-
 રાસાહ

સહેઃ પઃ સાહિઃ ॥ અર્થ- સાહિરૂપ છતાં સહ ના સ કા-
 રનો પ કાર આદેશ થાય છે. તુરાષાહ (વાવસાને) તુરાષાદ્-
 તુરાષાઙ્, તુરાસાહૌ, તુરાસાહઃ । ૨ તુરાસાહમ્ । તુરાસાહૌ,
 તુરાસાહઃ । ૩ તુરાસાહા, તુરાષાદ્ભ્યામ્ તુરાષાઙ્ભ્યામ્,
 તુરાષાહ્ભિઃ । ૪ તુરાસાહે, તુરાષાદ્ભ્યામ્, તુરાષાઙ્ભ્યઃ ।
 ઇત્યાદિ- હે તુરાષાદ્-હે તુરાષાઙ્, હે તુરાષાહૌ, હે તુરાષાહઃ ।
 ર કારાંત (રેક્રાંત) ચતુર્ (ચાર) શબ્દ. નિત્ય બહુવચનાંત છે.

ચતુરામ્શૌચ ॥ અર્થ-ચતુર્ શબ્દની પછી શિ અને સિ
 આદિ પાંચ વચન આવે તો આમ્ (આ) આગમ થાય છે. ૧ ચત્વારઃ
 ૨ ચતુરઃ ૩ ચતુર્ભિઃ ૪ ચતુર્ભ્યઃ, ૫ ચતુર્ભ્યઃ ૬ ચતુર્
 +આમ્=

રઃ સંસ્વાયાઃ ॥ અર્થ ર કારાંત (રેક્રાંત) ને સખ્યા વાચી
 ચતુર્ શબ્દ તેની પરના આમ્ ને નુદ્ આગમ થાય છે. ચતુર્ના-
 મ્ ।, ચતુર્ણામ્ ।

પ્રિયચત્વાઃ (પ્રિય છે ચાર જેને તે) પ્રિયચત્વારૌ, પ્રિયચત્વા-
રઃ । ૨ પ્રિયચત્વારમ્, પ્રિયચત્વારૌ, પ્રિયચતુરઃ । ૩ પ્રિ-
યચતુરા, પ્રિયચતુરભ્યામ્, પ્રિયચતુર્ભિઃ । છઠીના અહુવચન-
માં ગૌણત્વમાં નુદ્ નથી પ્રિયચતુરામ્ પણ પ્રાધાન્યમાં થાય છે.
પરમ ચતુર્ણામ્ । હે પ્રિયચત્વઃ, હે પ્રિયચત્વારૌ, હે પ્રિયચત્વારઃ ।

નકારાંત રાજન્ (રાજ) શબ્દ-રાજન્+સિ (નોપધાયાઃ)
એ રીતે દીર્ઘ થાય છે. રાજન્+સિ

નામ્નોનોલોપશઘૌ ॥ અર્થ-અન આગમજ નામની પછી

નકાર અધિમાં આવેતો નકારનો લોપ થાય છે. અધિમાં અન
આગમજ નામના નકારનો લોપ થાય છે. જે પદાંતમાં અને રસ
પ્રત્યાહાર હોયતો. ચકારથી ક્યયિત્ નામનો નકારનો લોપ નથી થતો
જેમ સુહિન (સારીરીતે પાપને હણે છે તે સુહિન)

૧ રાજા, રાજાનૌ, રાજનઃ । ૨ રાજાનમ્, રાજાનૌ, રા-
જન્+અસ્ (અલ્લોપઃ સ્વરે । સ્તોઃ શ્રુભિઃશ્રુઃ) એ પ્રમાણે અ-
કારનો લોપ અને નકારનો અકાર થયો.

જઞ્જઞઃ ॥ અર્થ-જકાર અને જકારના સંયોગમાં જ્ઞ એ પ્ર-
કારનો અક્ષર થાય છે. રાજ્ઞઃ । ૩ રાજ્ઞા, રાજમ્યામ્, રાજન્
+ભિઃ-(લોપશિપુનર્નસંધિ) એ નિયમથી અકારે આત્વ નથી
તેથી રાજાભિઃ । ૪ રાજ્ઞે, રાજમ્યામ્, રાજમ્યઃ । ૫ રાજ્ઞઃ,
રાજમ્યામ્, રાજમ્યઃ । ૬ રાજ્ઞઃ, રાજ્ઞોઃ, રાજ્ઞામ્, ૭ રાજ્ઞિ-

રાજાને, રાજાઓ, રાજાસુ । એજ પ્રમાણે યજવન્ (યજન કરનાર) આત્મન્ (આત્મા) સુધર્મન્ (સારા ધર્મવાળો) ઇત્યાદિ છે.

૧ યજ્વા, યજ્વાનો, યજ્વાનઃ । ૨ યજ્વાનમ્, યજ્વાનો, (અમવયુક્તાત્ એ પ્રકારના વિશેષણથી અક્ષોપ નથી) યજ્વનઃ । ૩ યજ્વના, યજ્વભ્યામ્, યજ્વાભિઃ । યજ્વને, યજ્વભ્યામ્, યજ્વભ્યઃ । યજ્વનઃ ઇત્યાદિ. હે યજ્વન્, હે યજ્વાનો હે યજ્વાનઃ ।

૧ આત્મા, આત્માનો, આત્માનઃ । ૨ આત્માનમ્, આત્માનો, આત્મનઃ । ૩ આત્મના, આત્મભ્યામ્, આત્માભિઃ । ઇત્યાદિ. હે આત્મન્, હે આત્માનો, હે આત્માનઃ । સુધર્મા, સુધર્માનો, સુધર્માનઃ । ૨ સુધર્માનમ્, સુધર્માનો, સુધર્મનઃ । ૩ સુધર્મના, સુધર્મભ્યામ્, સુધર્મભિઃ । ઇત્યાદિ. હે સુધર્મન્, હે સુધર્માનો, હે સુધર્માનઃ ।

શ્વન્ (ફૂતરો) યુવન્ (યુવાન) મધવન્ (ધંધ) શબ્દોની સિ આદિ પાંચમાં રાજન્ શબ્દવત્ પ્રક્રિયા છે. શ્વા, શ્વાનો, શ્વાનઃ । શ્વાનમ્, શ્વાનો, શ્વન્+શમ્=

શ્વાદેઃ ॥ અર્થ-શ્વા આદિની પછી શમ્આદિ સ્વર આવે તો વકારનો ઉકાર થાય છે. તથા તદ્વિત પ્રત્યયપરે ઈષ્ અને ઈકારપરે થાય છે. તદ્વિતમાં સ્વરપરે નથી થતો. અહિંઆં નિયામક પાણિનીયસૂત્ર-શ્વ યુવમધોનામતદ્વિતે ॥ તેવડે ફરીને માધવનં એ પ્ર-

કારે થાય છે. શુનઃ । ૩ શુના, શ્વભ્યામ્, શ્વભિઃ ૪ શુને, શ્વભ્યામ્, શ્વભ્યઃ । ૫ શુનઃ, શ્વભ્યામ્ ઇત્યાદિ. હે શ્વન્, હે શ્વનૌ, હે શ્વનઃ ।

યુવા, યુવાનૌ, યુવાનઃ । ૨ યુવાનમ્, યુવાનૌ, યુવન્ શબ્દના વકારને ઉત્ત્વ કરતાં સવર્ણ દીર્ઘ થાય છે. યૂનઃ । ૩ યૂના, યુવભ્યામ્, યુવાભિઃ । યૂને, યુવભ્યામ્, યુવભ્યઃ ઇત્યાદિ. હે યુવન્, હે યુવાનૌ, હે યુવાનઃ ।

૧ મઘવા, મઘવાનૌ, મઘવાનઃ । મઘવાનમ્, મઘવાનૌ, મઘવન્ શબ્દના વકારને ઉકાર કરતાં (ઉઞો) મઘોનઃ । ૩ મઘોના, મઘવભ્યામ્, મઘવાભિઃ । ૪ મઘવને, મઘવભ્યામ્, મઘવભ્યઃ । ઇત્યાદિ. હે મઘવન્, હે મઘવાનૌ, હે મઘવાનઃ । મઘવત્ શબ્દને પછી મઘવાન્, મઘવન્તૌ, મઘવન્તઃ । ૨ મઘવન્તમ્, મઘવન્તૌ, મઘવન્તઃ । ૩ મઘવતા, મઘવદ્ધ્યામ્, મઘવદ્ધિઃ । ૪ મઘવતે, મઘવદ્ધ્યામ્, મઘવદ્ધ્યઃ । ઇત્યાદિ. હે મઘવન્, હે મઘવન્તૌ, હે મઘવન્તઃ । સકિલ સંયુગમૂર્ધ્નિ સહાયતાં મઘવતઃ પ્રતિપદ્ય મહારથઃ) એ પ્રમાણે પ્રયોગ જોવાથી. અર્વન્ (સૂર્ય) શબ્દ અર્વન્+સિ

અર્વણસ્ત્રસાવનઞઃ ॥ અર્ધ-નઞ્ વર્જના અર્વન્ શબ્દ

ની પછી સિ સિવાયની વિભક્તિ હોયતો તુ એ પ્રકારનો અંતઆદેશ થાય છે.

૧ અર્વા, અર્વન્તૌ, અર્વન્તઃ । ૨ અર્વતમ્, અર્વન્તૌ, અર્વતઃ ।
૩ અર્વતા, અર્વદ્વયામ્, અર્વાદ્ધિઃ । ૪ અર્વતે, અર્વદ્વયામ્,
અર્વદ્વ્યઃ । ૫ ત્યાદિ. હે અર્વન્, હે અર્વન્તૌ, હે અર્વન્તઃ ।

નઅર્વર્જનું એ પ્રમાણે દ્રુમ ? (નોપધાયાઃ) ૧ અનર્વા, અન-
ર્વાર્ણૌ, અનર્વાણઃ । ૨ અનર્વાણમ્, અનર્વાર્ણૌ, અનર્વણઃ ।
અનર્વણા, અનર્વભ્યામ્, અનર્વભિઃ ।, અનર્વસુ ॥ ૬ ત્યાદિ.

પથિન્ (મુસાફર) શબ્દનો ભેદ છે. પથિન્+સિ=

इतोऽत्पश्चसु ॥ અર્થ-પુલિંગમાં પથિઆદિના પછી સિ
આદિ પાંચ વચનમાં ફકરનો અકાર થાય છે. પથિન્+સિ= (સ્રી
લિંગ પથી, નપુંસકલિંગ પંથાનિ છે.)

थोनुद् ॥ અર્થ પુલિંગમાં પથિઆદિના થકારને નુદ્ આગમ
થાય છે જો સિ આદિ પાંચ વચનપર હોયતો (પથિઆદિની પછી
સિઆદિ પાંચ હોયતો પથિઆદિના થકારને નુદ્ આગમ થાય છે)
પન્થિન્+સિ=

आसौ ॥ અર્થ- પથિઆદિની પછી સિઆદિ આવે તો પ-
થિન્ આદિશબ્દોની ટિને આકાર આદેશ થાય છે.

૧ પન્થાઃ, પન્થાનો, પન્થાનઃ । ૨ પંથાનમ્, પન્થાનો, પ-
થિન્+શસ્=

पथांटेः ॥ અર્થ-પથિઆદિની પછી શસ્ આદિ સ્વર આવે તો

ટિનો લોપ થાય છે. તથા તદ્વિતમાં **ઈપ્**, **ઈકારપરે** ટિનો લોપ થાય છે.
 પથઃ । ૩ પથા, પથિભ્યામ્, પથિભિઃ । ૪ પથે, પથિભ્યામ્,
 પથિભ્યઃ । ૫ પથઃ, પથિભ્યામ્, પથિભ્યઃ । ૬ પથઃ, પથોઃ,
 પથામ્ । ૭ પથિ, પથોઃ, પથિષુ । હે પન્થાઃ, હે પન્થાનો, હે
 પન્થાનઃ । એજ પ્રમાણે મથિન્ (મથનારે) **ઋમુક્ષિન્** (૪'૬)
 ધત્યાદિ છે.

મન્થાઃ, મન્થાનો, મન્થાનઃ, **ઋમુક્ષાઃ**, **ઋમુક્ષાણૌ**, **ઋમુ-**
ક્ષાણઃ । ધત્યાદિ.

દણ્ડિન્ (દંડ ધારણ કરનાર સંન્યાસી) શબ્દનો બેદ છે. **દ-**
ણ્ડિન્+સિ

ઇનાંશૌસૌ ॥ અર્થ- **ઇન્**, **હન્**, **પૂષન્**, **અર્યમન્** એ પ્ર

કારના શબ્દ એઓની પછી અધિ (પ્રથમા એક વચન નપુંસક

લિંગમાં શિ થાય છે તે શિ) શિ અને સિ આવે તો ઉપધાને દી-

ર્ધતા થાય છે. **ઇન્** **વિન્** **હન્** **પૂષન્** **અર્યમન્** એ શબ્દોની પછી

શિ અને સિ આવે તો એઓ શબ્દોની ઉપધાની દીર્ઘતા થાય છે.

૧ દણ્ડી, દણ્ડિનો, દણ્ડિનઃ । ૨ દણ્ડિનમ્, દણ્ડિનો, દ-

ણ્ડિનઃ । ૩ દણ્ડિના, દણ્ડિભ્યાં, દણ્ડિભિઃ । ૪ દણ્ડિને, દ-

ણ્ડિભ્યામ્, દણ્ડિભ્યઃ । ૭ દણ્ડિષુ ધત્યાદિ.

હેદણ્ડિન્, હેદણ્ડિનો, હેદણ્ડિનઃ । અધિએ વિશેષણથી પ્ર-

થમાના સંબોધનમાં નકારનો લોપ અને ઉપધા દીર્ઘ ન થયાં.

ब्रह्महा (ब्राह्मण्युने ह्यनुनासिके) शब्द.

ब्रह्महा, ब्रह्महणौ, ब्रह्महणः । ब्रह्महणम्, ब्रह्महणौ (अ-
ल्लोपः स्वरः)

हनोघ्रे ॥ अर्थ- हन् धातु सञ्जयिना हकारना पછી નકાર
તથા અભ્યવધાનગાં ણિત્ ણિત્ આવેતો હકારનો ઘકાર થાય છે.
ઘસંયોગ ણત્વ નિર્દેશાર્થ છે.

હન્તેરત્પૂર્વસ્ય ॥ અર્થ-હન્ ધાતુના અકાર પૂર્વનાજ ન.
કારનો ણકાર થાય અન્યનો નહીં. બ્રહ્મઘ્નઃ । ૩ બ્રહ્મઘ્ના, બ્રહ્મ-
હમ્યામ્, બ્રહ્મહમિઃ । ૪ બ્રહ્મઘ્ને, બ્રહ્મહમ્યામ્, બ્રહ્મહમ્યઃ ।
૫ બ્રહ્મઘ્નઃ, બ્રહ્મહમ્યાં, બ્રહ્મહમ્યઃ । ૬ બ્રહ્મઘ્નઃ, બ્રહ્મઘ્નોઃ,
બ્રહ્મઘ્નામ્ । ૭ બ્રહ્મઘ્નિ-બ્રહ્મહમિ, બ્રહ્મઘ્નોઃ, બ્રહ્મહમ્ । હે
બ્રહ્મહન્, હે બ્રહ્મહણૌ હે બ્રહ્મહણઃ ।

પૂષા, પૂષણૌ, પૂષણઃ । પૂષણમ્, પૂષણૌ, પૂષણઃ । પૂષ્ણા, પૂ-
ષમ્યામ્, પૂષમિઃ । ૪ પૂષ્ણે, પૂષમ્યામ્, પૂષમ્યઃ । ૫ પૂષ્ણઃ,
પૂષમ્યામ્, પૂષમ્યઃ । ૬ પૂષ્ણઃ, પૂષ્ણોઃ, પૂષ્ણામ્ । ૭ પૂષ્ણિ-
પૂષમિ, (હૌ ટિશોપ વેતિકેચિત્) પૂષ્ણોઃ, પૂષમ્ । હે પૂષન્.
હે પૂષણૌ, હે પૂષણઃ ।

૧ અર્યમા, અર્યમણૌ, અર્યમણઃ । ૨ અર્યમણમ્, અર્યમણૌ,
અર્યમ્ણઃ । ૩ અર્યમ્ણા, અર્યમમ્યામ્, અર્યમમિઃ । ૪ ત્યાદિ. હે
અર્યમન્, હે અર્યમણૌ, હે અર્યમણઃ । સંખ્યા શબ્દો પચન્ (પાં-

અમે)) ઇત્યાદિ બહુવચનાંતો ત્રણે દિશ્વંગમાં સરખાંડેપો છે.
પઙ્ચન્+જસ્=

જશ્શસોર્લુક્ ॥ અર્થ-ષકાર નકારાંત સંખ્યાનીપરના વિ-
 ભક્તિના જસ્, શસ્નો લુક્ થાય છે (લોપ થાય છે).

લુકિનતન્નિમિત્તમ્ ॥ અર્થ-લુક થયે છતે તેના નિ-
 મિત્તને કાર્ય ન થાય. તેવડે કરીને નોપધાયા એ પ્રકારના સૂત્રવ-
 ડે દીર્ઘત્વ નથી થતું.

૧ પઙ્ચ, ૨ પઙ્ચ, ૩ પઙ્ચભિઃ, ૪ પઙ્ચભ્યઃ, ૫ પઙ્ચભ્યઃ,
 ૬ પઙ્ચન્+આમ્

ણઃ ॥ અર્થ-ષકાર નકારાંત સંખ્યાનીપરના આમ્ ને નુદ્ આ-
 ગમ થાય છે. (નોપધાયાઃ । નામ્નોનો લોપશર્ધૌ) પશ્ચાનામ્, ૧
 પઙ્ચસુ । એજ પ્રમાણે સપ્તન્ (સાતમે) નવન્ (નવમે) દશન્
 (દશમે) ઇત્યાદિ. અષ્ટન્ (આઠમે) શબ્દનો ભેદ છે. અષ્ટન્+જસ્=

અષ્ટનોઢૌવા ॥ અર્થ-અષ્ટન્ શબ્દ થીપર જે વિભક્તિના
 જસ્ શસ્ તેનો વિકલ્પે ઢૌ થાય છે ડઙ્ન્ હોવાથી ટિલોપ થા-
 ય છે. ૧ અષ્ટૌ-અષ્ટ, ૨ અષ્ટૌ-અષ્ટ, ૩ અષ્ટન્+ભિઃ=

વાસુ ॥ અર્થ-અષ્ટન્ શબ્દનાપર તૃતીયાદિ વિભક્તિના છતાં
 વિકલ્પે આકાર થાય છે. અષ્ટભિઃ-અષ્ટાભિઃ । ૪ અષ્ટભ્યઃ-
 અષ્ટાભ્યઃ । ૫ અષ્ટભ્યઃ-અષ્ટાભ્યઃ । ૬ અષ્ટાનામ્, ૭ અષ્ટાસુ ।
 ગૌણત્વેપણ આકાર થાય છે ઔકાર નથી થતો એમ કેટલાક કહે છે.

૧ પ્રિયાષ્ટા-પ્રિયાષ્ટાઃ, પ્રિયાષ્ટાનૌ-પ્રિયાષ્ટૌ, પ્રિયાષ્ટાનઃ-
 પ્રિયાષ્ટાઃ । ૨ પ્રિયાષ્ટાનં-પ્રિયાષ્ટામ્, પ્રિયાષ્ટાનૌ-પ્રિયાષ્ટૌ,
 પ્રિયાષ્ટઃ-પ્રિયાષ્ટાન્-પ્રિયાષ્ટાઃ । ૩ પ્રિયાષ્ટ્વા- પ્રિયાષ્ટા,
 પ્રિયાષ્ટાભ્યામ્-પ્રિયાષ્ટભ્યામ્-, પ્રિયાષ્ટાભિઃ- પ્રિયાષ્ટાભિઃ
 । ૪ પ્રિયાષ્ટૈ- પ્રિયાષ્ટૈ, પ્રિયાષ્ટાભ્યામ્- પ્રિયાષ્ટભ્યામ્ ,
 પ્રિયાષ્ટાભ્યઃ-પ્રિયાષ્ટભ્યઃ । ૫ પ્રિયાષ્ટ્ઃ-પ્રિયાષ્ટાઃ, પ્રિયા-
 ષ્ટાભ્યામ્ પ્રિયાષ્ટભ્યામ્, પ્રિયાષ્ટાભ્યઃ-પ્રિયાષ્ટભ્યઃ । ૬ પ્રિ-
 યાષ્ટ્ઃ- પ્રિયાષ્ટાઃ પ્રિયાષ્ટૌઃ-પ્રિયાષ્ટૌઃ, પ્રિયાષ્ટાં-પ્રિયાષ્ટ્ના-
 મ । ૭ પ્રિયાષ્ટિ-પ્રિયાષ્ટનિ-પ્રિયાષ્ટે, પ્રિયાષ્ટોઃ-પ્રિયાષ્ટૌઃ,
 પ્રિયાષ્ટાસુ પ્રિયાષ્ટસુ । હે પ્રિયાષ્ટન્-હે પ્રિયાષ્ટાઃ, હે પ્રિયા
 ષ્ટાનૌ-હે પ્રિયાષ્ટૌ, હે પ્રિયાષ્ટાનઃ-હે પ્રિયાષ્ટાઃ ।

મકારાંત ઇદં (આ) શબ્દ. ઇદં+સિ=

ઇદમોઽયંપુંસિ ॥ અર્થ—ઇદમ્ શબ્દને પુલ્લિંગ પ્રથમા

એક વચનનો સિ પ્રત્યય આવેતો ઇદમ્નો અયમ્ આદેશ થાય છે.
 સિ સહિતનો અયમ્, એ પ્રથમા એકવચન થયું પ્રથમા દ્વિવચન
 ઇદમ્+ઔ=

દસ્યમઃ ॥ અર્થ—લક્ષદ્વિતી વિભક્તિનો પછી સિ આદિ આવે

તો લક્ષદ્વિતી દેકારનો મકાર થાય છે. **ઇમૌ**, સર્વાદિપણ્થી જ-

ન્મ્તા ઇ થતાં ઇમે । ૨ ઇમમ્, ઇમૌ, ઇમાન્ । ૩ ઇદમ્+ટા =

અનઠૌસોઃ ॥ અર્થ-ઇદમ્ શબ્દની પછી ઠા તૃતીયા એકવચન અને ઓસ્ પછી સપ્તમી દ્વીવચન આવેતો અન એ પ્રકારનો આદેશ થાય છે. સમગ્રનો અનેન, ઇદમ્+ભ્યામ્=

રુચ્યઃ ॥ અર્થ-ઇદમ્નીપર સકાર મકાર આવેતો ઇદમ્ શબ્દનો અકાર આદેશ થાયછે. સમગ્રનો અઙ્ઙિતિ આત્વમ્ આ-ભ્યામ્, ઇદમ્+ભિઃ=

ભિસ્મભિસ્ ॥ અર્થ:-ઇદમ્, અદસ્ નીપર ભિસ્ આવે તો ઇદમ્ અદસ્ નો ભિસ્ જ થાય છે. (એસ્મિબહુત્વે) એ નિયમથી એભિઃ થાય છે. મકારનો અકાર નથી થતો. ચોથી વિ. ભક્તિ એકવચન ઇદમ્+હે=(ત્યદાદેષ્ટેરઃસ્યાદૌ)સર્વાદેઃ સ્મટ્ સ્મ્ય ।)=અસ્મૈ, આભ્યામ્, એભ્યઃ । ૫ હસિરત્ । અતઃ ।) અસ્માત્, આભ્યામ્, એભ્યઃ । ૬ (હસ્ય)=અસ્ય, ઇદમ્ +ઓસ્= (અનઠૌસૌઃ । ઓસિ એ અય્)=અનયોઃ, (સુહામઃ । સ્મ્યઃ । એસ્મિ બહુત્વે । કિલાત્ ૦ ।)=એષમ્ । ૭ (હિસ્મિન્)=અસ્મિન્, અનયોઃ, એષુ । ત્યદાદિને સંબોધનનો અભાવછે.

ઇદમોઽપ્યન્વાદેશેદ્વિતીયાટૌઃ સ્વેનાદેશોવ-ક્તવ્યઃ ॥ અર્થ-(પણુ ઇદમ્ ને અતિ પાસેમાં એતદ્ રૂપ થાય છે.) કહેલ ઇદમ્ શબ્દનો બીજો અનુ આદેશ ફરી બોલવામાં થાય છે. (એતદ્ ને એનં આદેશ થાય છે.) એનં એનૌ એનાન્)

પણ **इदम् एतद्** શબ્દની પછી બીજી અને **टा, ओस्** અને છઠી સાતમીનું દ્વિવચન ત્રીજી વિભક્તિ આવે તો **इदम् एतद्** શબ્દના અન્વાદેશ માં. **एन** આદેશ વિકલ્પથી થાય છે. ૩ **एनेन । ६ एनयोः । ७ एनयोः ।** ઇત્યાદિ.

किम् (ક્રીણ) શબ્દનો બેદ છે. **किम्** શબ્દના **त्यदादेष्टेरः** ઇત્યાદિ એ અંકાર કયેછતે સર્વ શબ્દવત્ પ્રક્રિયા છે.

૧ **कः कौ, के । २ कम्, कौ, कान् । ३ केन, काभ्याम्, केः । ४ कस्मै, काभ्याम्, केभ्यः** ઇત્યાદિ. **प्रशाम्** (વિશેષ શાંત) શબ્દનો બેદ છે. **प्रशाम्+सि=**

मोनोधातोः ॥ અર્થ—ધાતુના મકારનો નકાર આદેશ થાય છે જે પદાંતમાં **रस्** પ્રત્યાહાર પર હોય તો.

૧ **प्रशान्, प्रशामौ, प्रशामः । हे प्रशान्, हे प्रशामौ, हे प्रशामः । २ प्रशामम्, प्रशामौ, प्रशामः । ३ प्रशामा, प्रशान्भ्याम्, प्रशान्भिः ।** ઇત્યાદિ.

ધકારાંત તત્ત્વબુધ્ (તત્ત્વને જાણનાર) શબ્દ. (**तस्यरसेपदान्तेच । आदि जवानां श्रमान्तस्य श्रमास्ध्वोः । वावसाने ।**) = ૧ **तत्त्वभुत्-तत्त्वभुद्, तत्त्वबुधौ, तत्त्वबुधः । २ तत्त्वबुधम्, तत्त्वबुधौ, तत्त्वबुधः । ३ तत्त्वबुधा, तत्त्वभुद्भ्याम्, तत्त्वभुद्भिः** ઇત્યાદિ **हे तत्त्वभुत्-हे तत्त्वभुद्, हे तत्त्वबुधौ, हेतत्त्वबुधः ।**

જકારાંત સમ્રાજ્ શબ્દ.

સમ્રાજ્+સિ=

છશષરાજાદેઃષઃ॥ અર્થ—છકારાંત, શકારાંત, ષકારાંતની પર

તથા રાજ્, યજ્, સ્તજ્, મૃજ્, ભ્રાજ્, આદિ ધાતુની પર ક્ષસ્ આવે તો અને નામનીપર પદાંતમાં રસ પ્રત્યાહાર આવે તો ષ કાર થાય છે. ષ નો ષકાર છે તે ઢકારના નિષેધાર્થ છે. તેવડે કહે છે. દ્વિષ્ટિ ઇત્યાદિમાં થતો નથી.

છકારાંત તત્ત્વમાચ્છ્ આદિ, શકારાંત વિશ્ આદિ, ષકારાંત દ્વિષ્ ષષ્ ઇત્યાદિ. આદિ શબ્દથી વ્રશ્, ભ્રસ્જ્, પરિવ્રાજ્ નું ગ્રહણ છે. ષ નો ષકાર કયેં છતે ષોડ્ એ પ્રકારે ઢકાર નથી થતો.

ષોડઃ ॥ અર્થ—ષકારની પછી ધાતુથી ક્ષસ્ પ્રત્યાહાર આવે અથવા નામનીપર પદાંતમાં રસ પ્રત્યાહાર આવે તો ષકારનો ઢકાર થાય છે. (વાવસાને) એ નિયમથી વિકલ્પે ઢ્ નો દ્ થાય.

મોરાજિસમઃકૌ ॥ અર્થ—કિવ્ અંતમાં સમ્ નીપર રાજ્ ધાતુ હોય તો સમ્ ના મ્ નો મ્જ થાય છે. તેવડે કરીને અનુસ્વારનો અભાવ છે.

૧ સમ્રાદ્ સમ્રાઈ, સમ્રાજૌ, સમ્રાજઃ । ૨ સમ્રાજમ્, સમ્રાજૌ, સમ્રાજઃ । ૩ સમ્રાજા, સમ્રાઈભ્યામ્, સમ્રાદ્ભિઃ । ઇત્યાદિ. ૭ સમ્રાટ્સુ । હે સમ્રાદ્-હે સમ્રાદ્, હે સમ્રાજૌ, હે સમ્રાજઃ એજ પ્રમાણે વિરાજ્ આદિ છે.

યુજેરસમાસે ॥ અર્થ-યુજ્ ધાતુની પછી સ્વાદિ પાંચ વચન આવે તો અસમાસમાં નુમ્ આગમ થાય છે. સમાસમાં નુમ્ આગમ થતો નથી.

ક્વિન્પ્રત્યયસ્યકુઃ ॥ અર્થ-ક્વિન્ અંતના ધાતુને કવર્ગઅંત આદેશ અસમાસમાં થાય તથા પદાંતમાં ક્વસ પ્રત્યાહારપર હોયતો. પ્રત્યય શબ્દવડે પ્રત્યાંતનું મંદણ છે.

૧ યુજ્, પ્રથમા દ્વિવચન યુજ્+ઔ= (અનુસ્વારપરસવર્ણો) એ નિયમથી યુજ્જૌ, યુજ્જઃ । ૨ યુજ્જમ્, યુજ્જૌ, યુજઃ । ૩ યુજા, યુગ્મ્યામ્, યુગ્મિઃ । ૪ યુજે, યુગ્મ્યામ્, યુગ્મ્યઃ । ઇત્યાદિ. સપ્તમી બહુવચન યુજ્+સુ= (ચોઃકુઃ) સ્વસેચપ૦ । કિલાત્૦ । કષસંયોગેષઃ ।) યુક્ષુ । હે યુજ્, હે યુજ્જૌ, હે યુજ્જઃ । અસમાસે શું ?

૧ અશ્વયુક્-અશ્વયુગ્, અશ્વયુજૌ, અશ્વયુજઃ । ૨ અશ્વયુજમ્, અશ્વયુજૌ, અશ્વયુજઃ । ૩ અશ્વયુજા, અશ્વયુગ્મ્યામ્, અશ્વયુગ્મિઃ । ઇત્યાદિ સમાધિ અર્થના યુજ્માં નુમ્ થતો નથી. યુક્ (સમાધિમાન એ પ્રકારનો અર્થ છે)

દકારાંત દ્વિપાદ (બેપગવાળો) શબ્દ. ૧ દ્વિપાદ્-દ્વિપાત્, દ્વિપાદૌ, દ્વિપાદઃ । ૨ દ્વિપાદમ્, દ્વિપાદૌ, દ્વિપાદ્+શસ્= પાદઃપત્ ॥ અર્થ-પાદ્શબ્દનીપર શસ્આદિ સ્વર આવેતો પાદનો પદ આદેશ થાય છે. તથા તદ્વિતમાં ઈષ્ અને ઈકારપર છેતો.

દ્વિપદઃ । ૩ દ્વિપદા, દ્વિપાઙ્ગ્યામ્ દ્વિપાઙ્ગિઃ । ૪ દ્વિપદે, દ્વિ-
પાઙ્ગ્યામ્, દ્વિપાઙ્ગ્યઃ । ઇત્યાદિ. હે દ્વિપાત્-હે દ્વિપાદ્, હે દ્વિપા
દૌ, હે દ્વિપાદઃ ।

૧ દકારાંત ત્યદ્, તદ્, યદ્, એતદ્ શબ્દો. ત્યદ્+સિ=

સ્તઃ ॥ અર્થ—ત્યદ્, આદિના તકારનો સકાર વિભક્તિનો સિ
આદિ પર હોય તો થાય છે.

૧ સ્યઃ, ત્યૌ, ત્યે । ૨ ત્યમ્, ત્યૌ, ત્યાન્ । ૩ ત્યેન, ત્યા-
ભ્યામ્ ત્યૈઃ । ૪ ત્યસ્મૈ. ત્યાભ્યામ્ ત્યેભ્યઃ । ૫ ત્યસ્માત્,
ત્યાભ્યામ્, ત્યેભ્યઃ । ૬ ત્યસ્ય, ત્યયાઃ, ત્યેષામ્ । ત્યાસ્મિન્,
ત્યયાઃ, ત્યેષુ । તત્ (તો) શબ્દ-૧ સઃ, તૌ, તે । ૨ તમ્, તૌ,
તાન્ । ૩ તેન, તાભ્યામ્, તૈઃ । ૪ તસ્મૈ, ઇત્યાદિ. યદ્ (જે) શબ્દ-
૧ યઃ, યૌ, યે । ૨ યમ્, યૌ, યાન્ । ૩ યેન, યાભ્યામ્,
યૈઃ । ૪ યસ્મૈ ઇત્યાદિ એતદ્ (એ) શબ્દ-૧ એપઃ, એતૌ, એતે । ૨=

એતદોઽન્વાદેશેદ્વિતીયાટોસ્સ્વેનોવાવક્તવ્યઃ

॥ અર્થ—એતદના અનુ આદેશમાં (કહેલને ફરી બોલવામાં અ-
નુ આદેશ થાય છે) દ્વિતીયા, તૃતીયા એક વચન અને છઠી સ-
સપ્તમીના દ્વિવચનમાં એન આદેશ વિકલ્પે કહે છે.

૨ એતમ્-એનમ્, એતૌ-એનૌ, એતાન્-એનાન્ । ૩ એતેન-
એનેન, એતાભ્યામ્, એતૈઃ । ૪ એતસ્મૈ. એતાભ્યામ્ । એતેભ્યઃ
। ૫ એતસ્માત્, એતાભ્યામ્ એતેભ્યઃ । ૬ એતસ્ય, એતયોઃ-

एनयोः, एतेषाम् । ७ एतस्मिन् , एतयोः-एनयोः, एतेषु ।
 एतेन व्याकरण मधीतमेनं छंदोऽध्यापय ॥ अर्थ-એ વ્યાક-
 રણ બળ્યે। એને છંદ (વેદ) બળ્યાવે।
 छकारांत तत्त्वप्राच्छ (तत्त्व पुछनार) शब्द-

(छश पराजादेःपः । वावसाने) ? तत्त्वप्राद्-तत्त्वप्राड्, तत्त्व-
 प्राच्छौ, तत्त्वप्राच्छः । २ तत्त्वप्राच्छम्, तत्त्वप्राच्छौ तत्त्वप्राच्छः ।
 ३ तत्त्वप्राच्छा, (छशपराजादेःपः । पोंडः।) तत्त्वप्राड्भ्याम्,
 तत्त्वप्राड्भिः । ४ तत्त्वप्राच्छे, तत्त्वप्राड्भ्याम्, तत्त्वप्राड्-
 भ्यः । ५ तत्त्वप्राच्छः, तत्त्वप्राड्भ्याम्, तत्त्वप्राड्भ्यः । ६
 तत्त्वप्राच्छः, तत्त्वप्राच्छौ, तत्त्वप्राच्छाम् । ७ तत्त्वप्राच्छि,
 तत्त्वप्राच्छोः, तत्त्वप्राड्सु ।

यकारांत अग्निमथ् (अग्निमथनार) शब्द-

(वावसाने) ? अग्निमत्-अग्निमद्, अग्निमथौ, अग्नि-
 मथः । २ अग्निमथम्, अग्निमथौ, अग्निमथः । ३ अ-
 ग्निमथा, अग्निमद्भ्याम्, अग्निमद्भिः । ४त्यादि. हे अग्नि-
 मत्-हे अग्निमद्, हे अग्निमथौ, हे अग्निमथः ।

चकारांत प्रत्यच् शब्द. प्रत्यच्+सि=

अञ्चेः पञ्चसुनुमआगमोवक्तव्यः ॥ अर्थ-

અઞ્ચૂ (ગતિપૂજનયોઃ) એ પ્રકારના ગત્યર્થ અંચ ધાતુના પછી
 પુલ્લિંગ સિ આદિ પાંચ વચનમાં નુમ્ આગમ કહેવા યોગ્ય છે.

ચોઃકુઃ ॥ અર્થ—ચ વર્ગના ધાતુની પછી ક્ષસ પ્રત્યાહાર આવે અથવા પદાંતમાં નામની પર રસ પ્રત્યાહાર આવે તો ચ વર્ગનો ક વર્ગ થાય છે. (સ્તોઃશ્રુભિઃશ્રુઃ । સંયોગાન્તસ્યલોપઃ ।) ૧
 સ્ત્યઙ્, પ્રત્યઙ્ચૌ, પ્રત્યઙ્ચઃ । ૨ પ્રત્યઙ્ચમ્ પ્રત્યઙ્ચૌ, પ્રત્ય-
 ચ્+શસ્=

અશ્વેરલોપોદીર્ઘશ્ચ ॥ અર્થ—લુપ્ત નકારવાળા અઙ્

ચૂ ધાતુની પછી શસ્ આદિ સ્વર આવે તો અંચ ધાતુના અકાર નો લોપ થાય છે અને પૂર્વનો અક્ષર દીર્ઘ થાય છે. તથા તદ્વિત માં ઈર્ષ અને ર્ઈકારપરે ઐ પ્રમાણે થાય છે.

પ્રતીચઃ । ૩ (નિમિત્તના અભાવે નૈમિત્તિકનો પણ અભાવ)

પ્રતીચા, પ્રત્યગ્ભ્યામ્, પ્રત્યગ્ભિઃ । ૪ પ્રતીચે, પ્રત્યગ્ભ્યામ્ પ્રત્યગ્ભ્યઃ । ૭ । પ્રત્યઙ્ । હે પ્રત્યઙ્, હે પ્રત્યઙ્ચૌ, હે પ્રત્યઙ્ચઃ ।

નાશ્વેઃ પૂજાયામ્ ॥ અર્થ—પૂજાર્થના અઙ્ચૂ ધાતુના ઉ-

પધા ભૂત નકારનો લોપ થતો નથી. (નકારનો નહીં લોપ થવાથી સિ આદિ પાંચ વચનમાં નુમ્ થતો નથી. કિંવન્ પ્રત્યયનો કુઃ ।

સંયોગાન્તસ્યલોપઃ ।) ૧ પ્રત્યઙ્, પ્રત્યઙ્ચૌ, પ્રત્યઙ્ચઃ । ૨

પ્રત્યઙ્ચમ્, પ્રત્યઙ્ચૌ, ન લોપનો અભાવ હોવાથી અકારનો લોપ

થતો નથી. પ્રત્યઙ્ચઃ । ૩ પ્રત્યઙ્ચા, પ્રત્યઙ્ચ્યામ્, પ્રત્યઙ્ચ્ભિઃ ।

૪ત્યાદિ. ૭=

હૂળોઃ કુકટ્ કઞગિવા ॥ અર્થ—હકારણકારની

પર (સુ. ૮) શરિ આવે તે હકાર ણકાર એ બેને કુક્ , ટુહ
(કુ. ટ) આગમ નિકલ્યે થાય છે. ૭ પ્રત્યક્ષુ પ્રત્યક્ષુ ।

તિર્યચ્ (પક્ષિ) શબ્દનો ભેદ છે. ૧ તિર્યચ્ , તિર્યચ્ચૌ, તિર્યચ્ચઃ
। ૨ તિર્યચ્ચમ્, તિર્યચ્ચૌ તિર્યચ્+શસ્=

તિરશ્ચાદયઃ ॥ અર્થ—તિરશ્ચ આદિ શબ્દની પર શસ્
આદિ સ્વર આવે અથવા તદ્વિતમાં ઈષ્ અને ઈકાર આવે નિપાત્
થાય છે. તિરશ્ચઃ । ૩ તિરશ્ચા, તિર્યગ્મ્યાં, તિર્યગ્મિઃ ।, તિ-
ર્યક્ષુ । હે તિર્યચ્ હે તિર્યચ્ચૌ, હે તિર્યચ્ચઃ ।

તિરશ્ચ, ઉદીચ્, સગ્રીચ્, સમીચ્ એ પ્રકારના આદેશ શસ્
અદિ સ્વરપર નિપાત છે.

વિષ્વગ્દેવયોશ્વટેરદ્રચઙ્ચતાવપ્રત્યયે ॥ અર્થ

(વ પ્રત્યાંત અંચ્ ધાતુ સર્નામ તથા ટિ નીપર આવે તેા અદ્રચ
આદેશ થાય છે.)? વિષ્વગ્દેવ અને અદસ્ શબ્દની ટિને અદ્રિ
આદેશ થાય છે. વ પ્રત્યાંત અંજ પર

(। અમું અંચતિ ઇતિ વિગ્રહે ।) અદસ્ , અજ્ એ બે પ્રકારના
રહેતમાં તેા અદ્રચ આદેશ.

અદસોઽસર્દાદુદોમઃ ॥ અર્થ—અદસના અસ્ અંતના

દકારથી પરના ઉદ્, ઉત્ થાયછે તથા દનો મ થાય છે.

અદમુચ્ઙ્-અમુદ્રચ્ઙ્-અમુમુચ્ઙ્-અદચ્ઙ્ ।

અદચ્ ને અદ્રે ના પ્રથમ્ મુકાર કેટલાક ઇચ્છે છે. લકારવત્ ।

કેટલાક પરથી ઇચ્છે છે, કેટલાક પૂર્વથી ઇચ્છે છે. કેટલાક ઉભય ને ઇચ્છે છે અને કેટલાક ઉભયને ઇચ્છતા નથી.

વિશ્વચ્ઙ્, દેવચ્ઙ્ । ઉદચ્, ઉદઙ્ઞૌ, ઉદઙ્ઞઃ । ૨ ઉદ-
ચ્ચમ્, ઉદઙ્ઞૌ, ઉદચ્ શબ્દનીપર શસ્ આદિમાં વિશેષ છે
તે કહે છે.

ઉદઙ્ઞૌ ॥ અર્થ—ઉત્ શબ્દથી પરના લુપ્ત નકારનો અઙ્ઞ

ધાતુના અકારને ઈકાર આ દેશ થાય છે. જો શસ્ આદિ સ્વરપર

હોય તો તથા તદ્વિતમાં ઈષ્ અને ઈકાર પરે. ઉદીચઃ । ૩ ઉદી

ચા, ઉદગ્મ્યમ્, ઉદગ્મિઃ । ૭ ઉદક્ષુ । હેઉદચ્, હે ઉદ-

ઙ્ઞૌ, હે ઉદઙ્ઞઃ । એજ પ્રમાણે સમ્યચ્ શબ્દ ? સમ્યચ્,

સમ્યઙ્ઞૌ, સમ્યઙ્ઞઃ । ૨ સમ્યઙ્ઞમ્, સમઙ્ઞૌ, સમીચઃ ।

૩ સમીચા ઇત્યાદિ.

તકારને મરુત્ (વાયુ) શબ્દ (વાવસાને) ? મરુત-મરુદ્, મરુ-

તૌ, મરુતઃ । ઇત્યાદિ. એજ પ્રમાણે અગ્નિચિત્ ઇત્યાદિ. (અગ્નિ ચે-

તે છે વધારે છે તે) અગ્નિચિત્-અગ્નિચિદ્, અગ્નિચિતૌ, અ-

ગ્નિચિતઃ । હે અગ્નિચિત્-હે અગ્નિચિદ્, હે અગ્નિચિતૌ, હે

અગ્નિચિતઃ ।

તકારાંત ઉકાર અનુબંધ મહત્ (મોહોટો) શબ્દ. કાર્યાર્થ ઉચારેલ વર્ણની અનુબંધ એ પ્રકારની સંજ્ઞા છે. અથવા ઉચારેલ નાસ પામેલ તે અનુબંધ છે.

વિતોનુમ્ ॥ અર્થ-(ઉતથા ઋતો વૃ । વૃષ્ટિ જ્ઞોતે વિત્જ્ઞે,

તે વિતતેતોવિતઃનુમ્)ઉકારઅનુબંધનાતેતથા ઋકારઅનુબંધનાતે

નુમ્ આગમ થાય છે જ્ઞે પુલ્લિંગમાં સિઆદિ પાંચ વચનપર હોયતો.

ઉકાર અનુબંધ વતુ પ્રત્યયઆદિ. ઋકાર અનુબંધ શત્રુ પ્રત્યયઆદિ.

ન્સમ્મહતોઽધૌદીર્ઘઃશૌચ ॥ અર્થ-(નકારાંત સ્કા-

રાંત તથા અપ્ તથા મહત્ એઓનો સમાહાર ન્સમ્મહત્ । તેનો

ન્સમ્મહત્નો અધિમાં સિઆદિ પાંચ વચનપર હોય તથા શિપર

હોયતો દીર્ઘ થાય. શૌ એ પ્રકારનો અવ્યય ।) ન્સન્તનો નકારાંત

સકારાંત અપ્ શબ્દનો તથા મહત્ શબ્દનો ધિ વર્જિત સિઆદિ

પાંચ વચનપર હોયતો તથા શિપર હોયતો દીર્ઘ થાય છે.

(સંયોગાન્તસ્યલોપઃ ।) ૧ મહાન્, (નશ્વાપદાન્તેઙ્ગસે) મ-

હાન્તૌ, મહાન્તઃ । ૨ મહાન્તમ્, મહાન્તૌ, મહતઃ । ૩ મહતા,

મહદ્ધ્યામ્, મહદ્ધિઃ । ૪ મહતે, મહદ્ધ્યામ્, મહદ્ધયઃ ।

૫ત્યાદિ. હે મહન્, હે મહાન્તૌ, હે મહાન્તઃ ।

ન્સન્તનો એ પ્રકારનો આગમજ નકારયુક્ત સાન્તનો જાણવો. તે-

વડે કરીને કંસ (કંસ) શબ્દનો કિપ્ અંતનો દીર્ઘન થાય. (સં-

યોગાંતનો લોપ થાય.) ૧ કન્, કંસૌ, કંસઃ । ૨ કંસમ્, કં-

સૌ, કંસઃ । ૩ કંસા, કન્મ્યામ્, કન્મિઃ । ૭ કન્સુ હે કન્ ।
 શોભાવડે જવ જમાં તે સૌશ્વદ્-? સ્વાપ્-સ્વાઘ્, સ્વાપૌ,
 સ્વાપઃ । સ્વાંપિ-તઢાગાનિ । (તક્ષાવો) ઉકાર અનુબંધ ભવત્
 (આપ) શ્વદ્.

અત્વસોઃસૌ ॥ અર્થ-અતુઅંતના એ પ્રકારના ઉકાર અનુ-
 બંધના અસ્ અંત એ પ્રકારના નુમ આગમ રહિત અસ્ અંત
 શ્વદ્ના ધિ વર્જિતના સિપરે દીર્ઘ થાય છે. અતુઅંત તથા અસ્
 અંતનીપર ધિ વર્જિત સિ હોયતો દીર્ઘ થાય છે. (અદીર્ઘ થાય છે)
 ૧ ભવાન્, ભવન્તૌ, ભવન્તઃ । ૨ ભવન્તમ્, ભવન્તૌઃ ભવતઃ ।
 ૩ ભવતા, ભવદ્રથામ્, ભવદ્મિઃ । ૪ ભવતે, ભવદ્રથામ્, ભ-
 વદ્રથઃ । ૫ ભવતઃ, ભવદ્રથામ્, ભવદ્રથઃ । ૬ ભવતઃ, ભવતોઃ,
 ભવતામ્, ભવતિ, ભવતોઃ, ભવત્સુ । હે ભવન્, હે ભવન્તૌ,
 હે ભવન્તઃ ।

અસ્ અંતના એ પ્રકારના અસુ પ્રત્યાંતના એ પ્રકારે કહેલ છે.
 તેવડે પિંડને ખાય છે ગ્રાસ કરે છે તે પિંડગ્રઃ, પિંડગ્રસૌ, પિ-
 ણ્ડગ્રસઃ । ૨ પિંડગ્રસમ્, પિંડગ્રસૌ, પિંડગ્રસઃ । ઇત્યાદિ-
 ઋકારાંત અનુબંધ ભવત્શ્વદ્નો નુમ આગમજ, અતુ અંતત્વ
 અભાવથી દીર્ઘ નથી, ત્રિતોનુમ્ । સંયોગાંતનો લોપ । =ભવન્,
 ભવન્તૌ, ભવન્તઃ । ૨ ભવન્તમ્, ભવન્તૌ, ભવતઃ । ૩ ભવતા,
 ભવદ્રથામ્, ભવદ્મિઃ । ૭ ભવત્સુ । ઇત્યાદિ. હે ભવન્, હે ભવ-

ન્તૌ, હે ભવન્તઃ એજ પ્રમાણે પચન્ (રસોયો) શબ્દ ? પચન્ પચન્તૌ, પચન્તઃ, ૨ પચન્તમ્, પચન્તૌ, પચતઃ ૧, પચત્સુ । ઇત્યાદિ. હે પચન્, હે પચન્તૌ, હે પચન્તઃ । એજ પ્રમાણે પઠન્ (ભણનાર) કુર્વન્ (કરનાર) વદન્ (બોલનાર) ઇત્યાદિ શબ્દો છે. જક્ષત્ (ખાનાર) આદિના વિશેષ કહ્યું છે.

**દ્વિરુક્તાનાં જક્ષાદીનાં ચ શતુર્નુમ્ પ્રતિષેધઃ
પુલ્લિઙ્ગે નિત્યંવક્તવ્યો નપુંસકેવાશૌચ ॥**

અર્થ-શત્રુ પ્રત્યયાંતમાં દ્વિરુક્ત જ ક્ષાદિશત્રુનાને પુલ્લિંગમાં નિત્ય શત્રુ પ્રત્યયનો નુમ્ પ્રતિષેધ કહ્યો છે, તથા નપુંસક દ્વિગમાં શિ પરે વિકલ્પે કહ્યો છે.

જક્ષત્-જક્ષદ્, જક્ષતૌ, જક્ષતઃ । ૨ જક્ષતમ્, જક્ષતૌ, જક્ષતઃ । ૩ જક્ષતા, જક્ષદ્વયમ્, જક્ષદ્ધિઃ । ઇત્યાદિ. એમજ દધત્ (ધારણ કરનાર) શબ્દ

દધત્-દધદ્, દધતૌ, દધતઃ । દધતમ્, દધતૌ, દધતઃ । ૩ દધતા, દધદ્વયમ્, દધદ્ધિઃ । ઇત્યાદિ. નપુંસક દ્વિગમાં

જક્ષત્+જક્ષદ્, જક્ષતી, જક્ષતિ-જક્ષન્તિ તેમજ દધત્-દધદ્, દધતી, દધતિ-દધન્તિ । જક્ષ, જાઘ, દરિદ્રા, શાસ્, દિધી વેવી, ચકાસ્, એઆ જક્ષાદય છે.

શકરાંત વિશ્ (પ્રવેશ કરનાર) શબ્દ. (છશઘરાજાદેઃ એ પ્રકારે

ષત્વમ્ । ષોઢઃ એ પ્રકારે ઢત્વમ્ । વાવસાને)=૧ વિદ્-વિદ્,
 વિશૌ, વિશઃ । ૨ વિશમ્, વિશૌ, વિશઃ । ૩ વિશા, વિદ્
 ધ્યામ્, વિદ્ધિઃ । ઇત્યાદિ. હે વિદ્-હે વિદ્, હે વિશૌ, હેવિશઃ ।
 ષકારાંત ષષ્ (છઠા) શબ્દ નિત્ય બહુવચનાંત ત્રણે દિલ્લગમાં સરખાં
 ૩૫ છે. ષષ્+જસ્= (જશશસોર્લુક્ । ષોઢઃ । વાવસાને)=૧
 ષદ્-ષદ્, ૨ ષદ્+ષદ્, ૩ ષદ્ધિઃ । ૪ ષદ્ધ્યઃ, ૫ ષદ્ધ્યઃ,
 ૬ (ણઃ એ પ્રકારે નુદ્ । ષોઢઃ । ષદ્+નામ્=

ઙ્ઙઃ ॥ ઙ્ઙઃ ॥ અર્થ-સંખ્યા સંબંધિનના ઙકારનીપર (નુમ્
 સહિત વિભક્તિનો આમ્) નામ્ આવે તો ઙ્ નો ણકાર થાય છે.
 (પ્તુભિઃ પ્તુઃ)=ષણામ્ । ક્વચિત્ પદાંતમાં પશુ પદાન્તતાશ્રણી
 યા । ટોરન્ત્યાત્ એ પ્રકારે પ્તુત્વ નિષેધ ।)=૭ ષદ્સુ ।

દોષામ્ ॥ અર્થ-દોષ, સજુષ્, આશિષ્, ઇત્યાદિના નીપર પ-
 દાંતમાં રસ પ્રત્યાહાર હોય તો ષકારનો રેફ થાય છે. (રકાર થાય છે)
 દોઃ, દોષૌ, દોષઃ । ૨ દોષમ્, દોષૌ, દોષ્+શસ્=

શસાદૌસ્વરેપરેનાન્તતાવાવક્તઠયા ॥ અર્થ-દોષ
 શબ્દની પર શસ્ આવે સ્વર આવે તો વિકલ્પે નાન્તત્વ (અંતે ન
 કાર આગમ) થાય છે.

દોષઃ-દોષ્ણઃ । ૩ દોષા-દોષ્ણા, દોષ્ઠ્યામ્-દોષધ્યામ્,
 દોષ્ઠિઃ-દોષધિઃ । ૪ દોષે-દોષ્ણે, દોષ્ઠ્યામ્-દોષધ્યામ્, દો-

ધ્યઃ-દોષધ્યઃ । ૫ દોષઃ-દોષ્ણઃ, દોષધ્યામ્-દોષધ્યામ્ ।
 દોષધ્યઃ-દોષધ્યઃ । ૬ દોષઃ-દોષ્ણઃ, દોષોઃ-દોષ્ણોઃ, દોષાં-
 દોષ્ણામ્ । ૭ દોષિણ-દોષણિ-દોષિ, દોષોઃ-દોષ્ણોઃ,
 દોષ+સુ=(દોષામ્ એ પ્રકારે વિસર્ગ) શપસેવા એપ્રકારે સત્વ
 ક્યં છતે કિલાત્ એ પ્રકારે ષત્વં । નુમ્, વિસર્જનીય, શસના
 વ્યવધાને પણ કિલાત્ એ પ્રકારે સ્ત્રોતો પકાર કહેા છે । કૃતાકૃત
 પ્રસંગી ને વિધિ તે નિત્ય છે ।) દોષુ-દોષુ-દોષસુ । હેદોઃ
 હે દોષૌ, હે દોષઃ । સપ્તમી વહુવચને કૃત્રિમત્વા દ્વિસર્ગઃ ।
 એજ પ્રમાણે સજુષ્ શબ્દ. (મિત્રશબ્દ)

સજુષાશિષોરસેપદાન્તેચ દીર્ઘોવક્તવ્યઃ ॥

અર્થ- સજુષ, આશિષ્નીપર પદાંતમાં રસ પ્રત્યાહાર હોયતો દીર્ઘ
 કહેવો યોગ્ય છે. ય્વો વિંહસે इतिसिद्धे इदं न वक्तव्यम् । અથ-
 વા તસ્યૈવેદં પ્રપञ्चकम् । દોષામ્ ।)=૧ સજૂઃ, સજુષૌ, સ-
 જુષઃ । ૨ સજુષમ્, સજુષૌ, સજુષઃ । ૩ સજૂષા, સજૂધ્યામ્,
 સજૂર્ધિઃ ।, સજૂષ્ણુ-સજૂઃ કત્યાદિ. હે સજુઃ, હે સજુષૌ, હે
 સજુષઃ ।

સકારાંતઃ પુંસ્ (પુરુષ) શબ્દ. પુમ્સ્ શબ્દ. પુંસ્+સિ=

પુંસોઽસુહ્ ॥ અર્થ-પુલિંગમાં પુંસ્ શબ્દની પછી સિઆદિ

પાંચ વચન આવે અથવા શિ આવે તો અસુહ્ આદેશ થાય છે.
 તેમાં ક્રકાર અંત્ય આદેશાર્થ છે, અને ઉકાર નુમ્ વિધાનાર્થ છે.

મઃસ્વરે ॥ અર્થ-અનુસ્વારની પછી સ્વર આવે તો અનુસ્વાર નો મકાર થાય છે. પુમ્સ+સિ=(વિતોનુમ્ । નસમ્મદત એ પ્રકાર દીધે । સંયોગાન્તસ્યલોપઃ । હસેપઃ સેર્લોપઃ ।)=૧ પુમાન્, પુમાંસૌ, પુમાંસઃ । ૨ પુમાંસમ્, પુમાંસૌ, પુંસઃ । પુંસા । પુંસિ, પુંસો, પુમ્સ+સુ=(સંયોગ । નશ્ચાઃ । પુંસુ ।

હવે રૂપાંતરે પુંસ શબ્દ સાથે છે.

અસંભવેપુંસઃકક્સૌ ॥ અર્થ-અસંભવ એપ્રકારનો સું અર્થ તે કહે છે. વેદાંતમાં એકવેદ (જલુવા યોગ્ય) પરમાત્મા જેનો અહુત્યનો અસંભવ કહે છે તે પુંસ શબ્દની પર સિ આદિ (સુપ્) આવે તો કક્ આગમ થાય છે. તેમાં કકાર કિત્કાર્યર્થ છે, અને અકાર ઉચ્ચારણ્યર્થ છે.

સ્કોરાદ્યોશ્ચ ॥ અર્થ-સંયોગાદિના સકાર કકારનો લોપ થાય છે જે ધાતુથી ફક્ત પર હોય તથા નામનીપર પદાંતમાં ર સ પ્રત્યાહાર હોય તો. (કિલાત્ એ પ્રકારે સ્ નો પકાર । કપ સંયોગેષઃ ।) =પુંસુ । નનુ એપ્રકારના પિતકે પુંસુ એ પ્રકારે અદિઆ મકાર જ સંયોગાદિ નહીં ત્યારે સકારનો કેવા રીતે લોપ? અદિઆ સ્કોરાદ્યોશ્ચ એ પ્રકારના એજે સંયોગ આદિનો લોપ પ્રાપ્ત થયે છે તે મકારનો જ લોપ થાય પણ સકારનો ન થાય. । સમાધાન-આદિવત્તા અભાવથી । સંયોગાદિને પણ પુંસ એ પ્રકાર નો અદિઆં માથામાં (માથા ઉપર) મકાર જ થાય. તે માટે આ-

દિત્ય એ પ્રકારે છે. મુખ્ય તથા આપેક્ષિક અહિંયાં સત્ત્વ આદિત્ય
આપેક્ષિક છે. પુંસ્+ક એ પ્રકારે અહિંયાં કકાર આપેક્ષા વડે
સકાર આદિ. અને સકાર આપેક્ષાવડે મકાર આદિ એ પ્રકારે સકાર-
રનો જ લોપ થાય છે. હે પુમન્, હે પુમાંસૌ, હે પુમાંસઃ ।

વસ્વન્તોવિદ્વસ્ ॥ (વિદ્વાન) વસુઅન્ત વિદ્વસ્ શબ્દ.

વિદ્વસ્ શબ્દને સિ આદિ પાંચ વચનમાં પુંસ્ માફક છે. ૧ વિદ્વાન્
વિદ્વાંસૌ, વિદ્વાંસઃ । ૨ વિદ્વાંસમ્, વિદ્વાંસૌ, વિદ્વસ્+શસ્ =
વસોર્વઃ ॥ અર્થ-વસ્ પ્રત્યય તે સંખ્યાના વકારનો ઉકાર
થાય છે એ શસ્ આદિ સ્વરપર હોય તો. તથા તિદ્ધિતમાં ઈષ્
અને ઈકાર પર થાય છે. વિદુષઃ । ૩ વિદુષા, (વસારસે એ
પ્રકારે દકાર) વિદ્વજ્ઞ્યામ્, વિદ્વજ્ઞિઃ) ૪ વિદુષે, વિદ્વજ્ઞ્યામ્,
વિદ્વજ્ઞ્યઃ ૭ વિદ્વત્સુ । હે વિદ્વાન્, ઇત્યાદિ.

તદ્ધિતમાં વૈદુષ્યમ્ પર ઈષ્=વિદુષી.

એજ પ્રમાણે તસ્થિવસ્ (ઉભો રહેનાર) આદિ શબ્દ.

૧ તસ્થિવાન્, તસ્થિવાંસૌ, તસ્થિવાંસઃ । ૨ તસ્થિવાંસમ્,
તસ્થિવાંસૌ, (નિમિત્તના અભાવે નૈમિત્તિકનો પણ અભાવ । ઇટ
નો વકાર કહ્યો છે તે પ્રાપ્ત થવાથી વનો ઉકારમાં તેની વકારની
નિવૃત્તિ । અતોઽનપિ એ પ્રકારે અનો લોપ ।) =તસ્થુષઃ । ૩
તસ્થુષા, તસ્થિવજ્ઞ્યામ્, તસ્થિવજ્ઞિઃ । ૭ તસ્થિવત્સુ । ૪.

त्यादि. हे तस्थिवन्, हे तस्थिवांसौ, हे तस्थिवांसः। सकारांत
सुश्रुवम् । (शुश्रुषा करनार) शब्द १ शुश्रुवान्, शुश्रुवांसौ,
सुश्रुवांसः। २ सश्रुवांसम्, शुश्रुवांसौ, शुश्रुवम्+शस्=
(वसोर्वउः । व्योर्धातोरियुवौस्वरे । स्वरहीनपरेणसयोज्यम् ।
किलात् अ प्रकारे षकार ।)

शुश्रुवुषः। ३ शुश्रुवुषा, (वसारसे । खसेचपा० ।)=शुश्रुव-
त्सु। हे शुश्रुवन्, हे शुश्रुवांसौ, हे शुश्रुवांसः । अण प्रमाणे
पेचिवान्, पेचिवांसौ, पेचिवांसः । २ पेचिवांसम्, (पेचि-
वांसौ, शस्पर वनो उकार क्ये छते यत् आगमथी टिक्षाप ।)
=पेचुषः । ३ पेचुषा, पेचिवद्भ्याम् इत्यादि.

सकारांत जग्मिवम् (ज्जनार) शब्द. १ जग्मिवान्, जग्मिवां-
सौ, जग्मिवांसः । २ जग्मिवांसम्, जग्मिवांसौ, (इट्ना क
कार कहेलना प्राप्त थवथी वनो उकार क्ये छते इट्नी पणु नि-
वृत्ति । गमांस्वरे अ प्रकारे उपधाक्षेप)=जग्मुषः । ३ जग्मुषा,
जग्मिवद्भ्याम्, जग्मिवत्सु । इत्यादि.

१ जगन्वान्, जगन्वांसौ, जगन्वांसः । २ जगन्वांसम्,
जगन्वांसौ, (शस्पर होयाथी वनो उकार क्ये वकार निमित्तना
मोनोधातोः अ प्रमाणे नकारनो पणु मकार । गमांस्वरे अ प्रमा-
णे उपधानो क्षेप ।) जग्मुषः । ३ जग्मुषा, जगन्वद्भ्याम्,

ધત્યાદિ. એજ પ્રમાણે ૧ જઘન્વાન્ (હજુનાર) જઘન્વાંસૌ, જઘન્વાંસઃ । ૨ જઘન્વાંસમ્, જઘન્વાંસૌ. જઘનુષઃ । ૩ જઘનુષા, જઘન્વદ્રથામ્ ધત્યાદિ.

સકારાંત સુવચસ્ (સારં બોલનાર, કહેનાર) શબ્દ. (અત્વસોઃ સૌ)= ૧ સુવચાઃ, સુવચસૌ, સુવચસઃ । ૨ સુવચસમ્, સુવચસૌ, ધત્યાદિ. હે સુવચઃ, હે સુવચસૌ, હે સુવચસઃ એજ પ્રમાણે ચંદ્રમસ્ (ચંદ્રમા) ધત્યાદિ શબ્દ, (અત્વસોઃ સૌ । હસે-પઃ । સેર્લોપઃ।)=૧ ચંદ્રમાઃ, ચંદ્રમસૌ, ચંદ્રમસઃ । ૨ ચંદ્રમસમ્, ચંદ્રમસૌ, ચંદ્રમસઃ । ૩ ચંદ્રમસા, ચંદ્રમોભ્યામ્, ચંદ્રમોભિઃ ।, ચંદ્રમસ્સુ-ચંદ્રમઃ સુ । હે ચંદ્રમઃ, હે ચંદ્રમસૌ, હે ચંદ્રમસઃ । ધત્યાદિ. એજ પ્રમાણે વેધસ્ (વેદા) દુર્મેધસ્ (ખરા બળુધિયવાળો) જાતવેદસ્ ઉચ્ચૈઃ શ્રવસ્ સુપ્રજસ્ (સારી પ્રજાવાળો) સુતજેસ્ (સારાતેજવાળો) ધત્યાદિ શબ્દો છે. ઉશનસ્ (શુક) નો ભેદ છે.

ઉશનસામ્ ॥ અર્થ- ઉશનસ્, પુરુદંશસ્, અનેહસ્

એ પ્રકારે એઓની પછી સિ, અધિ આવેતો ડા થાય છે. ડિ-ત્તપણ્યાથી ટિશોપ. ૧ ઉશના, ઉશનસૌ, ઉશનસઃ । ૨ ઉશનસમ્, ઉશનસૌ, ઉશનસઃ । ૩ ઉશનસા, ઉશનોભ્યામ્, ઉશનોભિઃ ।, ઉશનસ્સુ-ઉશનઃ સુ ધત્યાદિ. ઉશનસના ધિમાં (નકારાંતપણ્યાથી અકારાંત પલ્લુ વિકલ્પે કહ્યું છે. હે ઉશનન્-હેઉશન-

હે ઉશનઃ, હે ઉશનસૌ, હે ઉશનસઃ । એય વિકલ્પમાં ૩૫ ત્રણ છે. ।

સંબોધનેતૂઉશનસસ્ત્રિરૂપમ્ એ પ્રકારના વચનથી.

પુરુદંશા, પુરુદંશસૌ, પુરુદંશસઃ ઇત્યાદી. અનેહા, અનેહસૌ, અનેહસઃ । ૨ અનેહસમ્, હે અનેહઃ ઇત્યાદિઃ. અદસ્ (આ) શબ્દનો ભેદ છે.

ત્યદાદેષ્ટેઃ ઇતિ સર્વત્રાકારઃ । (ત્યદાદેષ્ટેઃ એ પ્રમાણે સર્વત્ર અકાર) અદ્+સિ

સૌસ ॥ અર્થ- અદસ્નીપર વિભક્તિનો સિ આવેતો દકારનો સકાર થાય છે. અસ્+સિ=

સેરૌ ॥ અર્થ-અદસ્ નીપરનો સિને ઔ આદેશ થાય છે. ૧ અસૌ, અદસ્+ઔ=દનોમ્=અમ+ઔ=અમૌ=

માદૂ ॥ અર્થ- ઉ, ઝ, ઞ । અદસ્ના મકાર થકી પરના હ્રસ્વનો હ્રસ્વ ઉકાર આદેશ થાય છે, તથા દીર્ઘનો દીર્ઘ ઝકાર આદેશ થાય છે. અમૂ । સર્વાદિપાણું હોવાથી જસી । દસ્યમઃ । ઇ ઇ । = અમે એ પ્રકારે

एरीबहुत्वे ॥ અર્થ-એઃૈં બહુત્વે । બહુત્વપાણું છતાં મકારથકીપરના અદસ્ના ઈકારનો ઈકાર આદેશ થાય છે. અમી । ઈકાર વિધિ સામર્થ્યથી. પણ ઉકાર નહીં. ૨ અમુમ્, અમૂ, અમૂન । ૩ (મકારને ઉત્વ ક્યેં છતે ટાના સ્ત્રિયામ્ ।) અમુના, અમૂભ્યા-

મ્, અમીભિઃ । ૪ અદસ્+ઠે=(ઠકાર ઠિત્કાર્યર્થઃ । ત્યાદે-
ષ્ટેરઃ સ્યાદૌ । દસ્યમઃ । સર્વાદેઃસ્પટ્ । માદૂ ।)=અમુસ્મૈ,
અમૂભ્યામ્, અમીભ્યઃ । ૫ (ત્યાદેષ્ટેરઃ સ્યાદૌ । દસ્યમઃ । ઠ-
સિરત્ । અકઃ સર્વર્ણેર્દીર્ઘઃ । માદૂ ।) અમુષ્માત્, અમૂભ્યામ્,
અમીભ્યઃ । ૬ (માદૂ । કિલાત્ ૦ ।)=અમુણ્ય, અમુયોઃ,
અમીષામ્, અમુસ્મિન, અમુયોઃ, અમીષુ ।

સામાન્યે અદસઃ કઃ સ્યાદિવચ્ચ ॥ અર્થ- સામા-
ન્ય અર્થ કથનમાં (વિશેષાર્થ કથનમાં) અદસ્ શબ્દચક્રીપર
ક પ્રત્યય થાય છે તે ક સ્યાદિવત્ જાણવો. એકના ઉચ્ચારણ
વડે બહુ અર્થ પમાય છે તે સામાન્ય. (ત્યદાદેષ્ટેરઃ સ્યાદૌ ।
દસ્યમઃ । માદૂ ।)=અમુકઃ અમુકૌ, અમુકે । અમુકમ્, અ-
મુકૌ, અમુકાન્ । ૩ અમુકેન, અમુકાભ્યામ્, અમુકૈઃ ।
ઇત્યાદી. બાકીનાં સર્વવત્ ૩૫ જાણવાં. ચકારાત્સાત્પરસ્યોત્વમ્ ।
તેન । ત્યાદેષ્ટેઃ । સૌ સઃ । માદૂ । અમુકઃ ઇત્યાદિ.

એ પ્રમાણે હસાંત પુલિંગપ્રક્રિયા સમાપ્ત.

હવે હસાંત સ્ત્રીલિંગ પતાવે છે.

લાંઠકારાંત ઉપાનહ્ (યાંમહાનોબ્નેડો) શબ્દ. ઉપાનહ્+સિ=

નહોધઃ ॥ અર્થ-નહ્ ધાતુના નાહકારનીપર ધાતુનો સસ આવે
અથવા પદાંતમાં નામનીપર રસ પ્રત્યાહાર આવે તો હકારનો ધકાર

આદેશ થાય છે (વાચસાને)=૧ ઉપાનત્-ઉપાનદ્, ઉપાનહૌ, ઉપાનહઃ, ૧ ૭ (સ્વસેચપાણ્ણસાનાં)=ઉપાનત્સુ । હે ઉપાનદ્-હે ઉપાનત્, હે ઉપાનહૌ, હે ઉપાનહઃ । વકારાંત દિવ્ (આકાશ, સ્વર્ગ) શબ્દ. દિવ્+સિ=

દિવ ઔ ॥ દિવઃ ઔ ॥ અર્થ-દિવ્ શબ્દની પર વિભક્તિનો સિ આવે તો વકારનો ઔકાર આદેશ થાય છે. (ઇયંસ્વરે)=૧ ઘૌઃ, દિવૌ, દિવઃ । ૨ દિવમ્-

વામ્યા ॥ અર્થ-દિવ્ની પર અમ્ આવેતો વિકલ્પે વકારનો આકાર થાય છે. દિ+આ+અમ્=દ્યામ્, દિવૌ, દિવઃ । ૩ દિવા, દિવ્+ભ્યામ્=

ઉરસે ॥ ઉ રસે ॥ અર્થ-દિવ્ના વકારનો ઉકાર આદેશ થાય છે જે પદાંતમાં રસ પ્રત્યાહાર પર હોયતો. દ્યુભ્યામ્, દ્યુભિઃ । ૪ દિવે દ્યુભ્યામ્, દ્યુભ્યઃ । ૫-૬ દિવઃ । ૭ દ્યુપુ । હેઘૌઃ હેદિવૌ, હેદિવઃ ॥ રેફાન્તચતુઃ (ચાર) શબ્દ. નિત્યબહુવચનાંત છે.

ત્રિચતુરોઃસ્ત્રિયાંતિષ્ઠવતસૃવત્ ॥ અર્થ-ત્રીવિધગામાં વર્તમાન એવા ત્રિ અને ચતુર શબ્દના તિષ્ઠ અને ચતસૃ એ પ્રકારના એઓ એ આદેશો થાયછે. । તથા ઋકારને ઋકારવત

થાય છે. તેથી સ્તુરાર્ એ પ્રકારે આર્ નથી થતો પણ કરમ । =
 ૧ તિસ્રઃ, ૨ તિસ્રઃ, ૩ તિસ્રભિઃ) ૪-તિસ્રમ્ભ્યઃ, ૫ તિસ્ર-
 મ્ભ્યઃ ૬ તિસ્ર+નામ્ = ॥ નતિસ્રચતસ્રોઃ નામિદીર્ઘઃ ॥ સ્ત્રીલિંગ-
 ગમાં વર્તમાન તિસ્ર, ચતસ્રનો ક નામ્ પરછને દીર્ઘ થતો નથી.

નામિદીર્ઘસ્તિસ્રચતસ્રોઃ શ્ચન્દસિવા ॥ અર્થ-
 તિસ્ર, ચતસ્રનીપર નામ્ આવે તો વેદમાં ક વિકલ્પે દીર્ઘ થાય
 છે. તિસ્રણાં-તિસ્રણામ્ ।, તિસ્રૃષુ, । ૧ ચતસ્રઃ, ૨ ચતસ્રઃ,
 ૩ ચતસ્રભિઃ, ૪ ચતસ્રમ્ભ્યઃ, ૫ ચતસ્રમ્ભ્યઃ, ૬ ચતસ્રણામ્-
 ચતસ્રણામ્, ૭ ચતસ્રૃષુ । સ્ત્રિયામ્ એ પ્રકાર ચતુર્ના વિશેષ-
 થુથી સ્ત્રિલિંગમાં ગાણત્રિ, ચતુર્ શબ્દને તિસ્ર, ચતસ્ર એ બે
 આદેશ થતા નથી. પ્રિયાસ્ત્રયસ્ત્રીણિવાયસ્યાઃ સા પ્રિયત્રિઃ પ્રિય-
 ત્રિઃ અર્થ-પ્યારા છે ત્રણ જે સ્ત્રીના તે સ્ત્રી.

૧ પ્રિયત્રિઃ, પ્રિયત્રી, પ્રિયત્રયઃ । બુદ્ધિવત્ । જ્યારે સ્ત્રીમાં
 મુખ્યમાં લિંગાંતરમાં (પુલિંગ અથવા નપુંઁલિંગ) માંગાણમાં તે બે
 આદેશે થાયજ. પ્રિયાસ્તિસ્રો યસ્યસ પ્રિયતિસા ॥ પ્યારી ત્રણ
 જે પુરૂષની તે પ્રિયતિસા (સેરા) પ્રિયતિત્ત્વૌ, પ્રિયતિસ્રઃ । ૨
 પ્રિયતિસ્રમ્, પ્રિયતિયતિસ્રો, પ્રિયતિસ્રઃ । ૩ પ્રિયતિસ્રા, પ્રિ-
 યતિસ્રમ્ભ્યામ્, પ્રિયતિસ્રભિઃ ।, પ્રિયતિસ્રૃષુ । નપુંસકલિંગ-
 માં-પ્રિય છે ત્રણ જેનાં તે પ્રિયતિસ્ર, પ્રિયતિસ્રૃણી, પ્રિયતિસ્રૃ-

ણિ । એજ પ્રમાણે પ્રિય ચાર છે જને તે પ્રિયચતસા, પ્રિય-
ચતસૌ, પ્રિયચતસ્રઃ । લ્કીવે નપુ'સકમાં પ્રિયચતસૃ, પ્રિયચ-
તસૃણી, પ્રિયચતસૃણિ ।

રેક્રાંત ગિર્ (વાણી) શબ્દ. ગિર+સિ=

ઘ્વોર્વિહસે ॥ અર્થ-ધાતુના ઈકાર ઉકારનો દીર્ઘ થાય છે
જો રેક્ર વકારનીપર હસ હોયતો.

૧ ગીઃ, ગિરૌ, ગિરઃ । ૨ ગિર્મ્, ગિરૌ, ગિરઃ । ૩ ગિરા,
ગીર્મ્યામ્, ગીર્મિઃ । હેગીઃ હે ગિરૌ, હે ગિરઃ । એજ પ્રમાણે
પુર્, ધુર્ આદિ શબ્દો ધકારાંત સામિધ્ શબ્દ

(વાવસાને)=સમિત્-સમિદ્, સમિથૌ, સમિથઃ । ૨ સમિ-
ધમ્, સમિથૌ, સમિથઃ । ૩ સમિધા, સમિદ્રથ્યામ્, સમિદ્ધિઃ ।
(સ્વસેચપાદ્મસાનાં) સમિત્સુ ।

મકારાંત કકુભ શબ્દઃ (વાવસાને)=૧ કકુપ્-કકુબ્ ।
કકુભૌ, કકુભઃ । ૨ કકુભમ્, કકુભૌ, કકુભઃ । ૩ કકુભા,
કકુબ્મ્યામ્, કકુબ્મિઃ । ૭ કકુભ્ણુ । હેકકુપ્ હેકકુબ્, હેકકુભૌ,
હે કકુભઃ ।

દકારાંત ત્યદ્ આદિ (ત્યાદેષ્ટેરઃ સ્યાદૌ) એ પ્રકાર સર્વત્ર અકાર ।
આવંતસ્ત્રિયામ્ એ પ્રકારે આપ્ । પકાર સિદ્ધોપાર્થ । સર્વણમાં
દીર્ઘત્વ ક્યેં સ્ત્રીદ્વિગમાં સર્વા શબ્દવત્ રૂપ જાણવાં.) સ્તઃ । = સ્યા

(औरी । अइए ।)=त्ये, त्याः । ऐभञ या, ये, याः । तेभञ
एषा, एते, एताः । २ एतां-एनाम्, एते-एने, एताः-एनाः ।
५ एतया-एनया, एतयोः एनयोः । का, के, काः
मकारांत इदम् शब्द.

इयंस्त्रियाम् ॥ अर्थ-इदम् शब्देनो स्त्रिलिङ्गमां सि स-
हितनो इयम् आदेश थाय छे. सि विभक्तिपर छतां. इयं, इमे,
इमा । २ इमां-एनाम्, इमे-एने, इमाः एनाः । ३ (अनटौ-
सोः । टौसोरे ।)= अनया, आभ्याम्, आभिः । ४ इदम्+ङे
=(त्यादेष्टेरःस्यादौ । दस्यमः । आवंतः स्त्रियाम् । ङितायट् ।
यटोच्च । स्म्यः । सवर्णे दीर्घः ।)=अस्यै, आभ्याम्, आभ्यः ।
अस्याः आभ्याम्, आभ्यः । ६ अस्याः, अनयोः- एनयोः,
आसाम् ।, (आम्हेर्नियश्च)=अस्याम्, अनयोः-एनयोः,
आसु । चकारांत त्वच् (यांभडी) शब्द (चोः कुः ऐ प्रकारे
ककार । वावसाने ।)=त्वक्-त्वग्, त्वचौ, त्वचः । २ त्व-
चम्, त्वचौ, त्वचः । ३ त्वचा, त्वग्भ्याम्, त्वग्भिः । ७
(चोः कुः । किलात् । कषसंयोगेक्षः ।)=त्वक्षु । हे त्वक्-हे
त्वग्, हे त्वचौ, हे त्वचः । ऐञ प्रमाणे ऋच् वेदनी ऋया)
वाच् (वाया धसादि.

पकारांत अप् (जल) शब्द नित्य बहुवचनांत त्रणे द्विलिङ्गमां छे.

અપ્+સિ=(ન્સમ્પ્રહતો ધૌ દીર્ઘઃશૌચ ।)=૧ આપઃ, ૨ અપઃ,
૩ અપ્+મિસ=

મિદપામ્ ॥ અર્થ-અપ્ આદિનીપર મકાર હોયતો પકારનો
દકાર થાય છે. અદ્ધિઃ, ૪ અદ્ધયઃ, ૫ અદ્ધયઃ, ૬ અપામ્,
૭ અપ્સુ, હે આપઃ । અવાદીનાં એ પ્રકારે ગ્રહણને ગૌણ્યત્વમાં પશુ
દત્વાર્થમ્ દકારાર્થ) છે. અપ્ શબ્દના પાંચવચન સિ આદિમાં જે
રૂપ તેવાં રૂપ સ્વપ્ શબ્દનાં થાય છે. અવાદીનાં એ પ્રમાણે અદિ
આં અપઃ પાઠમાં અપ્ શબ્દને જ કહ્યો છે. અપામ્ એ પ્રકારે અ-
દિ બહુવચનથી અપ્, સ્વપ્, વદ્ધપ્ એઓ ગ્રાહ્ય છે.

સ્વામ્પિ (તાલાવો) વદ્ધામ્પિ (તાલાવો) શોભાયમાન આપ જે પ્ર-
દેશમાં તે સ્વાપ્, સ્વાપૌ, સ્વાપઃ । હે સ્વપ્ ઇત્યાદિ. શકારાંત
દિશ્ (દિશા) શબ્દ તેના પદાંતમાં રસ પડે વિશેષ—

દિશામ્ ॥ અર્થ-દિશ્, વિશ્, સ્પૃશ્ ઇત્યાદિનીપર પદાંત-
માં રસ હોયતો કુત્વં થાય છે. દિશ્, વિશ્, દૃશ્, સ્પૃશ્, મૃ-
શ્, સ્ત્રજ્, ઋત્વિજ્, દદૃશ્, દધૃશ્, ઊષ્ણિહ્, અઙ્ચ્, યુ-
ઙ્ચ્, કુઙ્ચ્, એઓ દિશામ્, એ પ્રકારે બહુવચનવડે ગ્રહણ છે.
(વાવસાને) દિક્-દિગ્, દિશૌ, દિશઃ । ૨ દિશમ્, દિશૌ,
દિશઃ । ૩ દિશા, દિગ્મ્યામ્, દિગ્મિઃ । ૭ દિશે । (કુત્વમ્
કિલાત્ ૦ ।)=દિક્ । હે દિક્-હે દિગ્, । ૧ દક્-દગ્, દશૌ,
દશઃ । સ્પૃક્-સ્પૃગ્, સ્પૃશૌ, સ્પૃશઃ । સક્-સગ્, સજૌ, સઃ ।

ऋत्विक्, ऋत्विग्, ऋत्विजौ, ऋत्विजः । ददृक्-ददृग्, ददृक्षौ, ददृक्षः । दधृक्-दधृग्, दधृक्षौ, दधृक्षः । उष्णिक्-उष्णिग्, उष्णिहौ, उष्णिहः । षकारांत त्विष्, शब्द.

(पोढः । वावसाने ।)=१ त्विद्-त्विड्, त्विषौ, त्विषः । २ त्विपम्, त्विषौ, त्विषः । ३ त्विषा, त्विद्भ्याम्, त्विड्भिः । त्विषे । त्विदत्सु । हे त्विट्-हे त्विड्, हे त्विषौ, हे त्विषः । आशिष् शब्द. सजुष शब्द भाङ्क ल्युयो. सजुष्+सि=

सजुषाशिषारसेपदान्तेचदीर्घावक्तव्यः॥ ३५.

र्थ-सजुष् तथा आशिष् नीपर पदांतमां रस ह्ययं तो दीर्घं कथ्यो छे. सजूः, सजुषौ सजुषः । आशीः, आशिषौ, आशिषः । आशिषम्, आशिषौ, आशिषः । ३ आशिषा, आशीर्भ्याम्, आशिर्भिः इत्यादि.

७ आशीः पु-आशीप्पु । हे आशीः, हे आशिषौ, हे आशिषः । स्त्रीलिंगना अदस् शब्दना सि मां न विशेषः । असौ, द्विवच-नादिमां (त्यादेष्टेः अत्वेकृते ऽनन्तरम् । आवतः स्त्रियाम् अ प्रकारे आप् । सवर्णेदीर्घः सह । विभक्तिकार्यपाक् पश्चान्मा-दू ।)=अम्, अम् । २ अमूम्, अम्, अम् । ३ अमुया, अम्-भ्याम्, अमूभिः । ४ अमुस्यै, अमूभ्याम्, अमूभ्यः । ५ अमु-ष्याः अमूभ्याम्, अमूभ्यः । ६ अमुष्याः अमुयोः, अमूषाम् । ७ अमुष्याम्, अमुयोः, अमूषु ।

ये प्रमाणे हसान्त स्त्रीलिंग प्रकृत्या समाप्त.

હવે હસાંત નપુ'સકલિંગ ખતાવે છે.

ત્યાં રેફાંત વાર્ (જલ) શબ્દ. વાર્+સિ=નપુ'સક હોવાથી સિ અને અમ્ નો લોપ તથા રેફનો વિસર્ગ થાય છે. વાઃ દિવચન (ઈમૌ)વારી,=અહુવચન વાર્+જસ્=(અયમ એ પ્રકારના વિશેષણથી નુમ્ થતો નથી । જગ્શસોઃશિ ।)=વારિ । ૨ વાઃ, વારી, વારિ । ૩ વારા, વાઘ્યામ્ વાર્ધિઃ । ૭ વાર્ષુ । વાર્ષુ એપ્રકારે અહિંઆં વિસર્ગ નથી.

દોષામ્ એ પ્રકારના સૂત્રવડે કરેલો જ રેફનો વિસર્ગ સપ્તમી અ. હુવચનપરમાં થાય અન્યનો નહીં એ પ્રમાણે કેહેવાથી.

હેવાઃ, હેવારી, હે વારિ ।

ચતુરશબ્દનો (ચતુરામશૌચ એપ્રકારે આમ્ ।) ? ચત્વારિ, ૨ ચત્વારિ, ચતુર્ધિઃ ! ૪ ચતુર્ધ્યઃ, ૫ ચતુર્ધ્યઃ । ૬ (રઃ સંખ્યાયાઃ)=ચતુર્ણામ્ ।, ચતુર્ષુ ।

નકારાંત અહન્ (દિવસ) શબ્દ. અહન્+સિ=

અદ્ઘઃ ॥ અર્થ-અહન્ શબ્દના નકારનો સંકાર થાય છે. જો પદાંતમાં રસ પ્રત્યાહારપર હોયતો. નપુ'સક હોવાથી સિ અને અમ્નો લોપ । સ્ત્રો વિસર્ગઃ । અહઃ ।, ઈમૌ । વેડ્યોઃ । =અદ્ઘી-અહની, નોપધાયાઃ । =અહાનિ । ફરીતે ૨ અહઃ, અદ્ઘી-અહની, અહાનિ । ૩ (અલ્લોપઃસ્વરે એ પ્રમાણે અકાર લોપ ।) =અદ્ઘા, ત્રીજી દિવચન (અદ્ઘઃ સઃ । યોર્વિસર્ગઃ । હવે । હોઐ ।)

અહોભ્યામ્, અહોભિઃ । ૪ અહે, અહોભ્યામ્, અહોભ્યઃ । ૭
(વેङ्गोः) અહ્નિ-અહાનિ, સપ્તમી બહુવચન (અહ્નઃ સઃ । છો-
વિસર્ગઃ ।)=અહસ્સુ-અહઃસુ । હે અહઃ, હે અહ્ની-હે અહનિ,
હે અહાનિ ।

બ્રહ્મન્ (બ્રહ્મ) શબ્દનો પદાંતમાં રસપર હોયતો નક્ષોપ । નપું-
સકાત્ સ્મોર્લુક્ । નામ્નોનો લોપશયો । ૧ બ્રહ્મ, સંબોધ-
નમાં નપુંસકાનો નક્ષોપ વિકલ્પે કલ્પો છે. । =હે બ્રહ્મ હે બ્રહ્મન્,
હે બ્રહ્મણી, હે બ્રહ્માણિ । પ્રથમા દ્વિવચન (ઈમૌ)=બ્રહ્મણી
પ્રથમા બહુવચન (જશ્શસોઃશિઃ । નોપધાયાઃ ।)=બ્રહ્માણિ ।
૩રીતે બ્રહ્મ, બ્રહ્મણી, બ્રહ્માણિ । ૩ બ્રહ્મણા, ત્રીજી દ્વિવચન
(નામ્નોનો લોપશયો ।) બ્રહ્મભ્યામ્, બ્રહ્મભિઃ । ૪ બ્રહ્મણે,
બ્રહ્મભ્યામ્, બ્રહ્મભ્યઃ ।, બહુવચન બ્રહ્મસુ । ઇત્યાદિ. એજ પ્ર
માણે ચર્મન્, વર્મન્, કર્મન્ ઇત્યાદિ. ચર્મ (ચાંમડું), ચર્મણી,
ચર્માણિ । વર્મ, વર્મણી, વર્માણિ । કર્મ (કામ), કર્મણી, ક-
ર્માણિ । એજ પ્રમાણે વ્યોમન્ (આકાશ) શબ્દ વ્યોમ, (ઈમૌ ।
વેङ्गोः ।)=વ્યોમ્ની-વ્યોમની વ્યોમાનિ ।

નાન્તાદદન્તાચ્છન્દાસિ ઢિ ડ્યોર્વા લોપોવ-
ક્તવ્યઃ ॥ અર્થ-વેદમાં નકારાંત તથા અકારાંતની પછી ઢિ

તથા જસ્, શસ્ આવે તો ઢિ ના તથા જસ્ શસ્ના આદેશનો
વિકલ્પે લોપ કલ્પો છે.

હુન્દસ્યાગમજાનાગમજયોર્લોપાલોપૌ ચ વક્તવ્યૌ ॥ અર્થ-વેદમાં આગમજ તથા અનઆગમજ બેયનો ભોપ તથા અભોપ કહ્યો છે.

પરમેચ્છોમાન્ । સર્વાભૂતાનિ । સર્વા એ પ્રકારે અહિંમાં શિ-ભોપ કયે છે તે નભોપ । દીર્ઘત્વં નાતિવર્તતે । નિમિત્તાભાવે નિમિત્તક્રમે પશુ અભાવ એ પ્રકારે એતસ્યા ન વચ્ચં ભાવિત્વાત્ । ત્યાદીના સિ, અમ્ના લુક કયે છે તે રિના અત્વ નથી । ક્રમ ? ।

સ્યાદૌ એ પ્રકારના વિશેષણથી । લુકિનતન્નિમિતં । નપુંસકાત્સ્યમોલુક્ । વાવસાને । =ત્યત્-ત્યદ્, પ્રથમા દિવચન । ત્યાદેષ્ટેરઃ સ્યાદૌ એ પ્રમાણે સર્વત અકાર । ઈમૌ ।) =ત્યે, પ્રથમા બહુવચન (જગ્શસોઃ શિઃ । નોપધાયાઃ ।) =ત્યાનિ ક્રીડતે ૨ ત્યત્-ત્યદ્, ત્યે તાનિ । બાકીનાં સર્વવત્ છે. તત્-તદ્, તે,તાનિ । યત્-યદ્, યે, યાનિ । એતત્-એતદ્, એતે, એતાનિ । ૨ =

ઇદમેતદોર્ઘ્વિતીયૈકવચનેનપુંસકે એનદ્વાવાચ્યઃ ॥ અર્થ-નપુંસકલિંગમાં ઇદમ્ના એતદ્ અન્વાદેશમાં દિ. ત્રીયા એકવચન અમ્પરે વિકલ્પે એનદ્ આદેશ કહ્યો છે.

૨ એતદ્-એતત્-એનત્-એનદ્, એતે-એને, એતાનિ-એનાનિ ।

૩ એતેન-એનેન । કિમ્, કે, કાનિ । ૨ ક્રીડતે કિમ્, કે, કાનિ ।

૧ ઇદં, ઇમે, ઇમાનિ । ૨ ઇદં-એનત્-એનદ્, ઇમે-એને, ઇમાનિ-એનાનિ । ૩ એનેન-એનેન ઇત્યાદિ. પુલ્લિંગવત્

चकारांत प्रत्यच् शब्दः=(नपुंसकात्स्यमोर्लुक् । चोः कुः । वा-
वसाने ।)=१ प्रत्यक्-प्रत्यग्, द्विवचन (ईमौ । अञ्चेदीर्घ-
श्च ।)=प्रतीची, षड्वचन (जशशसोः शिः । नुमयमः । स्तोः
शुभिश्चुः ।)=प्रत्य ङिच् । आङीना पूर्ववत् । तकारांत जगत् शब्दः
। वावसाने । =१ जगत्-जगद्, द्विवचन (ईमौ)=जगती,
षड्वचन (नुमयमः । नश्चापदान्तेऽक्षसे ।) =जगन्ति । ३रीने
२ जगत्-जगद्, जगती, जगन्ति । १ महत्-महद्, महती,
षड्वचन (न्सम्महतो० । नश्चापदान्तेऽक्षसे ।) महान्ति । २
३रीने पञ्च ऐञ् प्रभाञ् महत्-महद्, महती, महान्ति ।
सकारांत पयस्, वचस्, यशस्, तेजस् धत्यादि । १ पयः,
पयसी, षड्वचन (न्सम्महतो० ।)=पयांसि । २ ३रीने पयः
पयसी, पयांसि । १ वचः, वचसी, वचांसि । २ ३रीने ॥
१ यशः, यशसी, यशांसि । २ ३रीने ऐञ् । १ तेजः, ते-
जसी, तेजांसि । ३रीने पञ्च ऐञ् धत्यादि ।
अदस् शब्दतो । सि, अम्, लोप क्यं स्रोर्विसर्गः । =अदः, द्वि-
वचनादिभां ढेरत्वं क्यं तथा मत्वने उत्त्वं क्यं । =अमू, । षड्व-
चनभां (त्यादेष्टेरः स्यादौ । दस्यमः । जशशसोः शिः ।
नुमयमः । नोपधायाः । मादू ।)=अमूनि । २ ३रीने अदः,
अमू, अमूनि । ३ अमुना, द्विवचन (अद्भि । मादू ।)=अ-
मूभ्याम्, षड्वचन (एस्मि । एरीबहुत्वे ।) =अमीभिः । ४

સર્વાદેઃ સ્મદ્ । એપે (માદ્) = અમુસ્મૈ, અમૂભ્યામ્, અ-
મીભ્યઃ । ૫ (ઙસિરત્ । અઃસવર્ણેદીર્ઘઃ સહ । માદ્) = અમુ-
ષ્માત્, અમૂભ્યામ્, અમીભ્યઃ । ૬ (ઙસ્ય । માદ્) = અમુષ્ય,
દ્વીવચન (ઔસિ । એઅય ।) = અમુયોઃ, બહુવચન । સુદામઃ ।
એસ્થિબહુત્વે । અમીષામ્ । ૭ (ઙિસ્મિન્) = અમુસ્મિન્, અમુ-
યોઃ, બહુવચન (એસ્થિબહુત્વે । કિલાત્ ૦) = અમીષુ ।

એ પ્રમાણે હસાન્ત નપુ'સકલિંગ પ્રક્રિયા સમાપ્ત.

હવે સંઘા, સંધિ, સ્વરાંત, હસાંતલિંગ સાધનત્રય પછી યુ-
ષ્મત્ (તું) અસ્મત્ (હું) એ બેયનાં રૂપોને કહે છે. (બેયનાં મુખ્ય
સ્વરૂપોને કહે છે.) તે બે અલિંગવાચ્ય હોવાથી ત્રણે લિંગમાં
સરખાં રૂપો થાય છે. । અવ્યયાન્યલિંગાનિ । અવ્યયો અલિં-
ગે છે. । અલિંગમાં યુષ્મદ્, અસ્મદ્ એ બે શબ્દો છે. એ બેયનાં સા-
ધન કહે છે. પ્રથમા એકવચનમાં યુષ્મદ્+સિ, અસ્મદ્+સિ=

ત્વમહં સિના ॥ અર્થ-સિ સહિત યુષ્મદ્, અસ્મદ્ એ
બેના ત્વમ્, અહમ્ એ પ્રકારે યથાનુક્રમે બે આદેશો થાય છે.
(પ્રથમા એક વચનમાં) = ત્વમ્, અહમ્, દ્વિવચનમાં.

યુવાવૌદ્વિવચને ॥ અર્થ-યુષ્મદ્, અસ્મદ્ના દ્વિવચનમાં
(દ્વીવચનપરે) યુવ, આવ એ બે આદેશો થાય છે. યુવ+ઔ,
આવ+ઔ=

આમૌ ॥ અર્થ-યુષ્મદ્, અસ્મદ્ એ બેથીપર ઔતો આ-
મ થાય છે. યુવામ્ આવામ્, બહુવચનમાં યુષ્મદ્+જસ્, અ-
સ્મદ્+જસ્=

યુયં વયં જસા ॥ અર્થ- જસસહિત ને યુષ્મદ્, અ-
સ્મદ્ એ બેવચના યૂયં, વયં એ પ્રકારે એ બે આદેશો થાય છે.
યૂયમ્, વયમ્ બીજીના એક વચનમાં

ત્વન્મદેકત્વે ॥ અર્થ-યુષ્મદ્, અસ્મદ્ના બીજી વિભક્તિ
ના એકવચનમાં ત્વત્, મત્ એ બે આદેશો થાય છે. ત્વત્+અમ્,
મત્+અમ્=

આમ્સ્મૌ ॥ આ અમ્સ્મૌ ॥ અર્થ-યુષ્મદ્, અસ્મદ્ એ
બે શબ્દનીપર અમ્, સ્ મિસ (મધાર) હોયતો યુષ્મદ્, અ-
સ્મિદ્ની દ્વિતી આકાર થાય છે. અમ્શસોરસ્ય । =૨ ત્વામ્,
મામ્, યુવામ્, આવામ્, દ્વિતીયા બહુવચન ત્યદાદેષ્ટેઃ એ પ્ર-
કારે કયે શસ્પરે દીર્ઘત્વમ્ ।

શસેનોવક્તૃયઃ ॥ અર્થ-શસના સકારનો નકાર કહ્યો
છે. (થાય છે) યુષ્માન્, અસ્માન્ । તૃતીયા એકવચનમાં ત્વત્ મત્
આદેશ કયે ત્યદાદેષ્ટેરકારઃ । =ત્વ+આ, મ+આ=

एटाङ्योः ॥ અર્થ-યુષ્મદ્, અસ્મદ્ની દ્વિતી એકાર થાય
છે બેપર વિભક્તિનો ટા, ઙિ એ બે હોયતો । એ અય । =ત્વયા,

મયા, દ્વિવચનમાં યુવ આવ એએ । અદ્વિ=યુવાભ્યામ્, આવા
 ભ્યામ્, બહુવચનમાં (આસ્મૌ)=યુષ્માભિઃ, અસ્માભિઃ । ચતુર્થિ
 એકવચન યુષ્મદ્+હે, અસ્મદ્+હે=

તુભ્યં મહ્યં હયા ॥ અર્થ-હે સહિત યુષ્મદ્, અસ્મદ્ના તુ-
 ભ્યં, મહ્યં એ એ આદેશો થાય છે.-તુભ્યમ્, મહ્યમ્, યુવાભ્યામ્
 આવાભ્યામ્, ચતુર્થિ બહુવચનમાં-યુષ્મદ્+ભ્યસ્, અસ્મદ્+ભ્યસ્=
૧યસ્ ૩૧યમ્ ॥ અર્થ-યુષ્મદ્ અસ્મદ્નીપરના ભ્યસ્ નો
 ૧ભ્યમ્ થાય છે. તેમાં શંકાર મંકાર આદેશ વ્યાક્રત્યર્થ છે તેવડે આ-
 ત્વ, એત્વ, એ એ ન થાય. । ત્યદાદેષ્ટેઃ ।=યુષ્મભ્યમ્, અસ્મ-
 ભ્યમ્ । પાંચમી એકવચનમાં ત્વત્, મત્ આદેશ કર્યે ત્વત્+હાસિ,
 મત્+હાસિ=

હાસિ૧યસોઃ શ્તુઃ ॥ અર્થ- યુષ્મદ્, અસ્મદ્થીપર પાં
 ચમી વિભક્તિના એકવચન અને બહુવચનના પ્રત્યય હાસિ, ભ્યસનો
 શ્તુ આદેશ થાય છે. શંકાર સર્વાદેશાર્થ છે. ઉકાર ઉચ્ચારણાર્થ છે.
 ત્વત્, મત્, યુવાભ્યામ્, આવાભ્યામ્, । બહુવચન (ત્યદાદે-
 શ્ટેઃ) યુષ્મત્, અસ્મત્ । પદ્મી એક વચનમાં યુષ્મદ્+હસ્, અસ્મ-
 દ્+હસ્=

તવમમહસા ॥ અર્થ- હસ્ સહિતના યુષ્મદ્, અસ્મ-
 દ્ના તવ, મમ એ પ્રકારે એ એ આદેશો થાય છે. તવ મમ, દ્વિવચનમાં
 (યુવાવૌદ્વિવચને । ઓસિ એઅય ।) =યુવયોઃ, આવયોઃ)

(એજ પ્રમાણે સપ્તમી દિવચનમાં પણ.) છઠી બહુવચનમાં યુષ્મ
+સામ્, અસ્મ+સામ્=

સામાકમ્ ॥ અર્થ-યુષ્મદ્, અસ્મદ્ની પરના (સુદ્સહિત
આમ્) સામ્ના આક આદેશ પછીના બહુવચનમાં થાય છે. (ત્ય-
દાદેષ્ટે: ૧)=યુષ્માકમ્, અસ્માકમ્ । સપ્તમી એક વચનમાં ત્વ-
ત્, મત્ એકત્વમાં એટાકચો: । એઅય્ । =ત્વયિ, મયિ, યુ-
વયો:, આવયોઃ ૭ બહુવચવ (આસ્મૌ)=યુષ્માસુ, અસ્માસુ।

હવે બીજીના ગૌણત્વમાં ૩૫ વિશેષ નિરૂપણ કરે છે.

જ્યારે એકત્વમાં અથવા દ્વિત્વમાં યુષ્મદ્, અસ્મદ્ એ બે સમાસાર્થ
અન્ય સંખ્ય હોય ત્યારે ત્વત્, મત્, આદિમાં યુવ તથા આવ
એબે થાય છે. અને વૈપરીત્યમાં તેબે થતા નથી. સિ, જસ્, કે,
હસ્ માં પરમાં જે આદેશો છે તે સદા થાય છે. તેગજ પાણિનિય
માં કહેલ છે. (સમાસાંતત્વમાં પ્રાધાન્યમાં યુષ્મદ્, અસ્મદ્ ના
સિ, જસ્, કે, હસ્ માં જ એઓ કહેલા ત્વં, અહં, યૂયં, વયં,
તુભ્યં, મહં, તવ, મમ, આદેશો થાય છે. અન્યત્ર સિ, જસ્, કે,
હસ્ વર્જિત વચનોમાં થતા નથી.)

“સમસ્યમાનેદ્વેકત્વવાચિની યુષ્મદસ્મદી ॥ સમાસાર્થો
ડન્યસંખ્યશ્ચેશુવાવૌત્વન્મદાવપિ ॥ સુજસ્કેહસ્સુપરતઆદેશાઃ
સ્યુઃસદૈવતે ॥ ત્વાહૌયૂયવયૌતુભ્યમહૌતવમમાવપિ ॥ એતે
પરત્વાદ્વાધંતે યુવાવૌ વિષયેસ્વકે ॥ ત્વન્મદાવપિ બાધન્તે પૂર્વ

માફક. તથા દ્વિવચનમાં યુવ, આવ ને એ એ આદેશો થતા નથી.

(ઔ, અમ્ ઔ માં સરખાં છે) જેમ-

૧ અતિત્વમ્ અત્યહમ્, અતિયુવામ્ અત્યાવામ્, અતિયુવમ્, અતિવયમ્ । ૨ અતિયુવામ્ અત્યાવામ્ અતિયુવામ્ અત્યાવામ્ અતિયુવાન અત્યાવાન । ૩ અતિયુવયા અત્યાવયા, અતિયુવાભ્યામ્ અત્યાવાભ્યામ્, અતિયુવાભિઃ અત્યાવાભિઃ । ૪ અતિતુભ્યમ્ અતિમહ્યમ્, અતિયુવાભ્યામ્ અત્યાવાભ્યામ્, અતિયુવભ્યમ્ અત્યાવભ્યમ્ । ૫ અતિયુવત્ અત્યાવત્, અતિયુવાભ્યામ્ અત્યાવાભ્યામ્, અતિયુવત્ અત્યાવત્ । ૬ અતિતવ અતિમમ, અતિયુવયોઃ અત્યાવયોઃ, અતિયુવાકમ્ અત્યાવાકમ્-અતિયુવયામ્ અત્યાવયામ્ એ પ્રમાણે કેટલાક કહે છે. અતિયુવાયિ અત્યાવયિ, અતિયુવયોઃ અત્યાવયોઃ અતિયુવાસુ અત્યાવાસુ । યુષ્માન્ (તમેને) અથવા અસ્માન્ (અમેને) અતિક્રાન્ત એ પ્રકારના વિગ્રહમાં.

૧ અતિત્વમ્ અત્યહમ્, અતિયુષ્મામ્ અત્યસ્મામ્, અતિયુયમ્ અતિવયમ્, ૨ અતિયુષ્મામ્ અતિઅસ્મામ્=અત્યસ્મામ્, અતિયુષ્મામ્, અત્યસ્મામ્, અતિયુસ્માન્ અત્યસ્માન્, ૩ અતિયુષ્મયા અત્યસ્મયા, અતિયુષ્માભ્યામ્, અત્યસ્માભ્યામ્, અતિયુષ્માભિઃ અત્યસ્માભિઃ । ૪ અતિતુભ્યમ્, અતિમહ્યમ્, અતિયુષ્માભ્યામ્, અત્યસ્માભ્યામ્, અતિયુષ્મભ્યમ્ અત્યસ્મ-

મ્યન્, ૬ અતિયુષ્મત્ અત્યસ્મત્ । અતિયુષ્માભ્યાન્ અત્ય-
સ્માભ્યાન્, અતિયુષ્મત્ અત્યસ્મત્ । ૬ અતિતવ અતિમમ,
અતિયુષ્મયોઃ અત્યસ્મયોઃ, અતિયુષ્માકમ્ અત્યસ્માકમ્—
અતિયુષ્મયામ્ અત્યસ્મયામ્ એ પ્રમાણે કેટલાક કહે છે ૭ અ-
તિયુષ્માયિ અત્યસ્મયિ, અતિયુષ્મયોઃ અત્યસ્મયોઃ, અતિયુષ્મા
સુ અત્યસ્માસુ, એ પ્રકારે સર્વને યોજવાં. એ પ્રમાણે યુસ્મદ્,
અસ્મદ્સ્વરૂપ પ્રક્રિયા છે.

હવે અન્યઆદેશ વિશેષવિધિઃ નિરૂપણ કરે છે.

યુષ્મદઅસ્મદોઃ ષષ્ઠીચતુર્થીદ્વિતીયાભિસ્તે-
મેવાનૌ વસનસૌ ॥ અર્થ-યુષ્મદ્, અસ્મદ્ની છઠી, ચો-
થી, બીજી એ ત્રણ વિભક્તિ-સહિતના એકવચન, દ્વિવચન, બહુ-
વચનમાં ક્રમેકરીતે તે મે, વાનૌ, વસનસ્, એઓ કહેલા આ-
દેશો થાય છે. (છઠી, ચતુર્થી) દ્વિતીયા એકવચનમાં યુષ્મદ્નો
તે અને અસ્મદ્નો મે દ્વિવચનમાં વા નૌ બહુવચનમાં વસ્, ન.
સ્ આદેશો થાય છે) દ્વિતીયા એક વચનના ત્વા, મા એ પ્રકાર-
ના વિશેષ વિધાનથી તે મે એ બે થતા નથી. (યુષ્મદ્, અસ્મદ્, ના
પથા સંખ્યાએ એઓ આદેશો થાય છે. કેવીરીતે કે ષષ્ઠી, ચતુ-
ર્થી, દ્વિતીયા સહિતના. સહિત ગ્રહણથી યુવયોઃ પુત્રઃ યુષ્મત્પુ-
ત્રઃ । આવયોઃ પુત્રઃ અસ્મત્પુત્રઃ ઇત્યાદિમાં વિભક્તિ ભોગ્ય કર્મે

છતે આદેશે નથી થતા એ પ્રમાણે બળુયું. (ત્યાં એકવચન સહિ-
તના તે, મે થાય છે, દ્વિવચનવડે વા, નૌ, થાય છે, બહુવચન
વડે વસ્, નસ્ થાય છે.) ઉદાહરણો જમ સ્વામીતેસસમાયાતઃ ।

અર્થ-તે તારો સ્વામી તે આવે છે । સ્વામીમેસાંપ્રતંગતઃ । અર્થ-
મારો સ્વામી હમણાં ગયા છે, અહિંઆં સ્વામિત્વમાં છઠી છે, તેના
એકપણામાં તે મે એ પ્રકારે આદેશે બતાવ્યા.

નમસ્તેભગવન્ભૂયો ॥ અર્થ-હું ભગવન્ વારંવાર તારે માટે (તને)
નમસ્કાર છે. અહિંઆં નમઃ શબ્દયોગે ચતુર્થી છે, ત્યાં યુષ્મદ્ને
તે આદેશ છે. દેહિમેમોક્ષમવ્યયમ્ અર્થ-મારે માટે (મને) અક્ષય
મોક્ષને આપો. અહીંઆંદાનાયં ચતુર્થી છે, તેમાં ? અસ્મદ્ને
મે આદેશ ચતુર્થી એકવચનથી છે. સ્વામી વાં સજહાસોચ્ચૈઃ ।
અર્થ-તમારા બેનો સ્વામી તે અતિશયવડે હસતો હવો. શું કરવાથી ?

દૃષ્ટ્વાનૈદાનયાતનામ્ ॥ અર્થ-અમારા બેની દાન પીડાને જોઈને.
અહિંઆં છઠી દ્વિવચનમાં યુષ્મદ્ને વામ્, અને અસ્મદ્ને નૌ
આદેશ છે. ચતુર્થી દ્વિવચન બતાવે છે- રાજાવાંદાસ્યતેદાનં ।
અર્થ-રાજા તમને બેને માટે તમારા બેને માટે દાન આપશે. જ્ઞાનં નૌ-
મધુસૂદનઃ । અર્થ-કૃષ્ણ અમને બેને માટે તત્વબોધ (જ્ઞાન) આ-
પશે. અહિંઆ ચતુર્થી દ્વિવચન છે. । દેવો વામવતા દ્વિષ્ણુઃ ॥
અર્થ-તમને બેને વિષ્ણુદેવ રક્ષણ કરે. નરકાન્નૌ જનાર્દનઃ ॥
અર્થ-કૃષ્ણ અમારા બેને નરકથડી રક્ષણ કરે. અહિંઆં દ્વિતીયા

હિવચન છે. બહુવચનને બતાવે છે-સ્વામી વો બલવાનરાજા ॥
 અર્થ-તમારો સ્વામી રાજા બલવાન છે. સ્વામીનોઽસૌ જનાર્દ-
 નઃ ॥ અમારો આ કૃષ્ણ સ્વામી છે. એ પ્રમાણે છઠી બહુવચન.
 નમોવોબ્રહ્માવિજ્ઞેભ્યો ॥ અર્થ-હે બ્રહ્મણ તમારે માટે નમસ્કાર શું
 વિશેષણ માટે ? બ્રહ્મને બણો છો માટે. જ્ઞાનં નો દીયતાં ધન-
 મ્ ॥ અર્થ-અમારે માટે જ્ઞાનરૂપી ધનનું દાન આપો. આ અતુર્થા
 બહુવચનમાં રૂપો છે.

સાનન્દાન્વઃ પ્રપશ્યામઃ ॥ અર્થ-તમેને અમે આનંદ સહવર્તમાન
 બોધએ છઇએ. પશ્યામોનઃ સુદુઃસ્વિનઃ ॥ અર્થ-અમને અતિદુઃખ
 યુક્તોને તમે જોયા છે, અથવા (પશ્યત્વંનઃસુસ્વાન્વિતાન્) જોતું
 અમને સુખવાળાને એપ્રમાણે પાઠછે. આ દ્વિતીયા બહુવચનનાં રૂપોછે.

ત્વામામા ॥ અર્થ-અમ્સહિત યુષ્મદ્, અસ્મદ્ના ત્વા, મા
 એ પ્રકારના એ બે આદેશો થાય છે. (ત્વામા પ્ર૦ દ્વિ૦ અમ્=અ-
 મા) અહિં ઉદાહરણુ પશ્યામિ ત્વાં મદાલીઢં ॥ અર્થ- તને હું
 ગર્વયુક્ત જોઉં છું. પશ્યમાં મદભેદકમ્ ॥ અર્થ-તું મને મદઉ
 તારક જો. પશ્યામિ ત્વાજગત્પૂજ્યં ॥ હું તને જગત્ પૂજ્ય જો-
 ઉં છું, પશ્યમાંજગતાંપતિમ્ અર્થ-તું મને જગતનો પતિ દેખ (જો)
 નાદૌ ॥ અર્થ-પાદાદિમાં રહેલાના યુષ્મદ્, અસ્મદ્ના એઓ
 આદેશો થતા નથી.

મમસ્વામીભવેત્કૃષ્ણઃ ॥ અર્થ-મારો સ્વામી કૃષ્ણહો, (થાઓ), છે.

તવસ્વામીમહેશ્વરઃ ॥ અર્થ-તારો સ્વામી મહેશ્વરહો, (થાઓ), છે.

તવમિત્રાણિયાનિસ્યુર્મમમિત્રાણિતાન્યપિતવયેશ્ત્રવોરાજન્મમ

તેઽપિશત્રવઃ ॥ અર્થ-હે રાજન્ જે તારા શત્રુઓ તેઓ મારાપણુ

અતિ શત્રુઓછે. અને તારા મિત્રો જેટલાછે તેઓ મારાપણુ મિત્રો છે.

યુસ્માકંભગવાન્સ્વામી અસ્માકંપાપનાશનઃ ॥ અર્થ-તમારો

ભગવાન સ્વામીછે અને અમારો પાપને નાશ કરનાર પરમાત્મા સ્વા-

મી છે. અહિંઆં પદ આદિત્વ હોવાથી તે, મે, વઃ, નઃ એઓ

આદેશો ન થયા.

સંબોધનના પદ્યઅર્થમાં વસ્ આદિઓ થતા નથી. અગ્ને તવ । દે-

વાસ્માન્પાહિ ॥ અર્થ-હે અગ્ને તું તારોછું, હે દેવ અમારું રક્ષણુ

કરો. પદ થકીપર અન્યને એઓ આદેશો કહ્યા છે. ત્વાં પાતુ

માં પાતુ તારું રક્ષણુ કરો, મારું રક્ષણુ કરો. એઓ આદેશો નિત્ય

અનુ અનુ આદેશમાં વિકલ્પે કહ્યા છે. યસ્ત્વ વિશ્વસ્ય જનકઃ

તસ્મૈ તે વિષ્ણવે નમઃ ॥ અર્થ-જે તું વિશ્વનો (કરનાર) જનક

છું તેને માટે તે વિષ્ણુને (વિષ્ણુને માટે) નમસ્કાર છે. અનનુ આ

દેશમાં પણ ત્વંમે વા મમદેવોઽસિ તું મારો દેવ છું.

વિધમાન પૂર્વથકી પ્રથમાંતથકી પરના અનુઆદેશમાં પણ એઓ

આદેશો વિકલ્પે કહ્યા છે. ભક્તસ્ત્વમપ્યહં તેન હરિસ્ત્વાત્રાયતે

સંમા ॥ અર્થ-તું ભક્તછું તેમ છું પણ ભક્તછું તેવડે હરિ તને રક્ષે છે

તે મને પણ રક્ષણ કરશે. (તાઈ રક્ષણ કરેછે તે માઈ પણ રક્ષણ કરશે.) અ-
 ચાક્ષુષ મ્હાનાર્થ ધાતુના યોગમાં એઓ આદેશો કહ્યા નથી. ચેતસાત્વા-
 મીક્ષતે, ધ્યાયતિ, સ્મરતિવા ॥ અર્થ-ચિતવડે તને જુવેછે. ધ્યાન
 કરે છે, સ્મરેછે. ચાક્ષુષમ્હાનાર્થ ધાતુ યોગમાં પણ-મક્તસ્ત્વાંપશ્ય
 તિ ચક્ષુષા । અર્થ-મક્ત તને ચક્ષુવડે જુવે છે. યુક્ત યુક્તમાં પણ
 નિષેધ છે-મક્તસ્ત્વરૂપંધ્યાયતિ ધ્યાયતે । અર્થ-મક્ત તારા રૂ-
 પનું ધ્યાન કરે છે (તારા રૂપને ધ્યાનમાં લેછે) રૂપની સાથે સંબંધ
 હોવાથી ધ્યાનવડે યુક્તરૂપ તદ્રૂપવડે યુક્તનો તબ જોનો યુક્ત યુક્ત
 હોવાથી. વિશેષ પૂર્વને સંબોધનથી બીજા પૂર્વને સંબોધનને ત્યાગીને
 અન્ય થકી સંબોધન થકી પરના ને એઓ આદેશો થતા નથી.
 એ પ્રમાણે કેટલાક કહેછે. દેવાસ્માન્પાહિનૃહરે વિષ્ણોઽસ્માન્પા-
 હિસર્વતઃ॥ અર્થ-હે દેવ અમારું દક્ષણ કરો. હેનૃસિંહ વિષ્ણુ
 અમારું સર્વ થકી રક્ષણ કરો. વિશેષ પૂર્વ હોવાથી હરેકૃપાલોનઃ
 પાહિ । અર્થ હે હરિ કૃપાલુ અમારું રક્ષણ કરો. સંબોધનથી જુ-
 દા પૂર્વ હોવાથી સર્વદારક્ષદેવનઃ ॥ અર્થ-હે દેવ સર્વદા અમારું
 રક્ષણ કરો.

ચાદિમિશ્વ ॥ અર્થ-ચ આદિયે (ચ, વા, હ, અહ, એવ
 એઓવડે) પણ યોગમાં એઓ આદેશ થતા નથી. યુવયોરાવ-
 યોશ્વેશોહરિર્મામેવરક્ષતુ ॥ અર્થ-તમારા બેનો તથા અમારા બેનો
 ધર્મશ્વર હરિ મનેજ રક્ષો. તુમ્યંમહાંચદેવેશોદયાચ્છંભુઃતુમ્યમેવચ

॥ દેવેશશંભુ તારે માટે તથા મારે માટે સુખ આપે, અથવા તારે માટે જ આપે, આદિ શબ્દવડે વા, હ, અહ, એવ. એએ. ચાર ગ્રંથલુ ક. રવા બીજા નહીં. “નચવાહાઈવયોગે” એ પ્રકારે પાણિનીયના વચન થી સાક્ષાત્ યોગે આ નિષેધ છે. ફરી યુક્ત યુક્તમાં નિષેધ નથી. શિવો હરિશ્ચ મેસ્વામી શિવ તથા હરિ મારા સ્વામી છે. ઇત્યાદિમાં નિષેધ નથી.

અવ્યયો. હવે અવ્યય સંગ્રહ.

ચાદિર્નિપાતઃ ॥ અર્થ-ચ (સમુચ્ચવાચક, બીજું) વા (વિકલ્પાર્થમાં, ઉપમાનાર્થમાં) હ, અહ(ખેદાર્થમાં પાદપૂણ્યાર્થમાં) અહહ (ખેદમાં, આશ્ચર્યમાં) એવ (નિશ્ચયાર્થમાં, અવધારણુમાં ઔપચ્યેમાં)એવમ્ (એ પ્રકારે, આ પ્રકારે, અગિકારમાં પૂર્વોક્તરમરણમાં ઉપમામાં) નૂનં નિશ્ચયમાં, વિતર્કમાં) પૃથક્ (ભિન્નાર્થમાં) વિના (અભાવઅર્થમાં, ત્યાગઅર્થમાં) નાના (બહુપ્રકારવાચી) સ્વસ્તિ (કલ્યાણાર્થમાં) અસ્તિ (સત્તાર્થમાં) દોષા (રાત્રિઅર્થમાં) મૃષા, મિથ્યા (અસત્યઅર્થમાં) મિથસ્ (પરસ્પરઅર્થમાં) અથ, અથો (આનન્તર્યાર્થમાં, મંગલ તથા આરંભ, અર્થાન્તરકથનમાં) હાસ્ (ગયેલા દિવસમાં) શ્વસ્ (આવતાદિવસમાં) ઉચ્ચૈસ્ (ઉચ્ચપણાવાચક, અતિશયાર્થવાચક) ઉચકૈઃ (ઉચ્ચપણાવાચક, અતિશયાર્થવાચક) નીચૈઃ, નીચકૈઃ (નીચત્વઅર્થમાં, હીનત્વઅર્થમાં) સ્વર્ (સ્વર્ગા.

થી) અન્તર્ (મધ્યે) પ્રાતઃ (પ્રભાતે) પુનર્, મૂયસ્ (ફરી ફરીને)
 અહો, સ્વિત્ (વિતેકમાં) ઉત (અથવા અર્થમાં) ક્તે (વિનાઅર્થમાં) સહ (સહાર્થમાં) અન્તરેણ (વિનાઅર્થમાં) અન્તરા (મધ્યાર્થમાં)
 નમસ્ (નમસ્કારમાં) અલં (ભૂપણ, પૂર્ણ, શક્તિ, નિરવારણ, નિષેધ અર્થમાં) કૃતં (નિવારણમાં, પૂણ્યાર્થમાં) અ, મા, નો, નાઃ (એ-ઓ ચાર પ્રતિષેધાર્થમાં) ઈષત્ (ન્યુનઅર્થમાં, થોડું) કિલ, સ્વલુ, વૈ, (એ ત્રણ નિશ્ચયાર્થમાં, સ્મરણ્યાર્થમાં) આરાત્ (નિકટાર્થમાં, દૂરઅર્થમાં) દૂરાત્ (દૂરઅર્થમાં) મૃશમ્ (અતિઅર્થમાં) યત્ (જેથી, જેકારણથી) તસ્માત્ તેથી, તે કારણથી) સ્વરો અ, ઇ, ઉ, ઋ, ઌ, એ, ઐ, ઓ, ઔ એઓ સ્વરો પણ નિપાત છે એઓ સ્વરો પણ અર્થાન્તરવાચક પણામાં નિપાત સંજ્ઞક થાય છે. એ પ્રકારે એવમ્આદિગણો નિપાત સંજ્ઞક થાય છે. ત્યાં અ (સંજોધન, અધિક્ષેપ, અને નિષેધ વાચક) આ (વાક્યમાં, સ્મરણમાં) ઇ (સંજોધનમાં) ઈ (દુઃખમાં, ચિંતનમાં.) ઉ (રોષઉક્તમાં, નિવારણમાં) ઋ (પ્રશ્નમાં, નિશ્ચયમાં, રોષમાં) ઌ (ક્ષોભવાચકમાં અથવા સ્તોભવાચકમાં) એ (સંજોધનમાં) ઐ (આશ્ચર્યમાં) ઓ (અનુનયમાં) ઔ (ભવતિ અર્થમાં) ઔં (અંગીકારમાં) આઃ (ભયમાં, આશ્ચર્યમાં) ઇત્યાદિગણની નિપાત સંજ્ઞા થાય છે. આદિશબ્દથી અન્ય પણ જાણવા. સહ, સાકં, સાર્દ્ધં, સત્રા, અમા, (એઓ સહાર્થમાં છે, કેટલાક ઇષ પરિપ્રશ્નમાં પણ કહે છે) અપિ (કામળ આમંત્રણમાં, પણ) નૂનં (નિ-

અર્થમાં) નનુ (વિતર્કમાં) નક્તં (રાત્રીવાચક થાય, અને કાંતપર્યાય માં, અને કાંતાર્થવાચક) इति (સમાપ્તિ અર્થમાં) नाम (કોમલ-આમંત્રણમાં) मन्ये (વિતર્કમાં, વિચારમાં) એઓમાં કેટલાક વાચકો છે તથા કેટલાક સૂચકો છે. તેમાં વાચકો પૃથક આદિયો તેઓ હિ અર્થને કહે છે. સૂચકઆદિયો તે કિલ સૂચવે છે જેથી સૂચકા કહેવાય છે. કેટલાક એઓને ઘોતકા, કેટલાક વાચકા, કેટલાક અનર્થકા, કેટલાક આગમાજ, સુસંબૂધઅર્થના સાધકા, એ પ્રમાણે છે.

तत्रादिविभक्त्यर्थे निपात्यते ॥ અર્થ-તત્રઆદિ વિ-ભક્તિ અર્થમાં નિપાત થાય છે. તસ્મિન્ એ પ્રકારે તત્ર(તેમાં, ત્યાં) યસ્મિન્ એ પ્રકારે યત્ર (જેમાં, જ્યાં) કસ્મિન્ એપ્રકારે કુત્ર, કુહ, ક (શેમાં, ક્યાં) અસ્મિન્=અત્ર (આમાં, અહીંઆં) તસ્મિન્કાલે=તદા (તેવખતે, ત્યારે) યસ્મિન્કાલે=યદા જે વખતે, જ્યા ૩) કસ્મિન્કાલે=કદા (કયેવખતે, ક્યારે) અન્યસ્મિન્કાલે=અન્યદા (બીજા વખતમાં, બીજેવખતે) સર્વસ્મિન્કાલે=સર્વદા (સર્વ વખતે, સર્વકાળમાં, હમેશ) તેનપ્રકારેણ=તથા (તે પ્રકારે) યેન પ્રકારેણ=યથા (જે પ્રકારે જેમ) કેનપ્રકારેણ=કથમ્ (કયેપ્રકારે, કેવીરીતે, કેમ) અનેનપ્રકારેણ=इत्थम् (એણેપ્રકારે, આણેપ્રકારે) સર્વથા (સર્વપ્રકારે) ઉભયથા (બે પ્રકારે) અન્યથા (બીજે પ્રકારે) અન્યતરથા (જુદાજ પ્રકારે) इतरथा (બીજેપ્રકારે) तस्मात्=ત-

તઃ (તેથી, તેકારણથી) યસ્માત્=યતઃ (જેથી, જેકારણથી) અસ્મા-
 ત્=અત્તઃ (આથી, આકારણથી) કુતઃ (ક્યાંથી) અમુતઃ (આથી)
 યુષ્મત્તઃ (તમારાથી) અસ્મત્તઃ (અમારાથી) ભવત્તઃ (આપથી)
 સાર્વ વિભક્તિ. કઃ (શાથી) તઃ (તેથી) પૂર્વતઃ (પૂર્વથી) સર્વ-
 તઃ (સર્વથી સર્વતરફથી) પૂર્વસ્મિન્=પૂરસ્તાત્ (પૂર્વમાં) અધર-
 સ્મિન્=અધરસ્તાત્ (અધરમાં, અધરથી) પરાસ્મિન્=પરેણ-પ-
 રસ્તાત્ (પરમાં)

આહિચ્છદૂરે ॥ અર્થ-દૂર અર્થમાં કેહેવું હોય ત્યારે આહિ
 ચ્ પ્રત્યય થાય છે.

દક્ષિણસ્યાં દિશિદૂરે=દક્ષિણાહિ વસન્તિ ચાણ્ડાલાઃ (દક્ષિણ
 દિશામાં દૂર ચાંડાલો વસે છે.) ચકાર થકી આચ્ થાય છે. દક્ષિણા
 (દક્ષિણ દિશામાં દૂર)

કિમઃસામાન્યેચિદાદિઃ॥ અર્થ-સર્વ વિભક્તિના અ-
 ત થકી કિં શબ્દ થકી સામાન્ય અર્થમાં (અજ્ઞાતાદિ અર્થમાં, અ-
 નિર્દારિત અર્થમાં, સાતે વિભક્તિમાં) ચિદ્ આદિ એ પ્રકારે ચિત્,
 ચન, એ બે પ્રત્યયો થાય છે. કશ્ચિત્, કશ્ચન, કચિત્, કવચન,
 (અજ્ઞાતઃ કઃ કશ્ચિત્, કૌ, ચિત્, કેચિત્, કાચિત્, કિં-
 ચિત્, કુત્રચિત્, કવચિત્, કશ્ચન, કાચન, કિંચન, કચન
 એ પ્રમાણે સાતે વિભક્તિમાં પથ્ય) (કાશ્ય વખત)

તદધીન તાત્પર્ય યોર્વાસાત્ ॥ અર્થ-તેના આધીન

એવા અર્થમાં, અથવા સમગ્ર અર્થમાં (કૃત્સ્નાર્થે) સાત્ પ્રત્યય થાય છે. રાજોઽધીનં=રાજસાત્ (રાજના આધીન) સર્વેભસ્મ= ભસ્મસાત્ (સર્વે બળી ગયું, સર્વે ભસ્મસાત થયું) અગ્નેઃ અધીન=આગ્રેસાત્ (અગ્નિના આધીન) સાત્ પ્રત્યયનો ષકાર ઇચ્છતા નથી.

અંગીકરણે ॥ અર્થ-અંગીકરણ અર્થમાં ડરી, ડરરી

એ એ શબ્દો નિપાત થાય છે. ડરીકૃત્ય, ડરરીકૃત્ય (અંગિકૃત્ય, અંગિકાર કરીને) ડરીકૃતં, ડરરીકરોતિ (અંગિકાર કરેલું, અંગિકાર કરે છે.

સઘાદિઃકાલેનિપાત્યતે ॥ અર્થ-તત્ કાલ અર્થમાં

સઘઆદિ નિપાત થાય છે. સઘસ, (તત્કાળ) અઘ (હમણા) સપાદિ (જલદી) અધુના (હમણા) ઇદાનીમ્ (હમણા) સમ્પતિ (આલતી-ક્ષણમાં) સમ્પતમ્, (હાલમાં) પૂર્વેદ્યુઃ (ગયોદિવસ) પરેદ્યુઃ (દિવસાંતરવાચક) આશુ, (જલદી) સ્ત્રીઘ્રમ્, (જલદી) જ્ઞાટેતિ, (જલદી) તૂર્ણ, (જલદી) અપરેદ્યુઃ, (પરમદિવસ) યર્હિ, (જ્યારે) તર્હિ, (ત્યારે) જોષમ્, (હમણાં) મૌનમ્, (ચુપ) અન્યેદ્યુઃ, (બીજા દિવસ)

પ્રાદિરુપસર્ગઃ અર્થ-૧ પ્ર (આગળ) ૨ પરા (સામું, ઉલટું)

૩ અપ (દૂર) ૪ સમ્ (બેળું) ૫ અનુ (પછી) ૬ અવ (નીચે) ૭ નિર્ (વિનાં) ૮ દુર્ (નહી) ૯ અભિ (સામું) ૧૦ વિ (વેગલું,

નહીં.) ૧૧ અધિ (ઉપર) ૧૨ સુ (સાફ) ૧૩ ઉત્ (ઉપર) ૧૪
 અતિ (પેશેપાર) ૧૫ નિ (અંદર, નીચે) ૧૬ પ્રતિ (તરફ) ૧૭
 પરિ (ચોક્કર) ૧૮ અપિ (પણ) ૧૯ ઉપ (પાસે) ૨૦ આર્ (ઉલટું)
 એ પ્રકારે વિશ્વ એઓ ઉપસર્ગ ગણ કવિઓએ કહેલ છે.

પ્ર પરા અપ સમ્ અનુ અવ નિર્ નિસ્ દુર્ દુસ્ વિ આર્ નિ
 અધિ અપિ અતિ સુ ઉત અભિ પ્રતિ પરિ ઉપ શ્રત્ અન્તર્
 આવિર્ । પ્રધી આવિર્ મુધી વીશ્વ આ ગણ ઉપસર્ગ સંગ્રહ છે.
 ગતિઃ ચ ॥ પ્ર આદિ ગતિ સંગ્રહ પણ છે.

પ્રાગ્ધાતોઃ ॥ અર્થ-પ્ર આદિ ઉપસર્ગો ધાતુ ભવાદિના ક્રિયા-
 યોગમાં (પ્રાદ્) (પૂર્વ) આદિમાં યોગ્યા યોગ્ય છે.

તદવ્યયમ્ ॥ અર્થ-તે આ પ્ર આદિ ચ આદિ શબ્દરૂપ
 અવ્યય સંગ્રહ છે. (તે આ પૂર્વોક્ત ચ આદિ ચ, વા, હ, ઈત્યાદિ-
 થી આરંભિને અવિર્ પર્યંત જે શબ્દરૂપ તેની અવ્યય સંગ્રહ થાયછે)

ત્કાદ્યન્તંચ ॥ અર્થ-ત્કાદ્યન્ત કત્વા આદિ પ્રસાંત શબ્દ
 રૂપને અવ્યય સંગ્રહ થાય છે.

કત્વા, ચ્વિ, ક્યપ્, તુમ્, ણમ્, ઢાચ્, વતુ, આમ્ ધા, કુ-
 ત્વમ્, શસ્, સુ, ઇત્યાદિ. ॥ કૃત્વા, (કરીને) ગત્વા, (જઇને)
 મૃત્વા (થઇને) ઇત્યાદિ. પ્રણમ્ય (પ્રણામ કરીને) કર્તુ (કરવાને),
 ગાતું (ગાવાને) દુસ્તાકરોતિ (દુષ્કરનાર) ઘટવત્ (ધડામાફક) કુ-
 તસ્તરામ્ (ક્યાંથી) ઇત્યાદિ.

અવ્યયાદ્વિભક્તેર્લુક્ ॥ અર્થ-અવ્યય થકી પર ને વિ-
ભક્તિ તેનો લુક્ (લોપ) થાય છે.

નશબ્દનિર્દેશે ॥ અર્થ-અવ્યયના શબ્દવવડે રૂપ નિર્દેશે છે
તે વિભક્તિનો લુક્ થતો નથી. (પણ શબ્દ નિર્દેશમાં એટલે શબ્દને રૂપત્વ
વડે પ્રતિપાદન કરેલ 'શબ્દ નિર્દેશ' માં 'અવ્યયને નામ શબ્દમાં'
વિભક્તિનો લુક્ નથી થતો.) અવ્યયોને લિંગાદિ નિયમ નથી તે કહેછે-
ત્રણ લિંગમાં સર્વનામમાં વિભક્તિમાં વચનમાં સર્વમાં ને વિ-
કાર ન પામે એક સરખું જ રૂપ રહે તે અવ્યય છે. **ઉક્તાન્યલિ-**
ગાન્યવ્યયાનિ ॥ કહેલા અલિંગો અવ્યયો છે. (કહેલાં પુંઞી ન-
પુંસકલિંગ બેદ રહિત અવ્યયો છે.)

એ પ્રકારે આદેશ વિશેષ પ્રક્રિયા સમાપ્ત. એ પ્રકારે અવ્યય સંગ્રહ છે.

સ્ત્રી પ્રત્યયો. હવે લિંગ વિશેષ જાણવાની ઇચ્છાએ
સ્ત્રી પ્રત્યયો ખતાવે છે.

આવતઃ સ્ત્રીયામ્ ॥ અર્થ-સ્ત્રીલિંગમાં રહેલા અકારાંત
નામને આપ્ પ્રત્યય થાય છે. પકાર સિલોપાર્થ છે. ઉદાહરણો જાયા
(સ્ત્રી, જનેતા) માયા (માયા) શ્રદ્ધા (શ્રદ્ધા) મેધા (બુદ્ધિ) ધારા
(ધાર) ધરા (પૃથ્વી) ઇત્યાદિ.

અજાદિક્યશ્વાપ્વક્તઃ ॥ અર્થ-અજા (બકરી)
અશ્વા (ઘોડા) કોકિલા (મેનાં, કાવલ) બાલા (કન્યા) વત્સા

(વાહી) ઇત્યાદિ. ચક્રર મહાશયી શૂદ્રા (શૂદ્રી) કન્યકા (કન્યા) ઇત્યાદિમાં પ્રથમ વય વાયકત્વડે તથા ભૂતિવાચક પશુવડે ઈષ્ પ્રાપ્ત થાય છે, તે અજાદિ પશુઓ ઈષ્ થતો નથી એ બતાવ્યું. અજા (બકરી) ઇડફા (મેઘી) કોકિલા (મેનાં, કાચલ) બાલા (કન્યા) શૂદ્રા (શૂદ્રી) ગણિકા (વેશ્યા) ઇત્યાદિ. એજ પ્રમાણે અશ્વા (ધોડી) ચટકા (ચકલી) મૂષિકા (ઉંદરડી) મન્દા (કન્યા) હોડા (છોકરી) વિલાતા (કન્યા) ઇત્યાદિ અજાદયઃ ગણ્યી આપ્ પ્રત્યય થાય છે. ગંગા શબ્દવત્ રૂપે.

કાપ્યતઃ ॥ અર્થ-સ્ત્રીલિંગમાં કાપિ પરછતે પૂર્વના અકારને ઈકાર થાય છે. કન્યકા આદિમાં થતો નથી. કારિકા (કરનારી) પાચિકા (રાંધનારી) પાઠિકા (ભણનારી, ભણાવનારી) ભાગુરી આચાર્ય અકારના લોપની અભિલાશા કરે છે. અવ, અપિ એ બે ઉપસર્ગોની ઇચ્છા રાખે છે. અવગાહ્ય=વગાહ્ય અપિહિત=પિહિ તમ્, અપિધાનમ્=પિધાનમ્ । ફરી એજ અવધારણમાં હસાંત શબ્દોને આપ્ પ્રત્યય ઇચ્છે છે. જેમ વાચા (વાણી, નિશા (શત્રી) દિશા (દિશા)

-હસ્વોવાસ્ત્રિયામ્ ॥ અર્થ-સ્ત્રી લિંગમાં કાપ (કાપ્) પર-છતે તર આદિમાં (તર, તમ) પૂર્વના આકાર તથા ઈકાર હસ્વ વિકલ્પે થાય છે. તર, તમરૂપ, કલ્પ, ઇતર આદિ છે. વેણિકા-

વેળીકા (વાંસળી) નદિકા-નદીકા (નદી) અતિશયવડે વખાણવા
યોગ્ય એ પ્રકારે શ્રેયસી શબ્દ! અતિશયવડે શ્રેયસી એ પ્રકારે શ્રેય-
સિતરા-શ્રેયસીતરા.

તરતઃપૂર્વસ્યપુંવત્ ॥ અર્થ-તરથી પૂર્વને પુલિંગ માફક
થાય છે એ વડે પુલિંગ માફક બાવમાં શ્રેયસ્તર એ પ્રકારે છે.
પ્રયોગાંતરમાં હ્રસ્વ નિષેધ કહે છે. નૌકાદાવિતિ હ્રસ્વા નૌઃ ની
નૌકા (હોડી) ઇત્યાદિ શબ્દમાં નુકા એ પ્રકારે પદ થતું નથી.
એજ પ્રમાણે સુરૈકા, સુગ્લૌકા ઇત્યાદિ.

શ્રેયસ્તરા, (અતિ ઉત્તમ સ્ત્રી) વિદુષિતરા-વિદુષીતરા-વિદ્વત્તરા
(અતિવિદ્વાનસ્ત્રી) ભવતિતરા-ભવતીતરા-ભવત્તરા (અતિહોનારી
સ્ત્રી) સતિતરા-સતીતરા-સત્તરા (અતિ સતિ સ્ત્રી) નોકાદિમાં
એ પ્રમાણે થતું નથી.

આવન્તસ્યાનાવન્તસ્યાપિકપ્રત્યયેપરેબહુ-

વ્રીહૌવા ॥ અર્થ-સ્ત્રી લિંગમાં આવન્ત અને અબિન્તને પર કપ્રત્યય
પરછતે બહુ વ્રીહી થાય છે. વહુમાલકઃ-વહુમાલકઃ (બહુમાલા
વાળી સ્ત્રી) સુસોમપાક-સુસોમપક (સારો સોમરસ પાનારી અ-
થવા પીનારી સ્ત્રી) વા ગ્રહણ્યં આ વિવક્ષા છે કે નિશ્ચય થકી
પડે છે અનેક અર્થમાં એ પ્રકારે નિપાતો છે. અનેક અર્થ ત્વ હો-
વાથી નિપાતો કહ્યા છે. નિપાતો, ઉપસર્ગો, ધાતુઓ એઓ ત્રણ
અનેક અર્થવાળા સાંબળ્યા છે. બધા તેઓના પાઠ જોવા. સ્ત્રી પ્ર.

વ્યય, ધીકાર આપ્ પ્રત્યય કહીને હવે ઈષ્ પ્રત્યય કહે છે—સૂત્રમ્
ન્રણઈપ ॥ અર્થ—નકારાંત ઇન્ પ્રત્યયઆદિ, ઋકારાંત તૃ પ્ર-
 ત્યયાન્તઆદિ, અણન્ત ઔપગવાદિ, એએ શબ્દોને સ્ત્રીલિંગમાં ઈષ્
 પ્રત્યય થાય છે. દંડ છે જેનો તે દણ્ડિની, કર કહેતાં હાય છે જેના
 તે કરિણી, માલા છે જેની તે માલિની, એજ પ્રમાણે રાજન્ની
 પર ઈષ્ પ્રત્યય—ઈષ્પરે છે તે રાજન્ શબ્દ સંખ્યાધિના અકારનો
 લોપ ક્ષો છે એ વડે ઉપધાના અકારનો લોપ છે—રાણી (રાણી)
 શ્વન્ આદીનો શુની (કુત્રી) કર્ત્રી (કરનારી) હર્ત્રી (હરનારી) ઉપ-
 ગુ ઋષિની દીકરી તે ઔપગવી નદી શબ્દ માફક રૂપો.

યસ્યલોપઃ ॥ અર્થ—ઈકાર ઈકાર તથા અકાર આકારનો
 લોપ થાય છે જે પ્રત્યમાં ઈષ્પર હોય તથા તદ્વિતમાં સ્વરપર
 હોય અને વકારપર હોયતો. એવડે વકારનો અલોપ=ઔપગવી એ
 પ્રકારે સિદ્ધ છે. (ઈ તથા અનો ય તેનો લોપ થાય છે સ્વર તથા
 યકારપર હોયતો.) વિભક્તિના સ્વરને તથા યુપ્રત્યયને વર્જ કરીને
 શ્રીજમાં સ્વર તથા યકારપર હોયતો એ પ્રમાણે જાણવું. તેવડે
 કરીને દેવેવાતાયુઃ ઝર્ણાયુઃ એ પ્રકારે અહિઆં લોપ થતો નથી.
 સમાસ તદ્વિત સ્ત્રી પ્રત્યયમાં આ વિધિ જાણવો.)

ન્રણઈપ્ એ પ્રકારના સૂત્રનો અપવાદ કહે છે—સૂ૦—

**સ્વસ્ત્રાદીનામન્ત્રાનાં સંખ્યાવાચિનાંચનેબ્
 વક્તવ્યઃ ॥** અર્થ—સ્વસ્ત્રાદિના ઋકારાંતમાં તથા સંખ્યાવાચક

ના પંચાદીના નકારાંતમાં ેઈપ્ થતો નથી. સ્વસા (બેન) તિસ્ર (ત્રી-
 ૭) (ત્રણ) તથા ચતસ્ર (ચોથી) (ચાર) નનનાન્દા (નણુંદ) દુહિ-
 તા (દીકરી) યાતા (જનેતા) માતા (મા) એએ સાત સ્વસ્રાદ-
 ય કહેલ છે. સ્વસા, દુહિતા, સીમા, પઞ્ચ (પાંચ) સપ્ત (સાત)
 ધત્યાદિ. ॥ મન્નતાત્ચ ॥ મન્ પ્રત્યય અંતવાલા નામથી પણ ેઈપ્
 પ્રત્યય થતો નથી.

પાદન્તાત્સ્ત્રિયામીબ્વાવક્તવ્યઃ ॥ અર્થ—ત્રીસિં-
 ગમાં પાદઅંતને આત્ અથવા ેઈપ્ કહેા છે દ્વિપદી—દ્વિપાત્ (બે
 પગવાળી) ઋચિપાદન્તાવેવક્તવ્યો ન ેઈપ્ । ઋચિપાદ અન્તને આ
 પ્ કહેા છે ેઈપ્ નહીં પાદઃ—પદ । દ્વિપદા ઋક્ । ॥ અન્નંતાત્
 બહુગ્રીહૌ । અન્નન્તથી બહુગ્રીહીમાં ેઈપ્ નથી. ॥ ઢાપવા ॥ મન્
 અન્ અંતનામથી વિકલ્પે ઢાપ્ કહેા છે. બહુસીમા—બહુસીમે—બહુ-
 સીમાઃ । (બહુસીમાવાળી) પક્ષે બહુસીમા, બહુસીમાનૌ, બહુસીમાનઃ ।
 બહુયજ્વા (બહુયજ્જનકરનારી) બહુયજ્વે, બહુયજ્વાઃ । પક્ષે બહુયજ્વા,
 બહુયજ્વાનૌ, બહુયજ્વાનઃ । ઉપધાલોપિનો ઽન્તાત્ બહુગ્રીહે રી-
 વવા । ઉપધાલોપિ અન્નન્તાથી બહુ ગ્રીહીમાં વિકલ્પે ેઈપ્ થાય છે.
 બહુરાણી, બહુરાણ્યૌ । પક્ષે ઢાપ્ । બહુરાજા, બહુરાજે । પણ
 ઢાપ્ અભ.વમાં બહુરાજા, બહુરાજાનૌ । સંખ્યાદેદામ્નૈર્ ેઈપ્ ।
 સંખ્યાદિના દામ્ન શબ્દને ેઈપ્ થાય છે દ્વિદામ્ની । પાદંતઆદિ
 થી આરંભિને સંખ્યા આદિના દામ્ન ેઈપ્ અંતસ્થધો સુગમ છે.

ષ્ટ્રવ્રિતઃ ॥ અર્થ-ષકાર ટકાર ઉકાર કઠકાર અનુઅધથી સ્ત્રિલિંગમાં
 ઈપ્ પ્રત્યય થાય છે. પવરાકી । ટકુરુચરી । ઉગોમતી, કઠ
 પચન્તી, પઠન્તી । ધાતોરુદિતોન । ઉકાર અનુઅધ ધાતુથી ઈ
 પ્તથી થતો-પર્ણધ્વત્, ઉસ્વાસત્ ॥ અપ્યયોરાન્નિત્યમ્ ॥ અપ્
 પ્રત્યયના અકાર આકાન્ધીપર શત્રુ પ્રત્યયને નિત્યનુમ્ આગમ
 થાયછે એવડે નુમ્ આગમ ક્રપચન્તી, પઠન્તી, દિવ્યન્તી । વાદીપોઃ
 શત્રુઃ । અર્થ-અવર્ણાંતપરનાને શત્રુઃ અથવા નુમ્ આગમ થાય છે.
 બે ઈકાર તથા ઈપ્પરહોયતો નુદતી, નુદન્તી.

નદાદેઃ ॥ અર્થ-નદ્યાદિ ગણથી સ્ત્રિલિંગમાં ઈપ્ પ્રત્યય થાય
 છે. નદી, ગોતમી । નદાદિ આકૃતિગણ છે. તેવડે ચતુર્થી, પચ્ચ-
 મી, દ્વાદશી, પૌર્ણમાસી ઇત્યાદિ. ઈપ્યનદુહોવામ્વક્તવ્યઃ । અન
 દુહ ને ઈપ્તે નિકલ્પે આમ્ કલો છે અનદ્વાદશી-અનદુહી । હાય
 નાદ્વયસિ ચ ॥ દ્વયસ્ પરે હાયના=દ્વિહાયની, ચતુર્હાયની । પુ-
 રુષાદ્વાપરિમાણે । બે પુરુષ પરિમાણમાં દ્વિ પુરુષી-દ્વિપુરુષા
 અથવા પરિસ્ત્રા ।

इन्द्रादेरानिप्च ॥ અર્થ-ઇન્દ્રાદિ ગણને સ્ત્રી લિંગમાં
 આનીપ્ પ્રત્યય થાયછે. ઈન્દ્રાદિના ઇત્યાદિ શબ્દથી ઇન્દ્ર, બ્રહ્મ,
 રુદ્ર, ભવ, શર્વ, મૃદ, વરુણઆદિ. ઇન્દ્રાણી (ઇન્દ્રની સ્ત્રી) બ્ર
 હ્મશબ્દસ્ય ન લોપોવાચ્યઃ । બ્રહ્મન શબ્દના નતો લોપ કલો-
 બ્રહ્માણી (બ્રહ્માની સ્ત્રી) રુદ્રાણી (રુદ્રની સ્ત્રી) મૃદાણી (પાર્વતી)

ઘરુણાની (વરુણની સ્ત્રી) ચક્રારથી માતુલ, ઉપાધ્યાય, ક્ષત્રિય, આચાર્ય, સૂર્યને વિકલ્પે આનીપ્ પ્રત્યય થાય છે.

આચાર્યક્ષત્રિયાન્ન્યાંવાસ્વાર્યે ॥ અર્થ-પણ આ ચાર્ય ક્ષત્રિય શબ્દથી સ્વાર્યમાં વિકલ્પે આનીપ્ થાય છે. માતુલ એકત્ર આનીપ્ અન્યત્ર ઈપ્ થાય છે. માતુલી, માતુલાની (ભોસાળપક્ષની) એજ પ્રમાણે ઉપાધ્યાય એકત્ર આનીપ્ બીજે ઈપ્=ઉપાધ્યાયાની-ઉપાધ્યાયી । એજ પ્રમાણે ક્ષત્રિય, સૂર્ય એ બેના આચાર્યાણી-આચાર્યા, ક્ષત્રિયાણી-ક્ષત્રિયા, સૂર્યાણી-સૂર્યા, અર્યાણી-અર્યા । પણ પુરોગમાં ઈપ્ પ્રત્યય ક્ષત્રિયી, આચાર્યી, ઉપાધ્યાયી । પણ સ્વયંવ્યાખ્યામાં ઉપાધ્યાયા અહિઆં આપ્ થયો.

હિમારણ્યયોર્મહત્ત્વે ॥ અર્થ-હિમ તથા અરણ્યના મહત્ત્વમાં આનીપ્ પ્રત્યય થાય છે. મહદ્દિમં=હિમાની (ઘણો હિમ) મહદરણ્યં=અરણ્યાની (ઘણું અરણ્ય)

યવનાલ્લિપ્યામ્ ॥ અર્થ-યવનશબ્દને લિપિમાં આનીપ્ પ્રત્યય થાય છે. યવનોની લિપિ તે યવનાની । યવાદોષે ॥ યવના દોષમાં આનીપ્ પ્રત્યય થાય છે. ખરાબ યવો તે યવાની.

ઈપ્સમાહારેગુણશ્ચ ॥ અર્થ-સમાહાર (એક ભાવઅર્થ) માં ઈપ્ પ્રત્યય થાય છે. તથા નામિનનો ગુણ થાય છે. ત્રયાણાં સમાહારઃ ત્રયી ।

પુંયોગેચ ॥ અર્થ-પુંયોગમાં સ્ત્રીલિંગમાં ઈષ્ પ્રત્યય થાય છે. શદ્રની બાર્યા શૂદ્રી, ગણકી (ગણકની સ્ત્રી) ॥ ગોપાલિકા દીનાં-ના ॥ ગોપાલિકાઆદિનાને ઈષ્ થતો નથી ગોપાલિકા । (ગોવાળણી) પશુપાલિકા (પશુપાળનારની સ્ત્રી) સૂર્યાદેવતાયાંચાપ્ । દેવતા યમાં સૂર્ય શબ્દથી આપ્ પ્રત્યય થાય છે. સૂર્યની સ્ત્રીદેવતા સૂર્યા અન્ય સૂરી મનુષ્યમાં કુંતાનું નામ છે.

જાતેરયોપધાત્ ॥ અર્થ-જાતિવાચિન અચકાર ઉપધાના અકારાંતને સ્ત્રીલિંગમાં ઈષ્ પ્રત્યય થાય છે. અસ્ત્રી વિષયથી એ પ્રમાણે કહેલ તેવડે મક્ષિકા (માંખ) બલાકા (બગલી) ઇત્યાદિમાં ઈષ્ નથી. ॥ ગવય હય મુકય મત્સ્ય મનુષ્યાણાં ન નિષેધઃ । ગવય (રાજ) હય (ઘોડો) મુકય (મુંગો) મત્સ્ય (માછલુ) મનુષ્ય (માણસ) એઓને ઈષ્નો નિષેધ નથી. ગવયી ઇત્યાદિ. શૂકરી (ભુંડી) હંસી (હંસનીસ્ત્રી) કુકુટી (કુકડી) બ્રાહ્મણી (બ્રાહ્મણનીસ્ત્રી) અચકાર ઉપધાના ગ્રહણથી ક્ષત્રિયા (ક્ષત્રિની સ્ત્રી) વૈશ્યા (વૈશ્યની સ્ત્રી) ॥ શૂદ્રાજ્જાતૌન । જાતિ અર્થમાં શૂદ્રની જાતિમાં શૂદ્ર-શબ્દથી ઈષ્ થતો નથી. શૂદ્રનીજાતિ તે શૂદ્રા. । મહત્પૂર્વાચ્ચુ ઈષ્ । પ-થ મહત્ પૂર્વ શદ્ર શબ્દથી ઈષ્ થાય છે. મહાશૂદ્રી (આભિરજાતિ) અહીરનીજાતિ છે તથા પુંયોગમાં મહાશદ્રની બાર્યા મહાશૂદ્રી.

પ્રથમવયોવાચિનોઽતર્ઈષ્વક્તવ્યઃ ॥ અર્થ-પ્રથમ વયવાચિન (આલ્ય અવસ્થાવાચી) અકારાંત શબ્દને સ્ત્રી લિંગમાં

ઈપ્ પ્રત્ય ક્ષેપ છે. કન્યા શબ્દને ઈપ્ થતો નથી. કુમારી, કિ-
શોરી, કલમી । પ્રથમ વયગ્રહણથી વૃદ્ધા, સ્થવિરા એ પ્રમાણે
અદિઆં ઈપ્ નહીં પણ આપ્ થાય છે. । વઘૂટી, ચિરણી એ
પ્રમાણે આંહી ઈપ્ જ થાય છે. અકારાંત ગ્રહણથી શિશુઃ અહીંઆં
પ્રથમ વયવાંચિત્ય છતાં પણ અકારાંતના અભાવથી ઈપ્ પ્રત્યયનો
નિષેધ છે.

સ્વાઙ્ગાદ્યા ॥ અર્થ-સ્વઅંગ વાચિન સ્ત્રી લિંગમાં ઈપ્ પ્ર-
ત્યય વિકલ્પે થાય છે. સુમુખી વા સુમુખા (સારામુખવાળી) મૃગાક્ષી
(હરણના જેવી આંખવાળી) તન્વક્ત્રી (કૃષ્ણદુર્બલ શરીરવાળી) વા ગ્રહ
ણથી પદ્મવદન (કમળ સરખાં મુખવાળી) ઇલાદિમાં ઈપ્ થતો નથી.
સારાં છે અંગ જેનાં તેસ્વાઙ્ગમ્ । પોતાના પ્રાણિના અંગ તે સ્વાઙ્ગ
કહેવામાં અંગાઅંગિ ભાવવડે જ્ઞાનાદિપણુ સ્વઅંગ થાય તેથી સ્વ-
અંગ લક્ષણુ કહે છે. પ્રાણિસ્થ મદ્રવં મૂર્તે સ્વાઙ્ગં સ્યાદ વિકાર-
જમ્ ॥ તત્રદૃષ્ટમતત્સ્થં ચતત્સ્થિતં તદ્વચ્ચતાદૃશિ ॥ પ્રાણિસ્થ
ચેતન શરીરમાં વર્તમાન, પ્રવેદાદિ રહિત, અકાર સહિત, સોગ્ગઆ-
દિ વિકાર રહિત તે સ્વાંગ હોય છે. ફરી પૂર્વ ત્યાં પ્રાણિમાં દૃષ્ટ પાછ
ળ જે અંતર્ય અપ્રાણિર્ય હોય તેપણુ સ્વાંગ છે, અને તદ્વત્ પ્રાણિના
તુલ્ય પ્રાણિસદૃશમાં અપ્રાણીમાં પણ સ્થિત હોય છે તેપણુ સ્વાંગ છે.
જે અપ્રાણિસ્થદ્રવરૂપ અમૂર્ત અરૂપ વિકારથી કૃતપત્ર તે સ્વાંગ નથી.
પૂર્વાર્ધ પ્રતિ ઉદારણુ સુમુખા, શાલા, અપ્રાણિસ્થ હોવાથી. । સુ-

સ્વેદા દ્રવત્વથી. | મુજ્જાના અમૂર્તથી. | મુશોકા વિકારજત્વથી. | ઉત્તરાર્ધના ઉદાહરણો—સુકેશી—સુકેશા અથવા રથ્યા અપ્રાણિસ્થ પશુ પ્રાણિને જોવાથી, | મુસ્તની—મુસ્તના અથવા પ્રતિમા પ્રાણિવત્ પ્રાણિ સદશમાં રહેવાથી. | સ્વાંગત્વમાં પશુ વા શબ્દને વ્યવસ્થિત વાચિ હોવાથી. | ઓષ્ઠા દિમાં વિકલ્પ છે. | વદનાદિમાં ઈપ્ કહો નથી બિમ્બોષ્ઠિ-બિમ્બોષ્ઠા, ચારુકર્ણી—ચારુકર્ણા | સમદન્તી—સમદન્તા, પ્લદના, મૃગનયના || નસ્યમુખયોશ્ચ સંજ્ઞાયાંનેષ્ | નખમુખ સંજ્ઞામાં ઈપ્ થતો નથી. શૂર્પનખા, ગૌરમુખા | નાશિકાશબ્દાત્કેવલાન્નેષ્ કેવલ નાસિકા શબ્દને ઈપ્ થતો નથી. નાસિકા | (નાક)

કૃદિકારાદક્તેરીબવાવક્તઃ ॥ અર્થ—કૃદંતની ફકારથી પર (અક્તેઃ) ક્તિ પ્રત્યય વર્જિત ફકારથી પરને ઈપ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. અગિ, રાગિ, જગિ ગત્યર્થ ધાતુ || ધ્વાદેરુલિક્કા સૂત્રથી ઝાલિ પ્રત્યય અઙ્ગુલી—અઙ્ગુલિઃ, ધૂલી ધૂલિઃ, અજ ગતિ તથા ક્ષેપણમાં ઉણાદિમાં ઇણ્ પ્રત્યય ણિ ત્વથી વૃદ્ધિ(સ્વર૦)=(સં-ગ્રામકે) આજી—આજિઃ | અક્તેઃ એ પ્રકારે વિશેષણથી કૃતિઃ, ભૂતિઃ | ક્તિ પ્રત્યયથી ઈપ્ ન થયો.

ऐचमन्वादेः ॥ અર્થ—મનુ આદિગણને સ્ત્રીલિંગમાં ઈપ્ પ્રત્યય થાય છે તથા અંતસ્વરને ઐકાર આદેશ થાય છે. ચકારથી મનુ સંબંધિનના ઉકારને ઐકાર વિકલ્પે થાય છે તેથી આવ્ | આદિ શબ્દથી

મનુ, અગ્નિ, વૃષાકપિ, પૂતક્રતુ, કુસિત કુસિદ એઓ ગ્રાહ
 છે. મનુની ભાર્યા મનાયી-મનાવી, અહીંઆં વિકલ્પવડે પક્ષે મનુઃ ।
 અગ્નિની ભાર્યા અગ્નાયી, પવિત્ર કરવાવાળો જે એ પ્રકારે પૂતક્રતુઃ,
 પૂતક્રતોર્ભાર્યા પવિત્ર કરનારની ભાર્યા પૂતક્રતાયી. ઇત્યાદિ વૃષા
 કપિ ની ભાર્યા વૃષાકપાયી કુસિતરૂપિની ભાર્યા કુસિતાયી, કુ-
 સીદઃ વૃદ્ધ જીવક તેની ભાર્યા કુસીદાયી.

પત્ન્યાદયઃ ॥ અર્થ-પત્નીઆદિશબ્દો નિપાત છે. પાણીચ-
 હણુકર્તા પતિ તેની સ્ત્રી પત્ની. ભર્તૃ યોગમાં એ પ્રમાણે છે.
 અન્યત્ર ગવાંપતિઃ સ્ત્રીઃ । સમાન પતિ જેનો તે સપત્ની ।
 ભર્તૃ યોગમાં એ પ્રમાણે. અન્તર્વત્ની । અન્યત્ર અન્તર્વતી । પતિ-
 પત્ની સભર્તૃકા ભર્તૃસાથે । અન્યવડે પતિમતી । સસ્ત્રી અ-
 શિશ્વી (વંઝા) અર્ધજરતી (આઘેડ) યુવતી । પ્રથમ સૂર્ય પૂજે છે
 જેમાં તે પ્રાચી (પૂર્વદિશા) પશ્ચાદ્ઞચતિયસ્યાં પાછળ પૂજે છે
 જેમાં તે પ્રતીચી (પશ્ચિમદિશા) ઉદીચા ઉત્તરદિશા) નૃશબ્દને ણી-
 પ્ પ્રત્યય થાય છે. ણીપિપરે નુર્વદ્ધિર્વાચ્યા । નૃશબ્દનીપર ણીપ્
 આવે તો નૃને વૃદ્ધિ થાય છે. નારી । અકારાંત દારશબ્દ નિત્ય
 બહુવચનાંત પુલિંગમાં કલત્રવાચી તે કારણુ માટે આપ્ પ્રત્યય ર્-
 પ્ પ્રત્યય થતો નથી. પણ ૧ દારાઃ ૨ દારાન્, ૩ દારૈઃ, ૪
 દારેભ્યઃ, ૫ દારેભ્યઃ, ૬ દારાણાં, ૭ દારેષુ, હદારઃ દેવ
 શબ્દના બહુવચન માફક સાધ્યછે.

વોર્ગુણાત્ ॥ અર્થ-ગુણવાચીન ઉકારાંતને સ્ત્રીલિંગમાં વિક-
લ્પે ર્ષ્ પ્રત્યયથાય છે. પદ્મી-પદ્મઃ, મૃદ્વી-મૃદુઃ, તન્વી-તનુઃ।
'સ્વરુસંયોગોપધાન્ન' ખરૂં સંયોગ ઉપધાથી ર્ષ્ થતો નથી સ્વ-
રુઃ પાણ્ડુઃ

નૃતઃ ॥ અર્થ-ઉકારાંત મનુષ્યજાતિથી સ્ત્રીલિંગમાં ઝપ્રત્ય-
ય થાય છે. પદ્મુઃ-પદ્મૂઃ। વામોરુઃ-વામોરૂઃ વા શબ્દથી રજ્જુ
આદિમાં થતો નથી. રજ્જુઃ (દોરડી) ધેનુઃ (ગાય)

યૂનસ્તિઃ ॥ અર્થ-યુવનશબ્દને સ્ત્રીલિંગમાં તિપ્રત્યય થાય છે.
યુવતિઃ અન્યથી યુવતિ પર્યંત એએને નામસંજ્ઞાથી સિઆદિ વિ-
ભક્તિ લાગે છે. આવન્તાદાપઃ એ પ્રકારે સિલોપ । ર્બન્તા-
દ્વસેપઃ સેલોપઃ। આં આખાંત ગંગાવત્, ર્બન્તાંતનદીવત્, ર્કાર
ઉકારાંત બુદ્ધિ રજ્જુવત્, ઝકારાંત વધૂવત્ એ પ્રમાણે સ્ત્રી પ્રત્યયો છે.

હવે વિભક્ત્યર્થનું નિરૂપણ કરે છે. કારક.

લિङ્ગાર્થપ્રથમા ॥ અર્થ-ધાતુ પ્રત્યયથી અતિ રિક્ત (શુદ્ધ)
અર્થવત્ શબ્દ રૂપલિંગ તેના અર્થમાંજ પ્રથમા વિભક્તિ થાય છે.
લિંગાર્થપ્રથમા આસૂત્રના આ હદાહરણો છે. ઉચ્ચૈઃ (ઉચ્ચે) નીચૈઃ (ની-
ચે) ઇલાદિ. સકલકારક ભેદ શૂન્ય વસ્તુ સત્તા । લિંગાદય પણ પ્રથ-
માર્થા એમ કેટલાક કહે છે. આદિ શબ્દથી લિંગ, વચન, પરિમાણ
માત્રમાં પણ પ્રથમા થાય છે. કૃષ્ણઃ (કૃષ્ણ) શ્રીઃ (લક્ષ્મી) જ્ઞાન-

મ્ (જ્ઞાન) વચનમાં **एकः** દ્વૌ (એ) **बहः** (બહુ) પરિભાષ્યમાં **स्वारी, द्रोणः, आढकम्** આઠ મુદી બરાબર કિંચિત્, આઠ કિંચિત્ બરાબર ૧ પુષ્કલ, ચાર પુષ્કલ બરાબર એક આઠક, ચાર આઠક બરાબર એક દ્રોણ, સાત દ્રોણ બરાબર એક ખારી છે. **तत्सद्ब्रह्म.** તત્ એ પ્રકાર જ્ઞાનદૃષ્ટિગોચર સત્ ત્રણે કાળમાં નિત્ય એ પ્રકાર ના બ્રહ્મજ્ઞાન સ્વરૂપ વર્તમાન અથવા અવિનાશી પ્રધાન એ પ્રકારે બ્રહ્મ. **परब्रह्म** છે. તત્ સત્ બ્રહ્મ ત્રણે સ્થાનમાં પણ નપુંસક-લિંગ પ્રથમાત્મ ઉદાહરણ છે.

रवि रिव राजतेराजा, रोपात् कुमारी रोरूयते । बोभुज्यते भुवं भूपालः, प्रागास्तांराम लक्ष्मणौ ॥ १ ॥ मनसिवचसिकाये पुण्यपीयूषपूर्णा, स्त्रिभुवन मुपकारश्रे णिभिः प्रीणयन्तः ॥ परगुण परमाणून् पर्वती कृत्यानित्यं । निजहृदिविकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः ॥ २ ॥ कुमाराः शेरते स्वैरं रोरूयन्ते च नारकाः । जेगीयन्ते च गीतज्ञा, मेन्नियन्तेरु जाद्विताः ॥ ३ ॥

સૂર્યની માફક રાજા શોભે છે અદ્વિત્યાં **राजा** પુલિંગમાં પ્રથમા એકવચન ઉદાહરણ છે. કુમારી રોષથકી અતિ રોવે છે. **कुमारी** સ્ત્રીલિંગ પ્રથમા એકવચન ઉદાહરણ છે. રાજા પૃથ્વીને અતિશય વડે પાળે છે. અદ્વિત **भूपालः** પુલ્લિંગ પ્રથમા એકવચન ઉદાહરણ છે. રામ તથા લક્ષ્મણ એ એ પૂર્વ હતા. **रामलक्ष्मणौ** એ પુલિં.

ગ પ્રથમા દ્વિવચનનું ઉદાહરણ છે. ॥ ૧ ॥ સંતજનો છે તે મનમાં વાણીમાં શરીરમાં પુણ્યરૂપી અમૃતથી પૂર્ણ છે ત્રિભુવનના ઉપકારની શ્રેણીવડે ખુશી છે. જેઓ પોતાના હૃદયનેવિષે પરશુણુપરમાણુરૂપને મેરુતુલ્ય પર્વતતુલ્ય કરીને હમેશ જુએ છે તેઓને સંત જનો

કહ્યા છે. સંતઃ સજ્જનાઃ કિયન્તઃ સન્તિ. સંતસજ્જન કેટલા છે. બાળકો પોતાની ઈચ્છાએ મુખે છે. નારકી જનો અતિ રોવે છે. ગીતને જાણનારા અતિ ગાય છે. રોગી રોગવડે પીડાયેલા પુરૂષો અતિશય વડે મરે છે. સન્તઃ, કુમારાઃ, નારકાઃ, ગીતજ્ઞાઃ, રૂજાર્દિતાઃ, એઓ પુલ્લિંગ પ્રથમા બહુવચનનાં ઉદાહરણો છે. ॥ ૩ ॥

આમન્ત્રણેચ ॥ અર્થ—આમન્ત્રણમાં અભિમુખીકરણમાં અ-

ર્થાત્ સંબોધનમાં પ્રથમા વિભક્તિ થાય છે. માંસમુદ્ધરગોવિંદ પ્રસીદ પરમેશ્વર ॥ કુમારૌસ્તૈરમાસાથાં ક્ષમધ્વં મોતવસ્વિનઃ

॥ હે ગોવિંદ તું મને બવસ ગરથી ઉદ્ધાર (તાર) હે પરમેશ્વર તું પ્રસન્ન થા. હે એ કુમારો તમે એ સુમેથી એસો. હે તપસ્વિઓ તમે ક્ષમા કરો. અહિંઆં ગોવિંદઃ પરમેશ્વર, પ્ર. એ. કુમારૌ

પ્રથમા દ્વિવચન તપસ્વિનઃ પ્રથમા બહુવચન છે.

મોસ્ મગોસ્ અઘોસ્ ॥ અર્થ—મોસ્, મગોસ્, અ-

ઘોસ્, એઓ શબ્દો ધિ વિષયમાં (સંબોધનમાં) નિપાત છે. મવત્ મગવત્ અઘવત્ શબ્દોના મોસ્, મગોસ્ અઘોસ્ એ પ્રકારે એઓ શબ્દરૂપ ત્રણે ક્રમવડે નિપાત થાય છે. મો એ આમન્ત્રણ અ-

થેમાં, મગો એ પૂજ્ય આમંત્રણમાં, અઘો એ પાપજન વાચન છે. ઉદાહરણ ક્ષમસ્વ મોદુરારાધ્ય મગોસ્તુભ્યં નમોઽસ્તુતે । અ-
ધીષ્ઠ્વભોમહાપ્રાશઘાતયાઘોઃ સ્વઘસ્મરમ્ ॥ હે દુઃખવડે સેવવા
યોગ્ય આપ ક્ષમા કરો. હે અસ્તુતે વચન ગોચર હે ભગવાન તને (તા-
રે માટે) નમસ્કાર છે. હે મહા પ્રાણ (મહાન છે બુદ્ધિ જેની તે)
તું ભણુ. હે અઘો હે પાપીષ્ઠ પોતાના પાપને અથવા કાલને નાશ
કર. એ પ્રકારે શ્લોકાર્થ છે. એ પ્રમાણે પ્રથમાર્થ કહીને દ્વિતીયાદિ
બાકીની વિભક્તિ કહે છે.-

इति प्रथमा એ પ્રકારે પ્રથમા વિભક્તિ છે.

બીજી વિભક્તિ.

शेषाकार्ये कर्तृसाधनयोर्दानपात्रेविश्लेषा-
वधौसंबंधे आधारज्ञावयोः ॥ અર્થ-પ્રથમા સિ-
વાયની બીજી છ વિભક્તિ કાર્યઆદિ છમાં યથા ક્રમથી થાય છે.
કર્તા સાધનમાં, દાનપાત્રમાં, વિશ્લેષઅવધિમાં, સંબંધ, આધાર ભા-
વમાં, બાકી વિભક્તિયો દ્વિતીયાદ્ય ૬ છ એઓ અર્થોમાં થાય છે.
(કાર્યે કર્મમાં દ્વિતીયા, કર્તા અને સાધન (કરણ) માં તૃતીયા, દાન-
પાત્રમાં ચતુર્થા, વિશ્લેષઅવધિમાં પાંચમી, સંબંધે છઠી, આધાર
અને ભાવમાં સાતમી વિભક્તિ થાય છે.) એ સંક્ષેપ અર્થ છે. હવે
વિસ્તરાર્થ કહે છે-કાર્યમાં, કર્મકારકમાં, ઉત્પાદમાં, આપ્યમાં, સંસ્કાર-

ર્થમાં, તથા વિકારાર્થમાં બીજી વિભક્તિ થાય છે. કૈતુરીપ્સિતતમં
 કર્મ । કર્તાને ક્રિયાવડે મળીને અત્યંત પ્રિયકારને કર્મ સંજ્ઞા થાય.
 નમ હારિમજાતિ હરિને બળે છે યુક્તંચાનીપ્સિતમ્ । અત્યંત ધ
 વ્હેલ માફક ક્રિયાવડે યુક્ત અનીપ્સિત પણ કારકને કર્મ સંજ્ઞા થા
 ય છે. તે અનીપ્સિત બે પ્રકારનું છે. દ્વેષ્ય(દ્વેષ કરવા યોગ્ય) તથા
 હિતર (બીજી) વિષંભુક્તે (વિષને ખાય છે) ગ્રામંગચ્છં સ્તૃળં સ્પૃ
 શતિ (ગામને ગામ જમ્મને તણુને અડકે છે.) તે કર્મકારક ચાર
 પ્રકારનું છે. ઉત્પાદ્યં, આપ્યં, સંસ્કાર્યં, તથા વિકાર્યં, ઉત્પત્તિ
 યોગ્ય ઉત્પાદ્યં છે. અથવા જે થઇને થશે તે ઉત્પાદ્યં છે, જે સિ-
 હ જ પ્રાપ્ત છે તે આપ્યં, સંસ્કાર કર્યા છે તે સંસ્કાર્યં. સંસ્કાર
 કેહેતાં પૂર્વ કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલ ગુણ, વાકદાપિ ગુણાતિશયમાં, વા
 ગુણાધાન, વામત્રાપકર્ષ એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારે. સંસ્કારને યોગ્ય છે
 તે સંસ્કાર્યમ્, વિકાર કેહેતાં પૂર્વાવસ્થા પરિત્યાગવડે અવસ્થા-
 તર પ્રાપ્તિ. એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના કર્મકારકમાં બીજી વિભક્તિ
 થાય છે.

કટંકરોતિ કારુકો રૂપંશ્યતિ ચાક્ષુષઃ । રાજ્યં પ્રાપ્નોતિ
 ધર્મિષ્ઠઃ સોમંસુનોતિ સોમપાઃ ॥ (ઉત્પાદકાર્ય) કારીગર ચટાઇને
 કરે છે, (આપ્ય) નેત્રવાનરૂપને જુવે છે, (સંસ્કાર્ય) એ દ્વિતી-
 યા છે. ધર્મિષ્ઠ રાજ્યને પામે છે. સોમરસપીનાર સોમપા બ્રાહ્મણ
 સોમવદ્ધીને કુટે છે. (વિકારાર્થ) આથી સોમં કટાદિકં ઉત્પાદાદિ

આર પ્રકારનું કર્મ છે । ગુણાતીશય સંસ્કાર્યં જમ વ્રીહીન્ ય-
વાન્ વા પ્રોક્ષાતિ ઝાંગર અથવા ગવેને પ્રોક્ષણ કરે છે. પ્રોક્ષણવડે
ઝાંગરમાં કશ્વિદ્ગુણાતીશય કલ્પન થય છે. ગુણાધાનમલાપકર્ષણું
લઘાદરણ-વસ્ત્રં રજ્જયતિ દેવદત્તઃ । દેવદત્ત વસ્ત્રને રંગે છે. રજ-
કો વસ્ત્રં ક્ષાલયતિ । મોખી વસ્ત્રને ધુવે છે.

અભિસર્વતસોઃ કાર્યાધિગુપર્વાદિષુત્રિષુ । દ્વિતીયાન્નેદિતા
ન્તેપુતતો ડન્યત્રાપિદ્દ્યતે ॥ અભિ તથા સર્વ તે બેના અર્થ
યોગમાં છદી અર્થમાં બીજી વિભક્તિ કરવી એ પ્રમાણે યોગ. ધિક્
અર્થે પણ ધિક્ શબ્દના યોગમાં પણ બીજી વિભક્તિ કરવી. ઉપ-
ર્યાદિ ત્રણમાં એ પ્રકારે ઉપરિ, અધિઃ, અધઃ એ પ્રકારે ત્રણ
અવ્યય પ્રયુજ્યમાનમાં બીજી વિભક્તિ કદી છે. આન્નેદિતાન્તેષુ
બેયાર ઉચ્ચારીત તે આન્નેદિત છે. તે આન્નેદિતમાં બીજી વિભક્તિ થાય છે.
તે થકી અન્યત્ર પણ બીજી વિભક્તિ દેખાય છે. અભિતો ગ્રામં (ગામની
પાસે સર્ગાપ નદી વહે છે,) સર્વ તો ગ્રામં નદી વહતિ (ગામ
ની સર્વ તરફ નદી વહે છે.) ધિગ્દેવદત્તં, દેવદત્તસ્યધિક્ (દે-
વદત્તને ધિકાર છે) ઉપર્યધ્યધસઃ સામીપ્યે (ઉપરિ, અધિ, અ-
ધઃ ની સામીપ્યમાં બીજી થાય છે.) સામીપ્યમાં બે છે. દેશથી
અને કાલથી સામીપ્ય બે પ્રકારે છે. તસ્ય પરમાન્નેદિતમ્ દિઃ
કાલી પન્ના રૂપને આન્નેદિતિસજ્ઞા થય છે ઉર્ગુપરિપુરોહિતંયા
ચકાઃ પતન્તિ (યાચકા પુરોહિતના ઉપરા ઉપરી પડે છે.) અથો ડ

ધોનગરં નિધાનાનિ સન્તિ (નગરને નીચે નીચે નિધયો છે.
 (નિધાન છે.) પરિતઃ સમયા નિકષાહાના પ્રતિયોગમાં પશુ
 બીજી વિભક્તિ થાય છે. પરિતઃ કૃષ્ણં ગોપાઃ કૃષ્ણના ચારે તરફ
 ગોપ છે. । નિકષા સમયા સામીપ્યે (સામીપ્યમાં) બીજી થાય છે.
 સમયા ગ્રામ મુપનાનિવર્તન્તે ગામની (સમીપ) પાસે ઉપવનો છે.
 નિકષાગ્રામં નિહતઃ શત્રુઃ ગામની પાસે શત્રુને હણ્યો. (ગામના
 સમીપ શત્રુ માર્યાં ગયો,) હા કૃષ્ણાભક્તમ્ (હા કૃષ્ણના અભક્ત
 ને, કૃષ્ણના અભક્તોનો શોચ કર્તવ્ય છે) તેનો શોચ્યત (દિલગીર)
 એ પ્રમાણે અર્થ-બુભૂક્ષિતં ન પ્રતિભાતિ કિંચિત્ (ભુખ્યા ને)
 બુભુક્ષિતને કાંઈ સારું લાગતું નથી. લક્ષણેત્થં ભૂતાખ્યાન
 ભાગવીપ્સાસુ પ્રતિપર્યં નવઃ ॥ એઓ અર્થમાં વિપયભૂતમાં પ્ર-
 ત્યાદયઃ કર્મ પ્રવચનીય સંજ્ઞા થાય છે. કર્મ પ્રવચનીયયુક્તે દ્વિ-
 તીયા ॥ એના યોગે દ્વિતીયા થાય (કર્મ પ્રવચનીય યુક્તમાં બીજી
 વિભક્તિ થાય. લક્ષણમાં દ્વિતીયા થાય વૃક્ષં પ્રતિપર્યનુવા વિદ્યો-
 તતોવિદ્યુત્ત્વેત્થં ભૂતાખ્યાને (ઈત્થં ભૂતાખ્યાનમાં) મક્તો વિ-
 ણ્ણું પ્રતિ પર્યનુવા. ભાગે (ભાગમાં) લક્ષ્મીર્હરિં પ્રતિ પર્યનુવા હરે
 ભાગ. વિપ્સાયામ્ (વિપ્સામાં) વૃક્ષં વૃક્ષં પ્રતિ પર્યનુવા
 સંચરતિ ॥

કાલાધ્વનોનૈરન્તર્યે ॥ અર્થ-અવિચ્છિન્ન સંયોગત્વને નૈરન્તર્ય છે. કાલ દિવસમાસાદિ, મારગ વાયક કોશ યોજનાદિ ને નૈરન્તર્ય અર્થમાં દ્વિતીયા થાય છે. માસમધીતે દેવદત્તઃ (દેવદત્ત (મહિનો બર, માસ બર) મહીનો નિરંતર ભણે છે.) ક્રોશં પર્વતઃ કોશબર નિરંતર પર્વત છે. (કોશે કોશે નૈરન્તર્ય પર્વત છે) નૈરન્તર્યકિમ્ (નૈરન્તર્ય કેમ ?) માસસ્યદ્વિરધીતે મહિનાના બે દિવસ ભણે છે, (માસના બે અધ્યયન છે. માસમાં વા દશ દિવસો ને ભણે છે) ક્રોશસ્ય એક દેશે પર્વતઃ (કોશના એક દેશમાં પર્વત છે. કોશના એક તરફ પર્વત છે.

इति द्वितीया (એ પ્રમાણે બીજી વિભક્તિ કહે છે.)

હવે ત્રીજી વિભક્તિ કહે છે.

कर्तरि प्रधाने क्रियाश्रये साधनेच ॥ અર્થ-ક્રિયાના આશ્રય પ્રધાન (કર્તરિ) કર્તામાં અને ક્રિયાના સિદ્ધ ઉપકારક કરણ અર્થમાં તૃતીયા વિભક્તિ થાય છે. (કર્તા વિષયમાં તૃતીયા, મુખ્ય ક્રિયાના આશ્રયમાં મુખ્ય વૃત્તિના કાર્યના કારકમાં ઉત્પાદકમાં એ પ્રમાણે કર્તરિ તૃતીયા, સાધનમાં પણ તૃતીયા વિભક્તિ થાય છે. સાધનમાં કેવી રીતે થાય? ક્રિયા સિદ્ધ ઉપકારકમાં કાર્યના સહાય કારકમાં, ફરી કરણ નામ કારકમાં સાધનમાં પણ તૃતીયા થાય છે. જે પ્રધાન ભૂત હોય ક્રિયાના આશ્રય ભૂત સ્વતંત્રપણે ક્રિયામાં કરવાને પ્રવૃત્ત તે કર્તા તેના અર્થમાં તૃતીયા થાય.

રામે લોકોને રાવરાવવાવાળા રાવણને આણવડે બેઠો, રાવણ વાન-
રોના નખવડે વિદીર્ણ થયો છે તોપણ ફરી યુદ્ધ કરે છે.

**મિન્નઃશરેણ રામેણ રાવણો લોકરાવણઃ । કરાગ્રેણ વિદી-
ર્ણોપિવાનરૈર્યુદ્ધયતે પુનઃ ॥** શરેણ એ સાધનમાં તૃતીયા રામે
ણએ કર્તારિ તૃતીયા ઉદ્દાહરણાંતર કહે છે. રાવણ વાનરોએ નખવ-
ડે ફાડેલો પણ ફરી ફરીને લડે છે. અહીંયાં વાનરૈ એ કૃતપદ છે.
કરાગ્રેણ એ સાધનપદ છે બેયમાં તૃતીયા છે. કરાગ્રેણ એ અહિ-
આં જાતિમાં એકવચન છે. રામે લોકોને રાવરાવે છે એવો
રાવણવાનરોએ નખવડે વિડારેલો છે તોપણ ફરી ફરીને લડે છે એ
જોઈને આણવડે રાવણને બેઠો વિના, સહ, ધત્યાદિના અગ્રમાં પ-
ણ તૃતીયા થાય છે.

પ્રકૃત્યાદિન્યઃ ॥ અર્થ—પ્રકૃતિઆદિથી શબ્દોથી તૃતીયા
થાય છે. પ્રકૃત્યા ચારુઃ (પ્રકૃતિયે ઠીક છે) પ્રાયેણઅલસઃ (ધ-
ણુંકરીને આલસુ છે) સુખેન યાતિ (સુખવડે જાય છે. સુખે જાય
છે પામે છે) ગોત્રેણગાર્ગ્યઃ (ગોત્રવડે ગાર્ગ્ય છે.)

इति तृतीया એ પ્રમાણે તૃતીયા વિભક્તિ છે.

दानपात्रे संप्रदानकारके चतुर्थी ॥ અર્થ—
દાનના પાત્રમાં (સમ્યક્ શ્રેય બુદ્ધિવડે દે છે જેને (જેને માટે) તે
સંપ્રદાનકારક તેમાં ચતુર્થી વિભક્તિ થાય છે. વેદાવિદે ગાંદદા-
તિ (વેદ જાણનારને (જાણનારને માટે) ગાય દે છે.) વેદ જાણનાર

દાનતું પાત્ર છે તેથી વેદવિદે એ ચતુર્થી છે. ખીજે સંપ્રદાન કા-
રકમાં રાજ્ઞો દણ્ડંદદાતિ (રાજા દંડ દે છે. રજકસ્ય વસ્ત્રં દદા
તિ (ધોખીના વસ્ત્ર હુગડાં દે છે. અદિઆ ચતુર્થી થઇ નહીં. દ-
દાતિ દણ્ડં પુરુષો મહીપતેર્ન ચાતિભક્તયા । પુરૂષ રાગ્નતો દંડ
દે છે. અતિ ભક્તિવડે નહીં તેમ દાનની કામનાવડે પણ નહીં.
નચદાનકામ્યયા ॥ યદીયતે વાસનયામુપાત્રે તત્સંપ્રદાનં ક-
થિતં કવીન્દ્રૈઃ ॥ કવિઓએ જે વાસનાવડે સુપાત્રને અર્થ આપાય છે તે
સંપ્રદાન કહેણ છે પણ જે પુરૂષ અતિભક્તિ રહિત તથા દાન કામનાએ
રહિત રાગ્નતો દંડ આપેછે તે સંપ્રદાન નથી. (અનુક્તદાન પાત્રમાં ચતુ-
ર્થી) અનભિહિતમાં એ પ્રકારે-(અનુક્તદાન પાત્રમાં ચતુર્થી) ઉક્તમાં
પ્રથમા દાનીયો વિપ્રઃ (વિપ્ર દાન કરવા યોગ્ય છે) આદ્યણુ દાન-
ના યોગ્ય છે એમાં પ્રથમા થર્ક. કવચિન્ સમ્યક શ્રેયની બુદ્ધિવડે લક્ષણના
અભાવમાં પણ ચતુર્થી થાય છે-વ્યાજેનરઘવે કરમ્ (વ્યાજ ક-
રીને (વડે) રઘુને અર્થ કરને દે છે) એ પ્રમાણે મહા કવિ પ્રયોગ
તેદર્શનથી.

સંપ્રદાન ત્રણ પ્રકારે છે. પ્રેરકં, અનુમ-
ન્તૃ, તથા અનિરાકર્તૃ, એ રીતે ત્રણ પ્રકારનુ છે.

ત્યાગેન કર્મણા વ્યાપ્તં પ્રેરકં ચાનુમન્તૃચ । અનિરાકર્તૃ ચે-
ત્યેતત્ સંપ્રદાનં ત્રિધાસ્મૃતમ્ ॥ ત્યાગવડે, કર્મવડે વ્યાપ્ત સંપ્ર-
દાન પ્રેરક, અનુમન્તૃ, તથા અનિરાકર્તૃ એ પ્રકારે એ સંપ્રદાન ત્ર-
ણપ્રકારે સાંભળ્યું છે. દેહિ તું દે इति (એ પ્રકારે) પ્રેરયતિ (પ્રેર

છ) તે પ્રેરક, જેમ વટવે ભિક્ષાંદદાતિ (ખટુકને (ખટુકને માટે) ભિક્ષા દે છે.) ઔ સ્વસ્તિ । ઔ ભવાતિમાતઃ ભિક્ષાંદોહિ જ્યારે એ પ્રમાણે (માગ્યું) પ્રેરણા કરી ત્યારે માતાએ ભિક્ષા દીધી એ પ્રેરક સંપ્રદાન છે. પણ જે આ હું દઉં છું એ પ્રમાણે કહીને અનુમાન કરીને તે અનુમન્તુ જેમ શિષ્યો ગુરવે ગાંદદાતિ ॥ શિષ્ય ગુરુને (ગુરુને માટે) ગાય (ગાયને) દે છે. પણ જે નથી અનુમાન કરતો નથી નિરાકરણ કરતો તે નિરાકર્તૃ જેમ સૂર્યા-યાદ્યં દદાતિ (સૂર્યને (સૂર્યને માટે) અર્ધ્ય (અર્ધ્યને) આપે છે. ક્રિયયા યમભિ પ્રૈતિ સોઽપિ સંપ્રદાનમ્ । ક્રિયાવડે કર્તા જેને આમિ પ્રૈતિ સંબંધને પ્રાપ્ત (પામેછે) તેમાં ચતુર્થી વિભક્તિ થાયછે. પત્યેશેતે(પતિને (પતિને માટે) સુવે છે.) શયનક્રિયાવડે પતિને પ્રાપ્ત થાય છે. એના આભિમુખ્યવડે પત્યે ચતુર્થી યદ્ધ.રાજેકરંદદાતિ દાન ક્રિયા કરીને રાજાને પ્રાપ્ત થાય છે. એથી રાજે ચતુર્થી યદ્ધ.

इतिचतुर्थी એ પ્રમાણે ચોથી વિભક્તિ છે.

विश्लेषावधौ पञ्चमी ॥ વિશ્લેષ-વિભાગ તેમાં જે અવધિ તે ચલપણાવડે અથવા અચલપણાવડે કહેલ તે અપાદાનમાં પાંચમી વિભક્તિ થાય છે. વિશ્લેષ: કહેતાં સંયોગપૂર્વક વિભાગ. । આધાર આધેયની મધ્યે આધારત્વવડે જણાય તે અવધિ । જેમાં ધારણ કરાય છે તે આધાર । ધારણ કરવાને યોગ્ય તે આધેય છે. । ધાવતોઽશ્વાદ પતત્ (દોડતા ધોડાથી પડ્યો) અશ્વાત્

એ તેનો અવધિ આશ્રય, ધાવત એ આની ચલન ક્રિયાકારિત્ય હો-
વાથી ચલતયા કહેલી અવધિ છે. મૂમૃતોઽવતરતિગઙ્ગા (હિમાલય
પર્વત થકી ગંગા ઉતરે છે નીકળે છે) અહિંઆં અવતરણાત્મક વિશ્લેષ
। ભૂમૃત એ સ્થિર અવધિ । અવતરણ ક્રિયા વિશિષ્ટ ગંગાનો વિ-
શ્લેષાવધિભૂત ભૂમૃત છે.

इति पञ्चमी એ પ્રકારે પાંચમી વખતિત છે.

સંબન્ધેષઠી ॥ અર્થ-સંબંધમાં છઠી વિભક્તિ થાય છે.

સંબંધ એ પ્રકારનો છે ૧ ક્રિયાકારક ૨ દ્રવ્યગુણ. ક્રિયાકારક એ પ્ર-
કારનો વિશેષ ૧, સામાન્ય ૨, વિશેષમાં દ્વિતીયાદિ અને સામાન્યમાં
છઠી વિભક્તિ થાય છે.

भेद्य भेदकयोः श्लिष्टः संबन्धोऽन्योन्यमुच्यते । द्विष्ठोयद्यपि
संबन्धः षष्ठ्युत्पत्तिस्तु भेदकात् ॥ भेद्यं विशेष्य मित्याहु
भेदकंतु विशेषणम् । विशेष्यंतु प्रधानं स्याद प्रधानं विशे-
षणम् ॥ ભેદ્ય ભેદકનો શ્લિષ્ટ સંબંધ અન્યો અન્ય કહેા છે.

द्विष्ठ પણ સંબંધ છઠીની ઉત્પત્તિના ભેદકથી છે. ભેદ્ય ને વિશે-
ષ્ય એ પ્રમાણે કહે છે, ભેદકને વિશેષણ કહે છે. વિશેષ્ય પ્રધાન
હોય અપ્રધાન વિશેષણ છે. પ્રધાન અપ્રધાનની મધ્યે અપ્રધાનમાં
છઠી વિભક્તિ થાય છે. ક્રિયાન્વયિ પ્રધાન, ક્રિયાન્વયિ અપ્રધાન
राज्ञः सपुरुषो ज्ञेयो पित्रोरेतत्प्रपूजनम् । गुरुणां वचनं पथ्यं

કવીનાં રસવદ્વચઃ ॥ તે પુરૂષને રાજ સંબંધી જાણુ, (આ સ્વા-
મી સેવક ભાવ સંબંધ) પિતા માતા સંબંધિ એ તે પૂજા સામ-
ગ્રી છે (આ પૂજ્ય પૂજકભાવ સંબંધ). ગુરુ સંબંધિન વચન હિત-
કારક છે. (આ બોધ્ય બોધક સંબંધ છે) કવિના વચન રસયુક્ત
મીઠ છે. (આવાચ્ય વાચક ભાવ સંબંધ છે) સેવ્ય સેવક ભાવ
સંબંધ, પૂજ્ય પૂજક ભાવ સંબંધ, બોધ્ય બોધક ભાવ સંબંધ,
વાચ્ય વાચક ભાવ સંબંધ એ પ્રમાણે સંબંધ ચાર પ્રકારનો છે.

इति षष्ठी એ પ્રમાણે છઠી વિભક્તિ છે.

આધારે સપ્તમી ॥ અર્થ-આધારમાં સપ્તમી વિભક્તિ
થાય છે. આધારનામ અધિકરણનું છે. છ પ્રકારનું અધિકરણ છે.
ઔપશ્લેષિકં, સામીપિકં, અભિવ્યાપકં, વૈષયિકં, નૈમિત્તિ-
કં, તથા ઔપચારિકં એ પ્રમાણે પદ્ધતિ વિધ છે. ઔપશ્લેષિકં
ત્રણ પ્રકારનું છે. એક દેશ વૃત્તિ, અભિવ્યાપ્યવૃત્તિ, વ્યસ્તવૃત્તિ, એ
પ્રમાણે કોઈકનો મત છે.

કટેશેતે કુમારોઽસૌ વટે ગાવઃ સુશેરતે । તિલેષુ વિચ્ચતેતૈલં હ-
દિબ્રહ્મામૃતંપરમ્ ॥ યુદ્ધેસંનહ્યતે ધીરોઽઙ્ગુલ્યગ્રેકરિણાંશતમ્ ।

મૂઠ્ઠત્સુ પાદપાઃ સન્તિ ગઙ્ગાયાંવરવાલુકાઃ આધારપણાવડે ધા-
રણ કરી શકે છે તે અધિકરણ ગુણોના ગુણિવત્. સામીપ્યવડે
શ્લેષણ અથવા એક દેશ માત્ર સંયોગ તે ઉપશ્લેષ છે. જેમ

કદેસેતે (આ બાલક વાંસની ચટાઇના એક દેશમાં સુતો છે.) તેવડે
 નિવૃત્ત મૌપ શ્લેષિક, સમીપવડે નિવૃત્ત સામીપિકં ને આધેય
 સમીપ માત્રવડે ક્રિયા હેતુ. જેમવેટે વટ સમીપમાં ગાઓ સારી રીતે
 સુવે છે. ગંગાયાંઘોષઃ (ગંગા સમીપમાં વ્રજ ગોકુલ છે) ધતિ.
 અભિસંમતાથી વ્યાપે છે એ અભિવ્યાપકં આધેયવડે સમસ્ત અવયવ
 સંયોગ અભિવ્યાપક જેમ પૃથક ભૂતનો આધેય આધારનો જે સકલ
 અવયવ સંબંધ તે અભિવ્યાપક જેમ તિલેષુતૈલં (તલમાં તેલછે) વિષય
 માં હોયતે વૈષમિકં એથી અન્યત્રભાવ અથવા વિષય જેમ આકાશમાં તા-
 રાઓ, આકાશમાં વાયુ, હૃદિબ્રહ્મ (હૃદયમાં બ્રહ્મ) હૃદિવિષયે
 (હૃદિવિષયમાં) બ્રહ્મપરમ ઉત્કૃષ્ટ અમૃતરૂપ છે. સર્વ આધારનો પર-
 બ્રહ્મનો હૃદયઆધાર થવા યોગ્ય નથી પણ વિષય માત્ર છે. નિમિ-
 તવડે હોય તે નૈમિત્તિકં ને યુદ્ધે યુદ્ધ નિમિત્તં ઇત્યાદિ. અવિધ-
 માનનું આરોપણ ઉપચારઃ ઉપચારવડે હોય તે તે ઔપચારિક
 મ્ એ પ્રમાણે પૂર્વવિધમાં પણ અધિકરણમાં સપ્તમી થાય છે. આ
 કુમાર ચટાઇના એક દેશમાં સુતો છે આ ઔપશ્લેષિક અધિકરણ
 છે, અહિં આ શયનક્રિયાશ્રયભૂત, કર્તા કુમાર, તેનો આધાર સાદ્દી
 ત્યાં ઉપશ્લેષ છે. ગાયો વડ સમીપે શયન કરેછે એ સામીપિક અધિ-
 કરણ, તલમાં તેલ જણાય છે (છે) તલમાં સર્વ જગ્યોએ અભિ-
 વ્યાપ્ય રહેલ છે તે અભિવ્યાપક, હૃદયમાં બ્રહ્મપરમ અમૃતરૂપ છે
 એ વૈષયિકાધિકરણ, યુદ્ધે યુદ્ધ નિમિત્તધીર (વીરપુરૂષ) કવચ ધારણ
 કરે છે એ નૈમિત્તિક, હાથિયોના સૈંકડા આંગલીના અંગ્રમાં વર્ત-

માન છે. (આગળ છે) હસ્તિના શત (સો) એ હપમાર માત્રવથી
ઔપચારિક પણ સાક્ષાત્ વર્તમાન નથી. એ પ્રકારે આધાર બ્યા-
ખ્યા. હવે ભાવપદનો અર્થ કહે છે. અંગુલ્યગ્રવડે પ્રદર્શ્યમાન એ
પ્રમાણે અર્થ છે. પર્વતોમાં વૃક્ષો છે. ગંગામાં શ્રેષ્ઠ વેણુ છે.

જાવેસપ્તમી ॥ અર્થ-ક્રિયા લક્ષણ ભાવ તેમાં પણ સ-
પ્તમી વિભક્તિ થાય છે. ૧ પ્રસિદ્ધ ક્રિયાવડે અપ્રસિદ્ધ ક્રિયાવડે લ-
ક્ષણનું જાણવાપણુ તે ભાવ છે. (ક્રિયા ગમનસ્થાન ઉત્થાનાદિક તેનું
જે લક્ષણ ચિન્હ તે ભાવ એમ કહેવાય છે, પ્રસિદ્ધ ક્રિયાએ કરીને
પ્રસિદ્ધ ક્રિયાનું લક્ષણનું જ્ઞાન તે ભાવ તેના અર્થમાં પણ સાત-
મી વિભક્તિ થાય છે) **દેવે વર્ષતિ** (મેઘે વાદળામાં વરસાદ વરસે
છે.) **ચૌર આયાતઃ । મેઘેવર્ષતિ સતિતસ્કર આગતઃ** વરસાદ
વરસતાં છતાં ચોર આવ્યો. અહિંઆં મેઘવર્ષણુ રૂપક્રિયા પ્રસિદ્ધ તે-
વડે ચોર આગમનરૂપક્રિયા અપ્રસિદ્ધ બતાવી. પ્રસિદ્ધવડે વરસાદ વ.
રસવાવડે અપ્રસિદ્ધ ચોરનું આગમન બતાવે છે. એ ભાં સપ્તમી.
રાજ્ઞિ, મેઘે, સુરે, દેવઃ । એઓ પર્યાયનામો છે. **પતત્યંશુમા-
લિની પતિતોઃ અરાતિ ।** એમજ અંશુમાલિની સૂર્યમાં પડે છે
છતે (અસ્ત થઇ જાય છે. તે વખતે) શત્રુ પડતો હવો (પડ્યો) એ
પ્રમાણે યુદ્ધાર્થ આવીને પડ્યા. અથવા પતિતઃ મૃત (મુવો) સૂર્ય
અસ્તાચલ પ્રાપ્ત છતાં શત્રુ મુવો એ પ્રકારે અર્થ છે. અહિંઆં
પ્રસિદ્ધવડે સૂર્યાસ્ત એ વડે પ્રસિદ્ધ શત્રુનું પતન બતાવે છે. એ
પ્રમાણે સપ્તમી વિભક્તિ.

વિનાસહનમઋતેનિરાધારણસ્વામ્યાદિભિ-

શ્ચ ॥ અર્થ-વિના ૧, સહ ૨, નમઃ ૩ ઋતે ૪ નિરધારણ ૫ તથા સ્વાભિઆદિથી ૬ એઓ વિનાદિથી શબ્દોવડે યોગમાં છતાં પણ દ્વિતીયાદિ છ વિભક્તિ યથાક્રમે થાય છે. વિનાદિ વાચક શબ્દ પ્રયુજ્યમાનમાં દ્વિતીયા વિભક્તિ થાય છે, સહાદિયોગે તૃતીયા, ન. મઆદિયોગે ચતુર્થી, ઋતેઆદિયોગમાં પાંચમી, નિર્ધારણઆદિ અર્થમાં છઠી, સ્વાભિઆદિ અર્થમાં સપ્તમી. વિના પાપં સર્વે ફલ-
તિ (પાપંવિના પાપ અભાવે સર્વે ધર્મ કૃત્યાદિ સર્વ ફલવાળાં થાય છે. એ પ્રકારે વિનાર્થ વાચ્યમાનમાં-વિનાશબ્દયોગમાં પાપં એ પ્રમાણે દ્વિતીયા છે. ચકારચક્રી પાપેનવિના, પાપાદ્વિના એ પ્રમાણે તૃતીયા પાંચમી પણ થાય છે. અન્તરેણાક્ષિણી જીવિતેન કિ-
મ્ આંખોને અંતરાયે જીવિતવડે શું ? અહિં અક્ષિણિ એ નપું. સકલિંગતી બીજીનું બહુવચન અન્તરા ત્વાં માં મધિવત્યાદિ પ-
દાદ્રાહ્યમ્ । અંતર ઇત્યાદિ તને મને અંતરાય મધ્યે ચક્ષીતમાં મધુવા ક્ષોદ્ર મધ છે. (તને મને અંતરાયમાં મધુ ઇત્યાદિ પદથી ગ્રહણ છે.) ત્વાં, માં એ યુષ્મદ્, અસ્મદ્ દ્વિતીયા એકવચનાંત છે. આદિ શબ્દથી અન્તરેણ, અન્તરા એ પ્રમાણે અર્થ બેયમાં પણ બીજી વિભક્તિ થાય છે. એ તેજ કહે છે ઇત્યાદિપદોથી ગ્રાહ્ય છે. । અધિશીઙ્સ્થાસાંકર્મી અધિ પૂર્વના શીઙ્,સ્થા,અસ્ એ ધાતુ એ-
ઓનો આધાર કર્મસંગ્રહ થાય છે. । અધિશેતે, અધિતિષ્ઠતિ, અધ્યાસ્તે

વા વૈકુંઠં હરિઃ ॥ હરિ વૈકુંઠમાં સુવે છે, ઉભા રહે છે, અથવા બેસે છે. વૈકુંઠ તુ વૈકુંઠં થયું । અભિનિવિશ્વ । અભિનિ એ પ્રકારે એના સંઘાત પૂર્વના વિશતે ધાતુનો આધાર કર્મ સંગ્રહ થાય. ગ્રામં અભિનિવિશતે (ગામમાં પ્રવેશ કરેછે.) ગ્રામેતુ ગ્રામં થયું । ઉપાન્વધ્યાઙ્ઘસઃ । ઉપ આદિ ઉપ, અનુ, અધિ, આઙ્ પૂર્વના વસતે વસ ધાતુનો આધાર કર્મ સંગ્રહ થાય છે. આવસથ્યમાવસતિ (આવસથ્યમાં વસે છે. ઉપવસતિ (પાસે વસે છે) અનુવસતિ (પાછળ વસે છે) આધિવસતિ ઉપર વસે છે. એ પ્રમાણે દ્વિતીયાર્થ છે. ॥ નામુક્તયર્થસ્ય । ભોજન નિવૃત્તિ વાચક ઉપ આદિ પૂર્વવાલા વસ ધાતુનો આધાર કર્મસંગ્રહ નથી થતો વનેઉપવસતિ (વનમાં વસેછે)

સહાદિયોગેતૃતીયાઽપ્રધાને ॥ અર્થ-સહઆદિ ચો

ગમાં અપ્રધાનમાં ત્રીજી વિભક્તિ થાય છે. સહ સદૃશં સાકં સાર્થં સમં એ પ્રમાણે સહાદય છે સહશિષ્યેનાગતો ગુરુઃ (ગુરુ શિષ્યે સહવર્તમાન આવ્યા) સદૃશશ્ચૈત્રોમૈત્રેણ (મૈત્રના સદૃશ ચૈત્ર છે.) સાકં નયનાભ્યાં શ્લક્ષ્ણાદન્તાઃ (નયનોએ સહિત દાંતો સરખાં લક્ષણ વાલા છે) અહિં ગુણે તુલ્યત્વમાં તૃતીયા છે. સાર્થધનિના ધૃત સાધુઃ (સાધુ પુરુષ ધનવાન પુરુષવડે સાથે બંધાણો છે) એ વારણાર્થાલયોગમાં ત્રીજી છે. (સમર્થાર્થ અલયોગમાં ચતુર્થી થાયછે.)

સમંશિષ્યામ્યામધીતે (એ શિષ્યો ને માટે સાથે બહુ છે. એ શિ-
ષ્યોને માટે સાથે બહુ છે) સમં શિષ્યેણ ગુરુણા ભુજ્યતે (શિષ્યે
અને ગુરુએ સરખું ભોગવાય છે.) અશિષ્ટવ્યવહારેદાણઃ પ્રયોગે
ચતુર્થ્યર્થે તૃતીયા ॥ અશિષ્ટ વ્યવહારમાં દાણના પ્રયોગમાં અતુ-
ર્થિ અર્થમાં તૃતીયા થાય છે. દાસ્યાસંયચ્છતેકારકઃ (કામી પુ-
રુષ કામને માટે દાસીને આપે છે.) ધર્મ્યેતુભાર્યાયૈસંયચ્છતિ (પણ
ધર્મને માટે ધર્મી તો ભાર્યાને આપે છે) । વારણાર્યયોગે તૃતીયા
। વારણાર્ય યોગમાં તૃતીયા વિભક્તિ થાય છે. અલંવિવાદેન (વિ-
વાદવડે પૂર્ણ છે) ધર્મેણઅર્થઃ (ધર્મવડે અર્થ છે) ગુહેનમિશ્ર
(ગોળવડે મેળવેલ છે. શસ્ત્રેણકલહ (શસ્ત્રવડે કલહ્યો છે) કર્મ-
ણાવિના (કર્મવડે રહિત છે.) પુણ્યેનહીન (પુણ્યવડેહીન છે) ધસા-
દિ. પ્રક્રિયામાં તેઓ તુલ્યાર્થમાં તૃતીયા અને છઠી એ બે થાય છે.
એ પ્રમાણે તૃતીયાર્થ છે.

નમઃસ્વસ્તિસ્વાહાસ્વધાલંવષડ્વયોગેચતુર્થી॥

અર્થ-નમઃ, સ્વસ્તિ, સ્વાહા, સ્વધા, અલં, વષટ્, એઓ અવ્યયોના યોગ
માં ચતુર્થી વિભક્તિ કહી છે. નમોનારાયણાય (નારાયણને નમસ્કાર)
સ્વસ્તિરાશો (રાશને માટે કલ્યાણહો) સોમાયસ્વાહા (સોમદેવને
(અંદ્રમાને) માટે સ્વાહા) પિતૃભ્યઃસ્વધા (પિતૃઓનેમાટે સ્વધા)
અલં મલ્લોમલ્લાય (મલનેમાટે મલપૂર્ણ છે) વષટ્ઇન્દ્રાય (ઇન્દ્રને

ખાટે વપદ) ॥ રુચ્યર્થાનાંપ્રીયમાણઃ । રૂચિઅર્થના ધાતુના પ્ર-
યોગમાં પ્રીયપ્રાણના અર્થ સંપ્રદાન સંગ્રા થાય છે. હરયેરોચતે
મક્તિઃ (હરિને ભક્તિરૂપે છે) એ પ્રમાણે ચતુર્થર્થ.

ઋતઆદિયોગેપઞ્ચમી ॥ અર્થ-ઋતઆદિ યોગમાં
પાંચમી વિભક્તિ થાય છે. ઋતે, અન્યઃ, આરાત્, इतरः, अ-
ञ्चુ ઉત્તરપદ, દિશાવાચકશબ્દ, અહિ, આય, એઓ ઋત આદ્ય
છે. અન્ય શબ્દવડે અન્યઅર્થવાળા ગ્રહણ કર્યા છે. ઋતેજ્ઞાનામસુ
ક્તિઃ (જ્ઞાનથી વિનાં મુક્તિ નથી) અન્યો ગૃહાદ્વિહારઃ (ખીજધ-
રથી વિહાર) આરાદ્વનાત્ (વનથી પાસે દૂર) इतरो ગ્રામાત્ (ખી-
જ ગામથી) ॥ ઋતેયોગે દ્વિતીયાપિ । ઋતે યોગમાં ખીજ પણ
થાય છે. જ્ઞાનઋતે (જ્ઞાનને રહિત) ચકારથી વિનાં આદિ યોગમાં
ત્રીજ તથા પાંચમી થાય છે. વિનાજ્ઞાનાત્ (જ્ઞાનથી રહિત) જ્ઞા-
નેનવિના (જ્ઞાનવડે રહિત) એ પ્રમાણે પાંચમી.

યતશ્ચનિર્ધારણમ્ ॥ અર્થ-દ્રવ્ય, ગુણ, ક્રિયા, જાતિ એ
ઓવડે સમુદાયથી પૃથક્કરણ જેથી ત્યાં છઠી અને સપ્તમી વિભક્તિ
થાય. ભવતાં મધ્યે યો દણ્ડી સ આયાતુ (આપના મધ્યે જે દંડી
છે તે આવો) ક્રિયાપરાણાં ભગવદારાધકઃ શ્રેષ્ઠઃ (ક્રિયામાં ત-
ત્પરનાં કરતાં જે ભગવત્ આરાધક (ભગવત્નું આરાધન કરનાર,
તે શ્રેષ્ઠ (ઉત્તમ) છે.) અથવા સપ્તમી.

ગવાંકૃષ્ણાગૌઃ સંપન્નક્ષીરા (ગાયોની મધ્યે કાળીગાય દુધે સં-
પન્ન છે) एतेषांक्षत्रियः शूरतमः (બ્રાહ્મણુ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય શૂદ્ર એ
ઓની મધ્યે ક્ષત્રિય અતિશય શૂરવીર છે.) ણીમ્ન ગતમાં અહિઆં
સપ્તમી થાય છે. ॥ स्वाम्यादिभिश्च । स्वाभीआदिष्वे योगमां प-
णु છડી અને સપ્તમી વિભક્તિ એ બે થાય છે. गोषुस्वामी (ગા-
યોમાં સ્વામી) गवांस्वामी (ગાયોનો સ્વામી) गवांअधिपतिः (ગા-
યોનો અધિપતિ गोष्वधिपतिः (ગાયોમાં અધિપતિ)

कर्तृकार्ययोरक्तादौकृतिषष्ठी ॥ અર્થ- કર્તારિમાં, કાર્ય-
માં છડી વિભક્તિ થાય છે. क्तआदि वर्जित कृदंतमां प्रयुज्मान
શબ્દમાં કર્તા કર્મમાં એ પ્રમાણે થાય છડી વિભક્તિ થાય છે. व्या
सस्यकृतिः (વ્યાસની કરેલી કૃતિ) भारतस्य श्रवणम् (ભારત-
નું શ્રવણ) ॥ द्विषःशतुर्वा । शत प्रत्ययांतना द्विषतेधातुने કર્મણી
અથવા છડી થાય છે. છડીના અભાવે દ્વિતીયા થાય છે. मुरस्य
मुर्वाद्विषन् (મુરનો અથવા મુરને દ્વેષ) ॥ उभयप्राप्तौ कर्म-
णि । ज्ञेयनी कृतिनी प्राप्ति ज्ञेमां त्यां છડી તે કર્મણિજ થાય છે.
चित्रं गवां दोहोऽगोपेन (આશ્ચર્ય અગોવાળે ગાયોને દોહી)

स्मरतौचकार्ये ॥ અર્થ-સ્મરણુઅર્થના ધાતુયોગના કર્મણિ
વિષયમાં છડી વિભક્તિ થાય છે. (સ્મૃત્યર્થધાતુ પ્રયુજ્યમાનમાં તથા
કાર્યમાં છડી વિભક્તિ થાય છે.) मातुःस्मरति (માતું સ્મરણુ કરે
છ) मातरंस्मरति (માને સંભારે છે) એ પ્રકારે આ અર્થમાં च-

કારથી દ્વિતીયા પણ થાય છે. માતરંસ્મરતિ માને સંભારે છે.

તૃપ્ત્યર્થાનાંકરણેવાષષ્ટી ॥ અર્થ-તૃપ્તિ અર્થની ત્રી-
જી વા છઠી વિભક્તિ થાય છે. ફલૈઃ ફલનાં વા તૃપ્તઃ (ફલોવ-
ડે અથવા ફલોનાવડે તૃપ્ત છે) અદ્ધિઃ અપાંવા તૃપ્તઃ (પાણીએ
અથવા પાણીનાવડે તૃપ્ત થયેલ છે) ॥ નલોકાવ્યયનિષ્ઠાસ્વલ-
ર્થત્વનામ્ । એઓના પ્રયોગમાં છઠી વિભક્તિ થતી નથી. । લાદે-
શાઃ । કુર્ષન કુર્વાણઃ સૃષ્ટિહરિઃ (હરિ સૃષ્ટિનેકરતા હવા) । ડ ।
હરિંદિદૃશુઃ (હરિને નેતો હવે) અલંકારિણુર્વા (અથવા પૂરણ
કરતો હવે) । ઉક્ । દૈત્યાન્યાતુકોહરિઃ (હરિ દૈત્યોને ધાતક છે)
। અવ્યયમ્ । જગત્સૃષ્ટ્વા (જગત્સૃષ્ટને) સુખંકર્તુમ્ (સુખકરવા-
ને) । નિષ્ઠા । વિષ્ણુનાહતાદૈત્યાઃ (દૈત્યોનેવિષ્ણુએ હણ્યા) દૈ-
ત્યાન્ હતવાન્ વિષ્ણુઃ (દૈત્યોને હણુનાર વિષ્ણુ) । સ્વલર્થ । ઇ-
ષત્કરઃ પ્રપંચો હરિણા (હરિએ પ્રપંચ કર્યો) ત્વન્ । કર્તાલોકા-
ન્ (લોકોને કર્તા) ॥ હેતૌ તૃતીયા પંચમી વક્તવ્યા । હેતુમાં ત્રી-
જી તથા પાંચમી કહી છે. અનિત્યઃશબ્દઃ કૃતકત્વેન-કૃતક-
ત્વાદ્વા (શબ્દ અનિત્ય છે કૃતકત્વવડે અથવા કૃતકત્વથી)

જ્ઞયહેતૌ પञ्चમીચવક્તવ્યા ॥ અર્થ-ભયહેતુમાં પાં-
ચમી વિભક્તિ કહી છે. ચૌરા દ્વિમેતિ (ચોરથી ણીએ છે) વ્યા-
ઘાત્ત્રસ્યતિ (વાધથી ત્રાસ પામે છે) વિશ્વત્પાતાચ્ચકિતઃ વિજ-
ળીના પડવાથી ચકિત થાય છે)

ષષ્ઠી ચ હેતુપ્રયોગે ॥ અર્થ-હેતુ શબ્દના પ્રયોગમાં હેતુ પ્રમટ કરવામાં છઠી વિભક્તિ થાય. ચકારથી સર્વાદિના હેતુ પ્રયોગમાં તૃતીયા તથા છઠી પણ થાય. અન્નસ્યહેતોર્વસતિ (અન્નના હેતુ માટે વસે છે) કસ્યહેતોર્નાગતઃ (શામાટે કાના કારણથી ન આવ્યો) કેનહેતુનાવાનાગતઃ (અથવા કયા હેતુવડે ન આવ્યો) નિમિત્ત કારણ હેતુ અર્થ પ્રયોગમાં સર્વાદેઃ સર્વે વિભક્તિયો થાય છે. ૧ કોહેતુ (કાણુ હેતુ) ૨ કંહેતું વસતિ (શાને માટે વસે છે.) ૩ કેનહેતુના (કયા હેતુવડે) ૪ કસ્મૈહેત્વે (કયા હેતુમાટે) ૫ કસ્માત્હેતોઃ (કયા હેતુથી) ૬ કસ્યહેતોઃ (કાના હેતુથી) ૭ કસ્મિન્હેતૌ (કયાહેતુમાં) ઇત્યાદિ.

इत्थं ज्ञावेतृतीया ॥ અર્થ-કિંચિત્પ્રકાર પ્રાપ્ત ઇત્થં ભા. વા અન્યના અન્યમાં ઉપચારવડે વર્તમાનત્વ ઇત્થંભાવ તેમાં ઇત્થં ભાવમાં તૃતીયા વિભક્તિ થાય છે. શિષ્યંપુત્રેણપश्यति (શુર શિષ્યને પુત્રની માફક જોવે છે) संसारमसारेण पश्यति (સંસારને અસારરૂપે જોવે છે, સાધુ સંસારને અસારરૂપ છે એમ જુવે છે.)
येनाङ्गविकारः ॥ અર્થ--જે વિદ્યુત અંગવડે અંગીનો અંગવિકાર બતાવે છે તે કારણ માટે અંગથી તૃતીયા વિભક્તિ થાય છે. अक्षणाकाणः (આંખે કાણો છે) पादेन खञ्जः (પગે લુલો છે) श्रवणेन बधिरः (કાને બેરો છે) विकार ये प्रकारना છે. न्यूनत्वाश्रित तथा अधिक्याश्रितः । मुखेनत्रिलोचनः (મોઢે

ત્રણ આખો છે) વલુષા ચતુર્ભુજઃ (શરીર ચાર હાથ છે) આ એ ઉદાહરણો આધિગ્ન વિકૃત છે તથા અક્ષ્ણાકાણઃ ઇત્યાદિ ત્રણ ને કલાં તે ન્યુનત્વ વિકૃત છે.

જનિકર્તૃઃ પ્રકૃતિઃ ॥ અર્થ-જન્યમાન કાર્યનું ઉપાદાન તે અપાદાન સંજ્ઞા થાય છે. ત્યાં અપાદાનમાં પાંચમી વિભક્તિ થાય છે. યસ્માત્પ્રજાઃ પ્રજાયન્તે તદ્બ્રહ્મ (જેમાંથી પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે તે બ્રહ્મ છે) પ્રજાયન્તે એ જનિ ધાતુપદ, પ્રજા એ જનિ કર્તૃપદ, ઉત્પન્ન થનાર કાર્યત્વથી તેની પ્રકૃતિ ને શબ્દ નિર્દિષ્ટ બ્રહ્મ તેથી યસ્માત્ એ મૂલ કારણત્વથી પ્રકૃતિપદને પાંચમી વિભક્તિ છે.

આઙાદિયોગે ॥ અર્થ-આઙ્આદિ યોગમાં પાંચમી વિભક્તિ થાય છે. આઙ્ ઉપસર્ગ મર્યાદામાં તથા અભિવિધિમાં છે. (આદિ શબ્દથી આઙ્, અપ, પરિયોગમાં) અપ પરી વર્જનમાં એએા આઙાદય છે. આ પાટલી પુત્રાદૃષ્ટોદેવઃ (પાટલી પુત્ર-નગરથી વરસાદ વરસ્યો) પરી અપ એ જેથી વર્જનમાં પાંચમી થાય છે. પરિત્રિ ગર્તેભ્યો વૃષ્ટોદેવઃ (વરસાદ ત્રિગર્તોથી દૂર વરસ્યો)

વિદ્યાસ્વીકારે ॥ અર્થ-વિદ્યા સ્વીકારમાં આપ્યાતથી પાંચમી વિભક્તિ થાય. ઉપાધ્યાયાદધીતે (ઉપાધ્યાયથી ભણે છે) ॥ તાદર્થ્યે ચતુર્થી । તાદર્થ્યે (તત્ અર્થમાં) ચતુર્થી કહી છે. તે કાર્યમાટે આ કારણ તદર્થ તેનો ભાવ તાદર્થ્ય તેમાં તે અર્થમાં કહેલમાં એથી વિભક્તિ થાય છે. ત્યાં ઉદાહરણ સંયમાયશ્રુતં ધતે

તરોધર્માય સંયમમ્ । ધર્મે મોક્ષાયમેધાત્વી ધન દાનાય મુક્તયે ॥

મનુષ્ય સંયમનેમાટે સાંભળેલ શાસ્ત્રને ધારે છે, ધર્માર્થ સંયમને ધારે છે, બુદ્ધિમાન મોક્ષનેમાટે ધર્મને ધારણ કરે છે. નરદાનાર્થ તથા ભોખનેમાટે ધનને ધારણ કરે છે. અહીંઆં સંયમઆદિથી તાદર્થ્યમાં એથી વિભક્તિ છે. ॥ આશિષિ ચતુર્થી । આશિષમાં એથી વિભક્તિ થાય છે. રાજ્ઞેચિરં સૌભાગ્યં ભૂયાત્ (રાજાને માટે ઘણો કાળ સારું ભાગ્ય હો)

ક્રુધદુઃસ્વાસૂયાર્થાનાં યંપ્રતિકોપઃ ॥ અર્થ-

ક્રુધાદિ અર્થોના પ્રયોગમાં જેને પ્રતિકોપ તે સંપ્રદાન સંયમક થાય છે. ક્રુધિ, દ્રુહિ, ईर्ष्या, અમૂયા, શ્લાઘ, હુહ, સ્થા, શપ્, ધારિ, સ્પૃહિ એઆ ક્રુધાદય છે. હરયે ક્રુધ્યતિ દ્રુઘ્યતિ, ईर्ष્યતિ, અમૂયતિ, (હરિના પ્રતિ-હરીને માટે ક્રોધ કરે છે, દ્રોહકરે છે, ईર્ષ્યા કરે છે, નિંદા કરે છે) દ્રુહાદય પણ કોપ ઉત્પન્ન થયે એમ પ્રહણકરાય છે. તે ઉપસર્ગના ક્રુધ, દ્રુહ યોગમાં દ્વિતીયા કહી છે. ક્રુરમપિ ક્રુધ્યતિ ક્રુરને અર્થ ક્રોધ કરે છે) મિત્રમપિદ્રુહ્યતિ (મિત્રને અર્થ દ્રોહ કરેછે) અપવાદમારોપયતિ (અપવાદને આરોપેછે) ક્રૂરાયક્રુધ્યતિ ક્રૂરમાટે ક્રોધ કરે છે) આ અર્થમાં ક્રુધ ધાતુયોગમાં ક્રુરાય એ ચતુર્થી વિભક્તિ છે. આદિ શબ્દથી મિત્રાયદ્રુહ્યતિ (મિત્રનેમાટે દ્રોહ કરે છે) ગુણવતે પુરુષાય અમૂયતિ ગુણવાન પુરુષમાટે નિંદા કરે છે) ધત્યાદિ રોપ વાચક ધાતુયોગમાં

અતુર્થા વિભક્તિ છે. પુત્રાય કુપ્યતિ (પુત્રમાટે ક્રોધ કરે છે) દુ-
ષ્ટાય કર્ષતિ (દુષ્ટને માટે ખેંચે છે) ગુણ્યાં દોષ આરોપ તે અ-
સ્યા, પરસંપતિતું અસહન તે ઈર્ષ્યાછ. ભગવતે શ્લાઘતે (ભગવત
માટે વખાણ કરે છે) મિત્રાયતિષ્ઠતિ (મિત્રનેમાટે ઉભોછે) પત્ન્યૈ
ધારયતિ ભૂષણાનિપતિઃ (પતિ પત્નીમાટે ભૂષણોને ધારણ કરે છે)
કૃષ્ણાય સ્પૃહયતિગોપી (ગોપી કૃષ્ણમાટે સ્પૃહા કરે છે) ચકારથી
શપ્સથા, ધૃજ્, સ્પૃહા દીના રુચ્યર્થના તથા તૃપ્યમાનથી ચોથીવિભક્તિ
બતાવી. લોકોના શુભાશુભ સૂચક ભૂતાદિ વિકાર ઉત્પાત ત્યાંપણુ અતુર્થા
વિભક્તિ થાય. વાતાય કપિલા વિદ્યુત્ વાતોત્પાતશાપિકા (વાયુ
માટે કાળી વીજળી તે વાત ઉત્પાત બળુવો) તુમન્ત લોપમાં અ-
તુર્થા ફલેભ્યો યાતિ ફલો માટે જાય છે-ફલોને ખાવા-
ને માટે જાય છે) તુમ્ અર્થથી તથા ભાવ વચનથી અતુર્થા યા
ગાયયાતિ (યાગ માટે જાય છે) યષ્ટુંયાતિ (યષ્ટા માટે જાય છે.)
મન્યતે નાકર્મણિ, તથા અનાદરમાં અતુર્થા નત્વાં તૃણંમન્યે, (તને
તૃણને માનતો નથી) નત્વાંતૃણાયમન્યે (તને તૃણ માટે માનતો
નથી) (ગતિ અર્થમાં કર્મણિ દ્વિતીયા તથા અતુર્થા વ્રજાય વ્રજતિ
(વ્રજ માટે જાય છે) વ્રજં વ્રજતિ (વ્રજમાં જાય છે.)

ક્યપ્લોપે કર્મણ્યધિકરણેચ પશ્ચમીવક્ત-

ઠયા॥ અર્થ-ક્યપ્ અર્થ કહેલ ક્યપ્નો અપ્રયોગ તે ક્યપ્લોપ તે અર્થ-
માં એટલે ક્યપ્ લોપમાં કર્મણિ તથા અધિકરણમાં પાંચમી કહી છે. હમ્યા

ત્રેક્ષેતે (મકાનથી જોવે છે) (હવેલી ગૃહઉપર આરોહણ થઇને જુ-
એ છે.) હર્મ્યમારુહ્યપ્રેક્ષત મકાનપર ચઢીને દેખે છે. એ અર્થ-
આહિઆં આરુહ્ય એ વ્યપ્ પ્રત્યાન્ત પદ તેના લોપ હર્મ્યાત્ એ
પ્રકારે પાંચમી વિભક્તિ થઈ. એજ પ્રમાણે આસનાદ્વદતિ (આ-
સનથી બોલે છે.)-આસને ઉપવિશ્ય વદતિ એ પ્રમાણે અર્થ છે.
(આસનમાં (બેશીને) બોલે છે) આસનાત્ વદતિ (આસનથી બોલે છે).

નિમિત્તાત્કર્મયોગેસપ્તમીચ વક્તવ્યા ॥ અર્થ-

નિમિત્ત કહેતાં પાંચમો અધિકરણ ભેદ તે કારણથી નિમિત્તથી
અથવા નિમિત્તથી પ્રયોજન વાચિન શબ્દથી કર્મ યોગ છતાં (કર્મ-
યોગમાં) સપ્તમી કહી છે. ત્યાં ઉદાહરણ ચર્મણિદ્વીપિનંહન્તિ દ-
ન્તયોર્હન્તિકુંજરમ્ । કેશેષુ ચમરીં હન્તિ સીમ્નિ પુષ્કલકો
હતઃ ચર્મ નિમિત્ત ચિત્રકને (ચિત્રાને) હણે છે, દાંત નિમિત્ત હાથી
ને હણે છે) કેશ નિમિત્ત ચમરીં એટલે મૃગ વિશેષને (એક જાત-
નો મૃગ થાય છે તેને) હણે છે) સીમા નિમિત્ત કાષ્ઠ પથ્થુ પુરૂષે
ક્ષુદ્ર આમાધિપતિ હણ્યો . (પુષ્કલ(ક્ષુદ્ર રાજ) અથવા કીલક (બીલ)
હણ્યો) । નિપાત, કીલઃ, પુષ્કલકઃ । એ પર્યાય નામ છે-વા
(સીમ્ની) કરતૂરી નિમિત્ત (પુષ્કલક) ગંધમૃગ માર્યો ગયો.

વિષયેચ ॥ અર્થ-વિષયે-વિષય અર્થમાં- ગ્રાહ્ય અર્થ કહેલ

માં સાતમી વિભક્તિ થાય છે. તર્કે ચતુરઃ (તર્ક વિષયમાં નિપુણ

છે) અહિંઆં તર્કઃ ક્રિયાશ્રયત્વ અભાવથી અધિકરણ નથી તેથી વિષયમાં સપ્તમી છે.

ષષ્ઠીસપ્તમ્યૌચાનાદરે ॥ અર્થ-અનાદરમાં છઠી તથા સાતમી વિભક્તિ થાય છે. **બહૂનાં ક્રોશતાં ગતશ્ચૌરઃ** (ચોર ધણુનો કુતકાર (અનાદર) કરીને ગયો.) **પિત્રોરુદતોઃ પ્રવ્રજતિ પુત્રઃ** માતા પિતાના રૂદન કરતાં છતાં પુત્ર જાય છે (માતા પિતાનો અનાદર કરીને પુત્ર દિક્ષાને ગ્રહણ કરેછે.) **બહુષ્વસાધુષુવદત્સ્વપિ સ્વયમાર્યો યાતિ સાધુ માર્ગેણ ।** ધણા અસાધુ (નિવારણતમાં સતમાં પણ નિષેધવતમાં પણ) કહેલામાં પણ આર્ય સાધુ પોતાની મેળે ધર્મ માર્ગવડે પામે છે (જાય છે) **બહુષુ સાધુષુ વદત્સ્વપિ સ્વયમનાર્યોઽસાધુમાર્ગેણ ।** ધણા સાધુ જનોમાં કહેવાપણામાં પણ અનાર્ય અસાધુ પોતાની મેળે ખરાબ માર્ગમાં અધર્મ માર્ગવડે દુષ્ટ આચરણવડે પામે છે (જાયછે) **અહુ સાધુ જનોમાં અનાદર કરીને જાય છે. (ઇગન્તે કર્મણ્યપિ સપ્તમી ધ્રુવઃ તમાં કર્મેણિ પણ સપ્તમી થાય અધીતી ઠયાકરણે)**

અન્યોક્તેપ્રથમા ॥ અર્થ-અન્યનાં કહેલમાં પ્રથમા વિભક્તિ થાય છે. (જે આ કાર્યથી ખીજાએ કહેવાવડે કરેલ ઉક્ત છે સારેપ્રથમા કહીછે.) (ખીજાએ કહેલ તે અન્યોક્ત તેમાં પ્રથમા થાય અન્યે નનો થું અર્થ તે કહે છે. ખીજાએ કમેક્તિ ભાવેક્તિ સંબધ કહેવાવડે ખીજી વૃત્તિ હેતુ સૂત્ર નિષ્પન્નવડે પ્રત્યયાંત ધાતુરપ

વડે કરેલ તથા ફરી કર્મોક્તિ સંબંધિ કૃદંત પ્રલપવડે તૃતીયવૃત્તિ સાધિત શબ્દવડે તથા શબ્દથી સમાસવડે, તથા તદ્વિતવડે ને કહેલ છે ત્યારે કર્મણિ પ્રથમા વિભક્તિ થાય છે. અર્થાત્ જ્યાં તૃતીયાંત કર્તા ત્યાં કર્મણિ પ્રથમા થાય છે.) ઉદાહરણ ઘટઃ ક્રિયતે (ઘડો કરાય છે) ઘટકાર્યઃ (ઘડો કર્યો) પ્રાપ્તજલ જ્ઞેને તે પ્રાપ્તોદકો ગ્રામઃ (પ્રાપ્ત થયેલ છે જલ જ્ઞેને તે ગામ) ॥ છંદસિ સ્યાદિઃ સર્વ-
ત્ર । વેદમાં સિઆદિ વિભક્તિ સર્વત્ર થાય છે. છંદમાં (વેદમાં) સિ આદિ સર્વત્ર છે. દધિજુહોતિ એ પ્રમાણે આ અર્થમાં દધ્ના જુહોતિ (દહિંવડે હોમે છે. દહિં હોમે છે) પુનન્તુ બ્રહ્મણસ્પતિઃ (બ્રહ્મણસ્પતિને પવિત્ર કરો) વ્રજતી વિરેજુઃ

કર્તા કર્મ ચકરણં સંપ્રદાનં તથૈવચ । અપાદાનાધિકરણ મિત્યાહુઃ કારકાણિષદ્ ॥ દ્વિતીયાકમણિજ્ઞેયા કર્તારિ પ્રથમા યદા । ઉક્તકર્તૃપ્રયોગોઽયં ન તદા ચક્ પ્રયુજ્યતે ॥ તૃતીયા કર્તારિ યદાકર્મણિ પ્રથમાતદા ઉક્તકર્મ પ્રયોગોઽયં ન તદા પરસ્મૈ પદમ્ ॥ કર્તા, કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન, અપાદાન, તથા અધિકરણ એ પ્રમાણે છ પ્રકારનું કારક છે. જ્યારે કર્તારિપ્રયોગ પ્રથમા હોય ત્યારે કર્મણિ (કર્મમાં) દ્વિતીયા જાણવી, ઉક્ત કર્તારિ પ્રયોગ આનહોય ત્યારે ચક્ યોજ્ય છે. જ્યારે કર્તારિ તૃતીયા ત્યારે કર્મણિ પ્રથમા ઉક્તકર્મ પ્રયોગઆનહોય ત્યારે પરસ્મૈપદ છે. વેદમાં કારક નિયમ કહે છે. છંદમાં (વેદમાં) વેદવિષયમાં સિઆદિ

વિભક્તિ સર્વત્ર મામ છે. ત્યાં અર્થત્વથી વિભક્તિ નિયમ નથી,
 દધ્ના જુહોતિ । દધિજુહોતિ એ પ્રકારે દ્વિતીયા સંભવમાં છાંદ-
 સત્વથી દ્વિતીયા સ્થાને તૃતીયા થઇ. મોપૂજકા બ્રહ્મણસ્પતિ એ
 પ્રમાણે બ્રહ્મણસ્પતિ બ્રહ્મણસ્પતિને પુનન્તુ. બ્રહ્માણં પ્રક્ષાલયન્તુ
 બ્રહ્માણુને દો (પ્રક્ષાલનકર) એ દ્વિતીયાર્થમાં પ્રથમા છે. વ્રજતીર્વિ-
 રેજુઃ એ પ્રમાણે અહીંયાં વ્રજન્ત્યો ગોપ્યોવિરેજુઃ એ પ્રમાણે
 પ્રથમા બહુવચન સંભવમાં દ્વિતીયા બહુવચન છે. તથા ભા-
 ગવતના દશમસ્કંધના પાંચમા અધ્યાયના કૃષ્ણ જન્માધિકારમાં કહ્યું
 છે કે નંદાલયં સબલયો વ્રજતીર્વિરેજુઃ । એ પ્રમાણે અન્ય
 અન્ય પણ છાંદસ ઉદાહરણોએ. જાતિમાં એકવચન બહુવચન થાય છે એક
 એ વા આવિશેષણમાં બહુવચન થાય છે. ગુરૌ એક તથા બે બહુવચ-
 ન થાય છે એ પ્રમાણે જાણવું. જેમ અવ્રદેશે પ્રચુરોયવોનોત્પદ્યતે
 (આદેશમાં પુષ્કળ થત નથી થતા.) તથા અહમ્ આવાં એઓના
 અર્થમાં વયં એ પ્રમાણે થાય છે. તથા એક શુરમાં પણ ગુરૌપરે
 ગુરુવ એ પ્રમાણે બહુવચન થાય છે. એ પ્રમાણે વેદમાં છે.
 સામાન્યલિંગ, વચન, કર્તૃ, સંબોધન, અન્યોક્તમાં પ્રથમા થાય છે,
 કર્તરિ તૃતીયાંતમાં છતાં કર્મણિ પ્રથમા થાય. કર્મણ્યામિતઃ, સર્વ-
 ત, ઉભયતઃ, પરિતઃ, પ્રતિ, સમયા, નિકષા, હા, અનુ, ધિ-
 ગ્, ઉપર્યુપરિ, અધોઽધઃ, અધ્યાધિ, વિના, અન્તરેણ, અન્તરા,
 સ્મરતૌ, કાલાધ્વનો, નૈરંતર્યે, શત્રુ, શાન્, કમ્પુ, કાન્, ઇ-

જ્ઞુ, સ્તુ સ્કા, તુમ્, ક્યપ્ યોગમાં, તથા ક્રિયાવિશેષણમાં દ્વિ-
 તીયા ૨ । કર્તૃસાધનયોઃ, સહ, સદૃશ, સાકં, સાર્થ, વિના, इत्थं,
 તદ્ભાવે, યેનાંગવિકાર, વારણાર્થ, અલંયોગ, નિષેધાર્થ, કુ-
 તાદિયોગ, હેતુ, તુલ્યાર્થ આદિમાં તૃતીયા વિભક્તિ ૩ । દાનપા-
 ત્રમાં, નમઃ સ્વસ્તિ, સ્વાહા, સ્વધા, વપદ્, તાદૃશ્ય, ક્રુધાદિ, રુ-
 ઘ્યર્થાદિધાતુયોગ, સમર્થઅર્થ, અલં યોગમાં, બાલિ, રક્ષિત,
 હિત શબ્દયોગ, ઉત્પાત શાપિતેષુ એઓ અર્થમાં ચતુર્થી વિભક્તિ
 થાય છે. ૪ । વિશ્લેષાવધૌ, ઋતે, અન્યાદિ, વિના, પૃથક્,
 મિન્ન, ઇતર, પ્રમૃત્ય, આરમ્બ્ય, બહિઃ શબ્દયોગ, હેતુ અર્થ, જ-
 નિકર્તૃ, મર્યાદાઆહ્ આદિયોગ, ક્યપ્શોપ, ભયહેતુ, વિઘા-
 ર્યાતૃ, પ્રમૃતિ અર્થમાં પાંચમી વિભક્તિ થાય છે. ૫ । સંબંધ
 નિધ્ધારણ, સ્વામિત્વ, કર્તૃ, કાર્ય, સ્મરણાર્થ, હેતુ શબ્દ પ્રયોગ, તુ-
 સ્યાર્થ, અનાદરઆદિમાં છઠી વિભક્તિ થાય છે. ૬ । આધાર, ભાવ,
 સ્વામિત્વ, નિમિત્ત, વિષય, અનાદર, અધીસઆદિમાં અર્થમાં સપ્ત-
 મી વિભક્તિ થાય છે.

॥ સ્વતન્ત્રઃ કર્તા । ક્રિયામાં સ્વાતંત્રપણાવડે કહેલ અર્થ કર્તા થાય,
 પ્રધાનીભૂત ધાતુ અર્થ આશ્રય કર્તા । ॥ સાધકતમંકરણ ।
 ક્રિયા સિદ્ધમાં અતિશય ઉપકારક કરણ સંગ્રહ થાય । ॥ ક-
 ર્તૃકરણયોસ્તૃતીયા । અનાભિહિતમાં કર્તરિ તથા કરણમાં તૃતી-
 યા થાય । ॥ અકથિતંચ । અપાદાન આદિ વિશેષવડે અવિ-

વક્ષિત કારકને કર્મસંગ્રા થાય. પાંચમી, ચોથી, ત્રીજી, અને સાતમી એટલી વિભક્તિની જ્યારે વિવિધતા ન હોય ત્યારે તેવા કારક સંગ્રહ થાય છે. દુહ, યાચ્, પચ્, દણ્ડ, રુચિ, પ્રાચ્છિ, ચિ, શ્રૂ, શા-
સુ, જિ, મય્, મૃષામ્ એઓ દુહાદિ ખારની તથા ની, હ, કૃષ, વહ, ની આદિયારની કર્મવડે જે જોડાય છે તે એ અકથિત કર્મ એ પ્રમાણે પરિગણના કરવી. (એટલાધાતુના કર્મની સાથે જેનો યોગ હોય અને અપાદાનઆદિ વિભક્તિ અકથિત કહેવાય છે તે-
ઓની વિવક્ષા જ્યારે ન હોય અને ત્યારે તે કારક કર્મ સંગ્રહ થાયછે.)

ગાંદોઘિપયઃ (તે ગાયથી દૂધ દુરે છે.) એમાં દુહ્ ધાતુના દો-

ઘિ ક્રિયાપદના પય કર્મસાથે ગોશબ્દની પાંચમી વિભક્તિનો યોગ છે પણ આ રથાને તેની વિવક્ષા કરી નહીં એટલે ગોશબ્દને કર્મ સંગ્રા થઇને દ્વિતીયા વિભક્તિ થઇ. તેમજ **બલિયાચતેવસુધામ્** (તે બલિકારણે (પાસે) પૃથ્વી માગે છે. આ ઉદાહરણમાં યાચ્ ધાતુનું કર્મ **વસુધા** છે તેનો યોગ બલિશબ્દની ચતુર્થી વિભક્તિ સાથે છે, પણ તે વિભક્તિ કરવાની ઇચ્છા નથી તો **બલિશબ્દને** કર્મસંગ્રા થઇ. દ્વિતીયા થઇ. **અવિનીતં વિનયં યાચતે** (પૃથ્વીને વિનયવડે માગે છે) **તણ્ડુલનોદનં પચતિ** (તે તંડુલના સાધને ઓઢન રાંધે છે) એમાં **પચ્** ધાતુનું કર્મ જે **ઓદન** તેનો **તણ્ડુ-લ** શબ્દની તૃતીયા (કરણ) વિભક્તિ સાથે સંબંધ છે તે કરવાની ઇચ્છા ન થઇતો તેને કર્મસંગ્રા થઇ તે બીજી વિભક્તિ થઇ. **ગર્ગા-**

નૃસંતં દણ્ડયતિ તે ગર્ગકારણે (પાસેથી) સો મુદ્રા દંડ લે છે) એ-
 માં ચતુર્થી સ્થાને દ્વિતીયા થઇ. વજ્રમરૂણાદિગામ્ (તે ગૌશાલા-
 માં ગાયોને પુરે છે) એમાં વ્રજશબ્દની સપ્તમીને સ્થાને દ્વિતીયા થઇ.
 માણવકં પન્થાનં પૃચ્છતિ (તે છોકરા કારણે (તે) રસ્તો પુછે છે)
 એમાં ચતુર્થી સ્થાને દ્વિતીયા થઇ. વૃક્ષમવાચિનોતિફલાનિ તે વૃ-
 ક્ષથી ફળ એકઠાં કરે છે.) માણવકં ધર્મં વ્રૂતે, શાસ્તિવા (તે છો-
 કરાને ધર્મ કહે છે અથવા શીખવે છે.) શતં જયતિ દેવદત્તમ્
 (દેવદત્ત પાસેથી તે સો મુદ્રા જીતે છે) સુધાંક્ષીરનિધિં મથનાતિ
 (દૂધના સાગરથી તે અમૃત મથે છે) દેવદત્તં શતં મુષ્ણાતિ (તે
 દેવદત્ત પાસેથી સો મુદ્રા ચોરે છે.) ગ્રામમજાનયતિ, હરતિ, ક-
 ર્ષતિ, વહતિવા (તે બકરીને ગામમાં લઇ જાય છે. અથવા હરી
 જાય છે, વા ખેંચી જાય છે, વા દોરી જાય છે. ઉપરના દુહ્યાદિ
 સોળ ધાતુના રૂપનું કર્મસંજ્ઞામાં પ્રયોજન નથી પણ અર્થનું છે માટે એ
 ધાતુના જેવા જેના અર્થ થતા હોય તે ધાતુઓ છતાં પણ કર્મસંજ્ઞક થાય છે.
 અર્થનિબંધનેયંસંજ્ઞા (આ અર્થ નિબંધ સંજ્ઞા છે) વલિં ભિક્ષતે
 વસુધામ્ (તે બલિપાસે પૃથ્વી માગે છે.) આ ઉદાહરણમાં ભિક્ષ
 ધાતુ યાચના અર્થમાં છે માટે પંચમી અર્થમાં દ્વિતીયા થઇ છે.
 માણવકં ધર્મં ભાષતે અભિધત્તે વાક્તિ ઇત્યાદિ. (છોકરાને તે ધ-
 મ કહે છે ઇત્યાદિ.

(૧૬૭)

સમાસ.

હવે અર્થવત્ વિભક્તિ વિશિષ્ટપદોનો સમાસ
નિરૂપણ કરે છે.

કારક કથનાંતર સમાસ નિરૂપણ કરે છે (કહે છે)

સમાસશ્ચાન્વયેનામ્નામ્ ॥ અર્થ-નામોના અન્વય
યોગત્વ છતાં સમાસ થાય છે. ચક્રારથી તદ્ધિત પણ અર્થાત્ તદ્ધિત
સંબધિ વિગ્રહ પણ અન્વય યોગત્વ છતાં જ સમાસ થાય છે. તેથી
માર્યાપુરુષસ્ય ઇત્યાદિમાં વિપરિત (ઉલટા) અન્વયમાં સમાસ થતો
નથી. દેવદત્તસ્યમાર્યા (દેવદત્તની સ્ત્રી) પુરુષસ્યવસ્ત્રં (પુરુષનું
ચૂગડું) એ ચારપદોના મધ્યથી દેવદત્તસ્ય તથા વસ્ત્રં ત્યાગ કરી
મધ્યવાલા માર્યાપુરુષસ્ય ગ્રહણથી અન્વયયોગત્વ નથી તેથી સ-
માસ ન થયો. જો કે નામ સંગ્રા વિભક્તિ રહિતની હોય છે તો-
પણ અહિંઆં વિભક્તિવાળાનો જ સમાસ થાય છે. અન્વય એ પ્ર-
કારનો છે-૧ વ્યપેક્ષાલક્ષણ, ૨ એકાર્થાભાવલક્ષણ. સ્વાયં પર્વવ
સાયિના પદોના આકાંક્ષા સનિધિ યોગ્યત્વમાં છતાં જો પરસ્પર સં-
બધ તે વ્યપેક્ષા લક્ષણ. બીજો વિશિષ્ટકાર્યરૂપ એકાર્થાભાવલક્ષણ-
માં વૃત્તિજ છે. વ્યપેક્ષા લક્ષણમાં વિગ્રહવાક્ય છે. વિશેષવર્ડે ગ્રહણ
થાય છે જણાય છે વૃત્યર્થ જોણે તે વિગ્રહ. વિગ્રહના વાક્યને વિગ્ર-
હવાક્ય કહે છે. વિગ્રહના પ્રકાર બે છે. એક ભૌતિક અને બીજો

અલૌકિક. જેમ મૂતપૂર્વ પ્રથમ થયેલો એ વાક્યનો લૌકિક વિગ્રહ પૂર્વમૂત છે. અને અલૌકિક વિગ્રહ-પૂર્વ+અમ્+મૂત+સુ છે. પ્રયોગ યોગ્ય રહેલ સરલ લૌકિક છે. અપરિ નિષ્ઠિત પ્રયોગ અયોગ્ય સરલ નહોં તે અલૌકિક છે. વિભક્તિ જેમાં લોપ થાય છે અને તેનો અર્થ જણાય છે. અનેક પદોનું એક પદ થયું તે સમાસ કહેવાય છે. તે સમાસ છ પ્રકારનો છે. ૧ અવ્યયીભાવ, ૨ તત્પુરુષ, ૩ દ્વન્દ્વ, ૪ बहुव्रीहि, ૫ કર્મધારય, ૬ દ્વિગુ અવ્યયનું અવ્યયવડે વા ભવનં થવાપણું તે અવ્યયી ભાવ. સ एवाग्रिमः पुरुषप्रधानं यस्या सौ तत्पुरुषः (જેનો આગળ પુરુષ પ્રધાન તે તત્પુરુષ) द्वंद्वयते उभयपदार्थो येनासौ द्वंद्वः (જે વડે બેય પદાર્થોનો મેળ થાય છે તે દ્વંદ્વ છે) बहुसमातिरिक्तं व्रीहिः प्रधानं यस्मिन्नसौ बहुव्रीहि જેમાં સામાસના પદોનો અર્થ નહોં થતાં બીજાનું પદનો અર્થ ધણુંકરી પ્રધાન રહે તે બહુ વ્રીહિ છે. कर्मभेदकंधा यतीति कर्मधारयः (કર્મભેદને ધારણ કરે છે તે કર્મધારય છે.) द्वाभ्यांगच्छती तद्गुः (બેવડે કરીને જાય છે તે દ્વિગુ) પૂર્વપદ પ્રધાન અવ્યયી ભાવ, દ્વિગુ અને તત્પુરુષપર પદ પ્રધાન છે. દ્વંદ્વ અને કર્મધારય પૂર્વ, પર, બેયપદ પ્રધાન છે. બહુવ્રીહિ અન્યપદ પ્રધાન છે. જ્યાં અનેક સમાસ પ્રાપ્તિ ત્યાં ઉભયપદ પ્રધાન બલવાન છે. પદની ક્રિયાવડે અભિસંબધથી ઉભયપદ પ્રધાન બળવાન છે. જેમ निषाद स्थपति એ પ્રમાણે અદિઆં निषा-

દાનાં સ્થપતિ એ પ્રમાણે તત્પુરુષ કયે પરપદપ્રધાનત્વ, તથા નિ-
ષાદશ્વાસૌ સ્થપતિશ્ચ એ પ્રમાણે કર્મધારય કયે ઉભયપદ પ્રધા-
નત્વ છે. તેથી અહિંઆં કર્મધારયજ ઉભયપદ પ્રધાનત્વથી બલવાન
હોવાથી કર્મ ધારયજ થાય પણ તત્પુરુષ ન થાય. સમાસનું શું
પ્રયોજન છે તે કહે છે. અનેક પદોનું એક પદ થવું, અનેક સ્વરો
નો એક એક સ્વર થવો, અનેક વિભક્તિયોની એક વિભક્તિ થવાને
લીધે સમાસનું પ્રયોજન છે.

અધિસ્ત્રી પદ છે. તે દ્વિતીઆનું એકવચન અમ્ (સ્ત્રીશ્રુવૌ) થી
ઇય્=સ્ત્રિયમ્ અધિકૃત્ય એવો વિગ્રહ છે. હવે વિગ્રહ પદનો અર્થ
કહે છે- અન્વયનો જે યોગ્ય અર્થ તેને પ્રાપ્ત કરવા વાળા અથવા
દઢકારક જે પદોનો સમુદાય અર્થાત્ પદ સમૂહ તે વિગ્રહ
છે. ખીન્નું નામ વાક્ય છે. સમાસાર્થ બોધક વિગ્રહ વાક્ય છે. સ-
સ કયે વિગ્રહ કયે છતે અવ્યયોનો પૂર્વનિપાત થાય છે. અધિસ્ત્રિ-
યમ્ છે તે આગળ અવ્યય હોવાથી અવ્યયી ભાવ થાય છે.

पूर्वेऽव्ययेऽव्ययीच्चावः ॥ અર્થ-અવ્યય પૂર્વપદ છે

જે અન્વય તે અવ્યયી ભાવ સંગ્રહ સમાસ છે. અધિ ઉપસર્ગ તે
અવ્યયથી અવ્યયસંગ્રહ છે. એ પ્રમાણે સમાસ સંગ્રહમાં શું કૃત્ય
છે તે કહે છે.

समासप्रत्यययोः ॥ અર્થ-સમાસમાં રહેલા જે વિભક્તિ-
ના પ્રત્યયપર છતે વિભક્તિનો લુપ્ત થાય છે. (લોપ થાય છે.) એ

પ્રમાણે અમ્નો લુઙ્ (લોપ) અધિસ્ત્રી નામ સંજ્ઞામાં સિઆદિ વિ-
ભક્તિ થાય છે. અધિસ્ત્રિ+સ્=

સ નપુંસકમ્ ॥ અર્થ-તે અવ્યયી ભાવ સમાસ નપુંસક
લિંગ થાય છે નપુંસકવ્યથી હ્રસ્વત્વ થાય છે. અધિ સ્ત્રિ+સ્=

અવ્યયીભાવાત્ ॥ અર્થ-અવ્યયી ભાવ દ્વારથી પરતી
વિભક્તિનો લુઙ્ થાય છે. અધિસ્ત્રિ ગૃહકાર્યમ્ (ગૃહકાર્ય છે)

હ્રસ્વાદેશેસંધ્યક્ષરાણામિકારોકારોચૈ વ-
ક્તઠ્યૌ ॥ અર્થ- સન્ધ્યક્ષરેના એકાર ઔકારાદિના હ્રસ્વ આ-

દેશ કયેં છતે એકાર એકારનો ઇકાર તથા ઔકાર ઔકારનો ઉકાર
આદેશ થાય છે. રાયમતિ ક્રાન્તમતિરિ કુલમ્ । નાવમતિક્રા-
ન્તમતિનુ જલમ્ । ॥ અત્યાદયઃ ક્રાન્તાચર્યે દ્વિતીયા ।

ક્રાન્તઆદિ અર્થમાં વર્તમાન અતિઆદિ દ્વિતીયા વિભક્તિ એ સહિત
સમાસ થાય છે તે તત્પુરુષસંજ્ઞક સમાસ છે. રાયં અતિક્રાન્તં,
નાવંઅતિક્રાન્તં, વિગ્રહ (કૃતેસમાસે૦) । અતિરાયં, અતિનાવં
સમાસ પ્રત્યયનો અતિરૈ, અતિનૌ (કૃતતદ્વિત૦) (સ નપુંસકમ્)
નપુંસકનો હ્રસ્વ, (હ્રસ્વઆદેશે૦) (અવ્યયીભાવાત્) અતિરિ
કુલનું નામ છે. અતિનુ જલનું નામ છે. (પૂર્ણદ્રવ્યવાણું કુલ,
નાવપડે પણ તરવાને અશક્ય એવું જળ.)

યથાઽસાદૃશ્યે ॥ અર્થ-યથાશબ્દ સાદૃશ્ય અર્થમાં અને અ-
સાદૃશ્ય અર્થમાં છે. યથાશબ્દ અસાદૃશ્ય અર્થમાં સમાસ થાય છે.

તે સમાસ અવ્યયી બાવસંશુક થાય છે. યોગ્યતા, વીપસા, પદાર્થોને અતિવૃત્તિ, સાદૃશ્ય એ યથા શબ્દના અર્થ છે. શક્તિનું અતિક્રમણ કરે નહીં તે યથાશક્તિ (અત્યાદયઃ) શક્તિ દ્વિતીયાંત । શક્તિને નઅતિ ક્રમણ કરે તે યથાશક્તિ । (કૃતેસમાસે૦) પૂર્વેઽવ્યયે ઽવ્યયીભાવઃ । સમાસપ્રત્યયોઃ । યથાશક્તિ (કૃત્તદ્વિતસ-માસાશ્ચ । તસ્માત્ । અવ્યયીભાવાત્) યથાશક્તિ) કરોતિ શક્તિના અનુસાર કરે છે. સાદૃશ્યમાં ક્રમ નિષેધ છે તે કહે છે. યથાહરિઃ તથાહરઃ (જેવા હરિ તેવાજ શંકર છે) અહિંઆં સ-માસન થયો. કુંભસ્યસમીપં (કુંભના સમીપ) એ વિગ્રહમાં (સમાસ આદિ પૂર્વવત્) ઉપ્ ઉપસર્ગ થાય છે (કૃતેસમાસે૦) ઉપકુંભ-સ્ય (સમાસપ્રત્યયોઃ) ઉપકુંભ (કૃત્તદ્વિત સમાસાશ્ચ । તસ્માત્ અવ્યયી ભાવાત્) એ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થયે છતે.

અતોઽનનતઃ ॥ અર્થ-અકારાંત અવ્યયીભાવ સમાસથી પ-રની સાતે વિભક્તિને અમ્ આદેશ થાય છે. પરંતુ અનનતઃ કહેતાં અત્ પાંચમી વિભક્તિને કહેલ ને છોડીને અર્થાત્ પાંચમી વિભ-ક્તિને અમ્ આદેશ થયો નથી. (અકારાંત અવ્યયીભાવ સમાસથી પરની પાંચમી વિભક્તિ સિવાયની બીજી બધી વિભક્તિયોને અમ્ આદેશ થાય છે.) સિ ને અમ્ આદેશ થયો એટલે ડાકુંભં (વ-ગની પાસે) થાય છે.

વાટાહ્યોઃ ॥ અર્થ ટા ત્રીજી ડિં સપ્તમી એ બેને વિક-લ્પે અમ્ થાય છે. અહિં પંચમી, તૃતીયા, સપ્તમી એઓના એ-

કવચન, દ્વીવચન, અને બહુવચનમાં વિકલ્પે અમ્ આદેશ થાય છે. લુક થતો નથી. પણ પાંચમીને અમ્ લુકનો નિષેધ છે. ઉપકુ-
 મ્બેનકૃતં અથવા ઉપકુમ્ભ કૃતમ્ (કુંભની સમીપવડે કરેલું)
 ચતુર્થીમાં તો ઉપકુંભંદેહિ (કુંભની સમીપને માટે દે) પાંચમીમાં
 અનતઃ એ વિશેષણથી અમ્ થતો નથી. ઉપકુંભાત્આનય (કું-
 ભની સમીપથી લાવ) છઠીમાં ઉપકુંભંદેશઃ (કુંભસંબંધિ ન સ-
 મીપનો પ્રદેશ) સપ્તમીમાંવિકલ્પે અમ્ થાય છે. ઉપકુંભં અથવા ઉ-
 પકુંભે સ્થાપય (કુંભની સમીપમાં સ્થાપનકર(રાખ))

અવધારણાર્થયાવતિચ ॥ અર્થ-અવધારણુ અર્થમાં
 યાવત્ શબ્દ પણ પૂર્વ પદ છતાં અવ્યયી ભાવ સમાસ થાય છે.
 (કેવળ અવ્યય પૂર્વ પદમાં જ અવ્યયીભાવ નથી થતો પણ અવધારણુ
 (નિશ્ચય) અર્થમાં યાવત્ શબ્દ પણ પૂર્વ પદ છતાં અવ્યયીભાવ
 સમાસ થાય છે. યાવન્ત્યમત્રાગિતાવતો બ્રાહ્મગાનામન્ત્રયસ્વ
 (જેટલા પાત્ર હોય તેટલા બ્રાહ્મણોને ભોજનાર્થ નિમંત્રણ દે.) એ
 પ્રમાણે યાવદ મત્રમ્. યાવન્ત્યમત્રાણિ એ વિશેષણુ બ્રાહ્મણોને
 છે. (અવધારણુઅર્થમાં યાવત્ શબ્દ પ્રયુજ્યમતે છતે અવ્યય પૂર્વપદ
 અભાવે પણ જે અન્ય તે અવ્યયી ભાવ સંસક સમાસ થાય છે.)
 માખીએનો અભાવ તે નિર્મલિકં અલ્પિઆ અભાવમાં પણ અ-
 વ્યયી ભાવ સમાસ છે. નિર્મલિકં પશ્ય (મલિકા રહિતને જો)
 નિર્મલિકં કૃતં (મલિકા રહિત કરેલ) ઇત્યાદિનાં દ્વિતીયાદિ ઉદાહ-
 રણો જાણવાં એ પ્રમાણે અવ્યયી ભાવ સમાસ છે.

હવે તત્પુરુષ સમાસ કહે છે.

અમાદૌ તત્પુરુષઃ ॥ અર્થ—જે પદના અંતમાં દ્વિતીયા આદિ વિભક્તિ હોય એનું પૂર્વ પદ છતાં જે અન્યથા છે, તે તત્પુરુષ સમાસ સંજ્ઞા થાય છે કૃષ્ણં+શ્રિતઃ=કૃષ્ણ શ્રિતઃ, ગ્રામં+પ્રાપ્તઃ=ગ્રામપ્રાપ્તઃ દ્વિતીયાંત પૂર્વપદ છતાં તત્પુરુષ સંજ્ઞક થયા. એ પ્રમાણે દ્વિતીયા તત્પુરુષ. અન્યથા એ પ્રમાણે કેમ? પદ્ય કૃષ્ણં, શ્રિતસ્ત્વં સાધૂન્ કૃષ્ણુને જે. આશ્રિત રહેલ સાધુઓને. દાત્ર સાધનમાં તૃતીયા થાય. દાત્રેણ+છિન્નં=દાત્રછિન્નમ્ (દાત્રગણને કાપેલ જે એતર તે) એ તૃતીયાંત તત્પુરુષ તાર્થમાં ચતુર્થા યૂપાય+દારુ=યૂપદારુ, યજ્ઞ સ્તંભને માટે લાકડું) એ ચતુર્થા તત્પુરુષ સમાસ. મયદેતૌ પંચમી એ પ્રકારે વૃકેભ્યો+મયં=વૃકમયમ્ (નાહારેથી બચ) એ પાંચમી તત્પુરુષ. સંબંધમાં છઠી રાજ્ઞઃ+પુરુષઃ=રાજ પુરુષઃ (રાજાનો પુરુષ) એ છઠી તત્પુરુષ છે. વિષય અર્થમાં સપ્તમી અક્ષેપુ +શૌણ્ડઃ=અક્ષશૌણ્ડઃ (પાશામાં ચતુર) એ સપ્તમી તત્પુરુષ છે. ॥ ક્વચિદમાચન્તસ્યપરત્વમ્ । કોષ્ટ પ્રયોગમાં અમ્ આદિ અંતવાકાના પરત્વને ઉત્તર પદ્ય હોય છે એમ જાણવું. અગ્નૌ+આહિત=આહિતાગ્નિઃ (અગ્નિમાં હો-મેલ) પૂર્વ+ભૂત=ભૂતપૂર્વઃ (પૂર્વમાં થયેલ) ॥ પિશાચાદેઃ સ-માદીનાં નપુંસકત્વં વા । પિશાચ આદિની સમા આદિનાં વિ-

કલ્પે નપુંસકત્વ થાય છે. પિશાચાનાં+સમા=પિશાચસમમ્-
 પિશાચસમા (પિશાચોની સમા) ગૃહસ્થૂર્ણમ્-ગૃહસ્થૂર્ણા (ગૃહસ્થો-
 ની સમા) શશોર્ણમ્-શશોર્ણા (સસલાની સમા) બિન્ન પદમાં
 ણત્વનો અભાવ તોપણ સમાસાં કવચિત્ એક પદને ણત્વનો હેતુ
 છે. (સમાસમાં કાઠ ઉદાહરણમાં એક પદ થવું ણત્વનું કારણ છે.)
 શરાણાં વનં=શરવણમ્, આમ્રાણાં વનં=આમ્રવણમ્ (આંખા-
 નું વન) ॥ સંશાયાંવા । સંજ્ઞામાં વિકલ્પે ણત્વ થાય છે. તથા
 નેત્ર છે જેને તે ત્રિનયનઃ-ત્રિણયનઃ (મહાદેવજી) ॥ પાનસ્યવા ।
 પાન શબ્દનો વિકલ્પે ણત્વ થાય છે. સુરાયાઃ પાનં=સુરા પા-
 નમ્-સુરાપાણમ્ (મદિરાનું પાન)

નાત્રિ ॥ અર્થ-જેમાં નજ્ નિષેધ વાચક અવ્યય પૂર્વપદછે, તે
 અવ્યય તત્પુરૂપ સંતક સમાસ છે. નબ્રાહ્મણઃ=અબ્રાહ્મણઃ (નહીં
 બ્રાહ્મણ તે અબ્રાહ્મણ.)

ના ॥ અર્થ-સમાસ થયે છતે નજ્ નો અકાર આદેશ થાય છે.
 નાકઆદિને અ આદેશ થતો નથી.

નાક, નક્ર, નગ, તનૂનપાત્, નસ્વ, નપુંસક, નક્ષત્ર, નકુલ,
 નાસત્ય, નમુચિ, નર ઇત્યાદિ. નાક, નમુચિ, નકુલ, નાગર,
 નાસિકા, નમેરુ, નનાન્દ, નભાગ, નાન્તરીય, નક્ર, નસ્વ,
 નગ, નદ, નયાદ, નવાદ, નવેદ, નાડસત્ય, નાપિત, નહુષ,

(૧૭૫)

નક્ષત્ર, એ પ્રમાણે નાકાદય કોઈએ ગણાવેલા છે. એ પ્રકારવડે પણ નાકાદિમાં અન થાય. નબ્રાહ્મણઃ=નનો અ થતાં અબ્રાહ્મણ (આ-લણ નહીં તે)

અન્સ્વરે ॥ અર્થ-સમાસ થયે છતે નજ્જના અન્ આદેશ થાય છે. સ્વરપર છતે.

॥ અનાદેશોઽપદાન્તવદ્વાચ્યઃ । અન્આદેશ અપદાન્ત માફક ક-લો છે. તેવડે (ઙ્ગન) એ પ્રમાણે દ્વિત્વ નથી. અશ્વથી અન્ય અનશ્વ છે, ધર્મથી વિરુદ્ધ, અધર્મઃ, ગ્રહણુનો અભાવ તે અગ્રહણ. તેથી અન્ય, તેણે વિરુદ્ધ તેનો અભાવ, એમાં નજ્જ થાયછે. તસ્મા-
દન્યઃ=તદન્યઃ, તેન વિરુદ્ધઃ=તદ્વિરુદ્ધઃ, તસ્યઅભાવઃ=તદભા-
વઃ તદન્ય, તદ્વિરુદ્ધ, તદભાવમાં નજ્જ થાય છે. તે અશ્વથી અન્યમાં થાય છે.

એ પ્રમાણે તત્પુરૂષ સમાસ છે.

દ્વંદ્વ સમાસ.

ચાર્થેદ્વન્દ્વઃ ॥ અર્થ-સમુચ્ચય, અન્યવાચ્ય, ઇતરેતરયોગ, અને સમાહાર, એ ચાર ચ અર્થવાળા છે. ચ અર્થમાં દ્વંદ્વ સમાસ થાય છે. તન્નેશ્વરંગુરં ચ ભજસ્વ (ત્યાં ઇશ્વર તથા ગુરને ત્વં ભજ) પ્રત્યેકની એક ક્રિયાના સંબંધમાં સમુચ્ચયમાં સમાસ થતો નથી.

બટોભિક્ષામટ ગાંચાનય (બટુક બિક્ષા માટે બટક તથા ગાને લાવ-) એ ક્રમથી એ ક્રિયા સંબંધ અનવાચ્યમાં સમાસ થતો નથી. । નામેતો પરસ્પર અસંગ્રહથી । ઇતરેતર યોગ સમાહારમાં ચ અર્થમાં દ્વંદ્વ સમાસ થાય છે.

૬'૬ સમાસમાં પદોના સમાનત્વથી કોણશબ્દ પેહેલાં તથા કોણ પછી થવો જોઈએ એ શંકા દૂર કરવામાટે કહે છે-

દ્વન્દ્વેઽલ્પસ્વરપ્રધાનેઙ્કારોકારાન્તાનાં પૂર્વનિપાતો વક્તવ્યઃ ॥ અર્થ-૬'૬ સમાસમાં અલ્પ સ્વરમાં જે પ્રધાન તથા ઙ્કારાંત, ઉકારાંત શબ્દોનો પૂર્વનિપાત થાય છે. પદુશ્ચ ગુપ્તશ્ચ=પદુ તથા ગુપ્તસમ સ્વર છે પણ ઉકારાંતનો પૂર્વનિપાત, ઇતરેતર યોગમાં દ્વિવચન ઔ થાય છે પદુગુપ્તૌ. ગુપ્તશ્ચ પદુશ્ચ એવો વિગ્રહ થઈ શકતો નથી. ઉક્તાર્થોનો અપ્રયોગ થાય છે. (ચકારાદિના ઉક્તઅર્થોનો અપ્રયોગ થાય છે) અગ્નિશ્ચમારુતશ્ચ=અગ્નિમારુતૌ (અગ્નિ તથા મારુત) ભોક્તાચ ભોગ્યશ્ચ=ભોક્તૃભોગ્યૌ (ભોગતા તથા ભોગ્ય) અગ્નિશબ્દ અલ્પસ્વર તથા ઙ્કારાંત છે તેથી પૂર્વ નિપાત થયો સમાસમાં એ નિયમ છે કે વિગ્રહ કરતાંજ (સમાસપ્રત્યયયોઃ)થી લોપ ફરીનામ સંજ્ઞાથી સિ આદિ વિભક્તિ થાય છે. ભોક્તા અને ભોગ્યના વિગ્રહમાં ભોક્તા પ્રધાન છે તેથી પૂર્વ નિપાત છે. ધવશ્ચ રવાદિરશ્ચ એ વિગ્રહમાં ધવ અલ્પસ્વર છે તેથી પૂર્વનિપાત થાય ધવરવાદિરૌ (ધાવડી ત-

થા ખેરતું ૧૬) સ્ત્રીચપુરુષશ્ચ વિગ્રહમાં પુરુષપ્રધાન છે પણ ઓ અ-
 સ્વર છે તેથી પૂર્વ નિપાત (સમાસ૦) સ્ત્રીપુરુષ (કૃત્તદ્વિત૦
 તસ્માત્) સ્ત્રી પુરુષ (પ્ર. દ્વિ. ઔ)=સ્ત્રી પુરુષૌ. ૬'૬માં હવે વિ-
 શેષ કહે છે-

દેવતાદ્વંદ્વેર્વપદસ્યવાદીર્ઘોવક્તવ્યઃ ॥ અર્થ-

દેવતા વાચક ૬'૬સમાસમાં પૂર્વપદ દીર્ઘ થાય છે, તથા કાષ્ઠ પ્રયો-
 ગમાં થતો નથી. અગ્નિમારુતૌ ઇત્યાદિમાં એ પ્રમાણે અગ્નિશ્ચ સો-
 મશ્ચ એ વિગ્રહમાં અગ્નિઅસ્ય સ્વર છે તેથી પૂર્વ નિપાત થાય
 (સમાસપ્રત્યયયોઃ) અગ્નિસોમ (કૃત્તદ્વિત૦ । તસ્માત્)
 (દેવતાદ્વંદ્વે) અગ્નિસોમ (કિલાત૦) પ્રાપ્ત એનો બાધક (સા-
 ત્પદાદ્યોઃ) એ ઉપર કહે છે-

અગ્ન્યાદેઃ સોમાદીનાંષત્વં વક્તવ્યમ્ ॥ અર્થ-

અગ્નિઆદિની પછી સોમઆદિ શબ્દોના સંકારનો ષકાર થાય છે.
 (સાત્પદાદ્યોઃ) નો બાધક આસૂત્ર છે. સંકારનો ષકાર તથા ઔ=
 અગ્નીષોમૌ (અગ્નિ તથા ચંદ્રમા) ઇન્દ્રશ્ચ વૃહસ્પતિશ્ચ=ઇન્દ્રાવૃહ-
 સ્પતી, સૂર્યશ્ચ ચંદ્રમસશ્ચ=સૂર્યાચંદ્રમસૌ (ઇન્દ્ર તથા બૃહસ્પતિ,
 સૂર્ય તથા ચંદ્રમા) (દેવતાદ્વંદ્વે પૂર્વપદસ્ય આકારઃ । દેવતા વા-
 ચક ૬'૬ સમાસમાં પૂર્વપદને દીર્ઘ થાય છે.

एकवद्भावावासमाहारेवक्तव्यः ॥ અર્થ-સમાહાર-

ના એકત્વથી સમાહારમાં એક વચન સિદ્ધ છે. ત્યારે વાચકશુ શા

માટે ? વાચકશ્રી કવચિત્ દ્વિવચનના ઇતરેતરના યોગમાં એકવચન થાય છે. કોષ્ટ પ્રયોગમાં બહુવચનોના ઇતરેતર યોગમાં એકવચન થાય છે. (સમાહાર દ્વંદ્વસમાસમાં પદોનો સમાસ કર્યે છતે એકવદ્ભાવ એકવચન વિકલ્પથી થાય છે. વિકલ્પમાં બહુવચન નથી થતું. (એકવદ્ભાવોં) એમાં સમુદાય પ્રાધાન્ય વિવક્ષામાં એકવચન છે. અવયવાર્થ પ્રાધાન્ય વિવક્ષામાં પદમાં બહુવચન પણ થાય છે.)

શશાશ્ચ કુશાશ્ચ પલાશાશ્ચ=શશકુશ પલાશાઃ અથવા શશ-કુશપલાશમ્ (શશલો, દર્ભ, તથા ખાખરો)

॥ અન્યાદિના વિભક્તિલોપે કર્મવ્યતિ-
હારે પૂર્વપદસ્ય સગાગમો ભવતિ । અન્યઆદિ-
ના શબ્દોના સમાસમાં વિભક્તિ લોપ કર્યેછતે કર્મવ્યતિહારમાં પૂર્વપદનો સક્ આગમ થાય છે. અન્યોઅન્ય એક ક્રિયાકરણ કર્મવ્યતિહાર છે. (અન્યઆદિના વિગ્રહવડે સમાસપ્રત્યયયોઃ) થા વિભક્તિલોપ કર્યે પૂર્વપદને સક્ આગમ થાય છે) અન્યથ અન્યથ=અન્યસ્+અન્ય (સ્રોં ૦ । હસેપ । અતોઽત્યુઃ । ઉઓ । એદો-તોઽતઃ । અતોઽમ્)=અન્યોઽન્યંવિપ્રાનમન્તિ (એકબીજા પરસ્પર બ્રાહ્મણો નમસ્કાર કરે છે). પરથ પરથ=પરસ્પરમ્ (સામ-સામા) પરસ્પરમ્ એ પ્રકારે અહિંઆં કસ્કાદિ ગણથી વિસર્ગ તથા ઉપધમાનીયનો અભાવ છે.

(૧૭૯)

एकत्वे द्विगुद्वन्द्वौ ॥ અર્થ-એકત્વમાં વર્તમાન દ્વિગુ ૬'૬

બેય સમાસ નપુંસકલિંગ થાય છે.

દ્વિગુ સમાસમાં નિત્ય એકવચન થાય છે. અકારાંતથી નિત્ય

ઈષ્ પ્રત્યય પ્રાપ્ત તે સ્ત્રીલિંગજ થશે. અકારાંત રહિત રૂકારાંતથી નિત્ય નપુંસકલિંગ થશે. ૬'૬ સમાસમાં ઇતરેતર યોગમાં દ્વિવચન જ થાય છે વિકલ્પમાં ક્યાંહી એકવચન થાય છે. સમાહારમાં બહુવચન પડે થાય છે. ક્યાંહી એકવચન પણ ત્યાં જ્યાં એકવચન ત્યાં નપુંસકલિંગજ. દ્વિવચન અને બહુવચન જેવું થવું જોઈએ તેવું જ થાય છે.

એ પ્રમાણે ૬'૬ સમાસ છે.

હવે દ્વિગુ સમાસ કહે છે.

संख्यापूर्वोद्विगुः ॥ અર્થ-સંખ્યાવાચી શબ્દ જેના પૂર્વપદમાં છે, તથા જ્યાં આગળ સમાહાર વાચક છે, તે દ્વિગુ સમાસ થાય છે.

समाहारेऽतईषद्विगुः ॥ અર્થ-સમાહાર અર્થમાં (એ-

કીકરણ અર્થમાં) દ્વિગુ સમાસ થાય છે. આકારાંત દ્વિગુ સમાસ થી (સ્ત્રીલિંગમાં) ઈષ્ પ્રત્યય થાય છે.

पात्राद्यन्ततोद्विगुर्नबन्तः ॥ અર્થ-પાત્રાદિ અંતવાળા

દ્વિગુ સમાસ ઈષ્ પ્રત્યયાંત થતો નથી.

પંચાનાં પાત્રાણાં સમાહારઃ પંચપાત્રમ્ (પાંચના પાત્રોનો સમાહાર તે પંચપાત્રમ્ (પાંચના પાત્રોનો સમુહ) દ્વિભુવનમ્ (બે ભુવન) ત્રિભુવનમ્ (ત્રણ ભુવન) (બે ભુવનનો સમાહાર દ્વિ ભુવન, ત્રણ ભુવનનો સમાહાર ત્રિભુવન) ચાર માર્ગોનો સમુહ (સમાહાર) ચતુષ્પથમ્, દશ ગામોનો સમાહાર દશગ્રામી, પાંચ અગ્નિયોનો સમાહાર (એકત્ર કરેલ) તે પંચાગ્નિ, પાંચની ગાયોનો સમુહ પંચગુ નપુંસકત્વથી હસ્તત્વ (પંચાનાં ગવાં સમાહારઃ વિગ્રહમાં (સમાસ૦) પંચનગો (નામ્નોનો૦ । કૃત૦ । તસ્માત્) પંચગો (નપુંસકાત્૦ । નપુંસકસ્ય૦) પંચગુ થયું)) ત્રયાણાં ફલાનાં સમાહારઃ વિગ્રહમાં (સમાસ૦) ત્રિફલ ઈષ્ટ પ્રાપ્ત (ઉક્તાર્થોનામ પ્રયોગઃ । આબતઃ૦ । આપઃ) ત્રિફલા શબ્દ થાય છે જે ત્રિફલા સંખ્યા પૂર્વકથી દ્વિગુ સમાસ છે, ફલ શબ્દ અકારાંત છે; તેથી ઈષ્ટ થવો જોઈએ તે કહે છે રુદિતઃ રુદિ છે તેથી ઈષ્ટ થતો નથી. લોક પ્રસિદ્ધ છે. એ પ્રમાણે દ્વિગુ સમાસ છે.

હવે બહુ વ્રીહિ સમાસ કહે છે.

બહુ વ્રીહિ રન્યાર્થે ॥ અર્થ-અન્ય પદાર્થ પ્રધાન જે સમાસ તે બહુ વ્રીહિ સંયુક્ત સમાસ થાય છે.

બહુ ધનં યસ્ય સ બહુ ધનઃ (બહુ ધન છે જેનું તે બહુધનઃ અસ્તિ ધનં યસ્ય સૌઽસ્તિ ધનઃ (વિદ્યમાન ધન છે જેનું તે)

અસ્તિધનઃ છે (અસ્તિ સત્તાર્થ વાચક અવ્યય છે) અવ્યયવત્વથી અસ્તિ આદિકનો પૂર્વ નિપાત અન્ય પ્રાધાન્યથી બહુવ્રીહિ થયો. અવ્યયી ભાવ થયો નહીં. અંતર અંગ જેતું તે અન્તરંગ, બહિ-
 રંગ (બહારતું અંગ) ઉચ્ચૈમુખઃ (ઉંચું મુખ) ॥ તેન સહેતિ તુ-
 લ્યયોગે । સહ એ પ્રકારે એ તૃત્યાંતવડે સમાસ થાય છે તે તુલ્ય
 યોગ બહુ વ્રીહિ છે. (સહાદેઃ સાદિઃ) એ પ્રમાણે કહેવાવડે સ
 કાર થાય છે પુત્રેણ સહર્વતમાનઃ=સપુત્ર (પુત્રે સહ વર્તમાન)
 સોવા ઇતિકેચિત્ (સને વા એ પ્રમાણે કટલાક કહે છે.) સહપુ-
 ત્નો વા ગતઃ (અથવા પુત્ર સહવર્તમાન ગયો.) તુલ્ય યોગ વચન
 પ્રાપ્તિકં કર્મવડે સહવર્તમાન સકર્મક છે. સલોમક (રામ સહવર્ત-
 માન એવો પુરુષ) બહુવ્રીહિ એ પ્રકારનો છે. એક તદ્દશુલ્ય સંવિ-
 જ્ઞાન, બીજો અતદ્દશુલ્ય સંવિજ્ઞાન. તેના પ્રધાન ભૂત પુરુષ આ-
 દિકના એક દેશ અવયવભૂત જેમાં વિશેષણત્વવડે જણાયછે, તે તદ્દ
 શુલ્ય સંવિજ્ઞાન બહુવ્રીહિ છે. લમ્બૌર્ગર્જોયસ્યસલમ્બર્કર્ણઃ (લાં-
 બા છે એ કાન જેના તે લંબર્કર્ણઃ) છે. કર્ણ (કાન) પુરુષનો
 એક દેશ છે, તેજ સમસ્યમાન વિશેષ્યભૂત પુરુષાદિના વિશેષણ
 વડે જણાણો તેથી તદ્દશુલ્ય સંવિજ્ઞાન બહુ વ્રીહિ છે. કર્જોલમ્બૌ
 એમ કેમ ન થયું તે કહે છે-

**બહુવ્રીહૌ વિશેષણસપ્તમ્યંતયોઃ પૂર્વનિપાતો
 વક્તવ્યઃ ॥** અર્થ-બહુ વ્રીહિ સમાસમાં વિશેષણ તથા સ-

પ્તમી અંત પદનો પૂર્વ નિપાત પ્રયોગ થાય છે. લમ્બ, કર્ણ
 શબ્દનું વિશેષણ છે, તેથી પૂર્વ પ્રયોગ થયો. ધન હાથમાં છે જેને
 (જેનું) તે કર ધનઃ, બુદ્ધિ કૃષ્ણમાં છે જેની તે કૃષ્ણ મતિઃ,
 બુદ્ધિ ધર્મમાં છે જેની તે ધર્મ બુદ્ધિઃ, કંઠમાં છે હાર જેને તે
 કંઠહારઃ, હાથમાં કંકણ છે જેને તે કર કંકણઃ, પૃથ્વીમાં કી-
 ર્તિ છે જેની તે ભુવન કીર્તિઃ ॥ પ્રહરણાર્થેભ્યઃ પરેનિષ્ઠા-
 સપ્તમ્યો વક્તવ્યૌ ॥ પ્રહાર અર્થથી પરનિષ્ઠાને સાતમી વિભ-
 ક્તિ બહુવ્રીહિ સમાસમાં થાય છે. ॥ ક્તવતૂનિષ્ઠા ॥ ક્તવ-
 તૂ એ એ પ્રત્યયો નિષ્ઠા સંરૂક છે, ॥ ચક્રપાણ્યાદૌન ॥ ચક્ર
 પાણિઆદિમાં પૂર્વ નિપાત થતો નથી. ચક્રં પાણૌયસ્યસઃ ચ-
 ક્રપાણિ (ચક્ર હાથમાં છે જેને તે ચક્રપાણિ (વિષ્ણુ) એજ પ્ર-
 માણે દણ્ડઃ પાણૌયસ્યસદંડપાણિ (દંડ છે હાથમાં જેના તે
 દંડપાણિ (દંડી, સંન્યાસી) અસ્યુદ્યતઃ=ઉદ્યતાસિ (ઉગામેલ છે
 તલવાર તે ઉદ્યતાસિ) એ પ્રમાણે પણ થાય છે. ॥ પ્રિયાદીના-
 વા ॥ પ્રિયઆદિનો બહુ વ્રીહિ સમાસ થાય છે. પ્રિયગુડઃ ગુડ-
 પ્રિયઃ (ગોળ છે પ્રિય જેને તે) ॥ ઇન્દાદિભ્યશ્ચ । ઇન્દાદિ શ-
 બ્દોથી સપ્તમ્યંતનો પૂર્વ નિપાત થતો નથી. ઇન્દુશેખરે યસ્ય-
 સાવિન્દુશેખરઃ (ચંદ્ર છે શિખરમાંજેના તે ઇન્દુશેખરઃ (શંકર)
 પદ્મનાભૌયસ્ય સ પદ્માનાભઃ (નાભિમાં છે પદ્મ જેના તે પદ્મ-
 નાભઃ (વિષ્ણુ) જેની ધ્વજમાં કપિ છે તે કપિધ્વજઃ (અર્જુન)

॥ પ્રજા મેધયોરસુક્ । પ્રજા તથા મેધા શબ્દને અસુક્ આગમ થાય છે. સારી છે પ્રજા જેની તે સુપ્રજા, ખરાબ છે બુદ્ધિ જેની તે દુર્મેધા એઓને અસુક્ આગમકિત છે માટે અંતમાં થાય તેથી સુપ્રજા+અસુક્, દુર્મેધા+અસુક્ તેમાં ઉક્ ઉચ્ચારણા થય છે. (યસ્યલોપઃ)=સુપ્રજસ, દુર્મેધસ (કૃત્તદ્વિતઃ । તસ્માત્) અત્વસોઃ સૌઃ । સ્ત્રોઃ) સુપ્રજાઃ, સુપ્રજસૌ, સુપ્રજસઃ, દુર્મેધાઃ, દુર્મેધસૌ, દુર્મેધસઃ એજ પ્રમાણે અપ્રજાઃ (પ્રજારહિત જે છે તે) કથયિત અન્યમાં પણ મન્દમેધાઃ (મંદ બુદ્ધિ જેની છે તે) અલ્પમેધાઃ (અલ્પબુદ્ધિ જેની છે તે) ઇત્યાદિ.

ધર્માદન્ કેવલાત્ ॥ અર્થ-કેવલ પૂર્વપદથી પર જે ધર્મ શબ્દ (અન્યઅર્થમાં વર્તમાન ધર્મશબ્દ) થી અન્ આગમ બહુવ્રીહિ સમાસમાં થાય છે. (બહુવ્રીહિ સમાસમાં ધર્મ શબ્દથી અન્ પ્રત્યય થાય છે)

સુષ્ટુધર્મોયસ્ય(સારો ધર્મ જેનો) વિગ્રહ(સમાસઃ)સુધર્મ+અન્(યસ્યલોપઃ । નોપધાયાઃ । હસેપઃ । નામ્નોઃ) સુધર્મા (સારા ધર્મવાળો) કલ્યાણધર્મા (કલ્યાણકારી ધર્મવાળો) કેવલાત્ શા- માટે ? પરમઃ સ્વો ધર્મોયસ્ય સ પરમસ્ય ધર્મ (પરમ (શ્રેષ્ઠ, ઉત્તમ) પોતાનોધર્મ છે જેનો તે પરમસ્વધર્મ (પોતાનો ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે જેનો તે) ॥ જાયાયા નિઙ્ગેશો बहुव्रीहौ वक्तव्यो यलो- पश्च । બહુવ્રીહિમાં જાયાને નિઙ્ગ આદેશ થાયછે તથા યલોપ થાયછે.

લક્ષ્મી જાનિઃ । ઉત્પત્તિસુસુરભિભ્યાં ગન્ધશબ્દસ્યે કારાન્તા-
 દેશો बहुव्रीहौ वक्तव्यः । उत्, पूति, सु, सुराभिधा ५४
 ગંધ શબ્દને રૂઢિચરણાંત આદેશ બહુવ્રીહિમાં થાય છે. (કલ્પો છે)
 उद्गन्धिः, पूतिगन्धिः, सुगन्धिः सुराभिगन्धिः ।

आगन्तुक एकवचनान्तस्य वा । आगन्तुक એકવચનને બહુવ્રીહિ
 સમાસ થાય છે. सुगन्धि आपणः सुगन्धोवा ।

अल्पाख्यायांच । अल्प આખ્યામાં (કહેવામાં) અલ્પ પદ્ધતિનો
 ગંધશબ્દ બહુવ્રીહિ થાય છે. सूपोऽल्पो यस्मिन् तत् सूपग-
 न्धि (દાગ અલ્પ છે જેમાં તે સૂપગન્ધિ) બોજન ઘૃતગંધિ (ધી
 અલ્પ છે જેમાં તે) અથવા કેટલાક સૂપગન્ધમ્, ઘૃતગન્ધમ્ એ
 પ્રમાણે કહે છે. ॥ उपमानाच्च । तथा ઉપમાનાથી બહુવ્રીહિ થાય છે.
 पद्मस्येय गन्धोयस्येति पद्मगन्धिः (પદ્મના સરખી છે ગંધ
 જેની એ પ્રકારે પદ્મગન્ધિઃ) મતાંતરે વિકલ્પ છે.

॥ ऊधसोऽनङ् । ऊधઃ અંતથી બહુવ્રીહિને અનઙ્ આદેશ સ્ત્રી
 લિંગમાં થાય છે. कुण्डोष्णी गौः (કુંડ બરાબ એટલું દુધ કાઢનારી
 ગાય) પુલિંગમાં તે। कुण्डोधा गोगणः છે.

धनुषश्च ॥ અર્થ-બહુવ્રીહિમાં ધનુષ શબ્દના અંતના પકાર
 નો અન્ આદેશ થાય છે.

शार्ङ्गं धनुर्यस्य स शार्ङ्गं धन्वा (શારંગ ધનુષ છે જેનું તે શા-
 ર્ગધન્વા છે. ॥ संज्ञायां वा । तथा સંજ્ઞામાં બહુવ્રીહિ થાય છે.

શતધન્વા (શતધન્વા રાગ્નનું નામ છે.) શતધનુઃ (શતધનુ રાગ્નનું નામ છે.) પુષ્પ ધન્વા (પુષ્પનું ધનુષ્ય છે જેને તે પુષ્પ ધન્વા (કામદેવ) ધન્યાદિ. રુષવતી (પ્ર. ઐ.) હસેયઃ ૦ । માર્યા (પ્ર. ઐ.) આપઃ ૦ = રુષવતી માર્યા યસ્ય (૩૫વાળી સ્ત્રી જેની) એ પ્રમાણે વિગ્રહમાં વિભક્તિ લોપ કર્યે બાકી રુષવતી માર્યા એ પ્રકારે છે—

અન્યાર્યે ॥ અર્થ—(સ્ત્રીલિંગના અન્ય અર્થમાં હ્રસ્વ થાય છે.) સ્ત્રી પ્રત્યયાંતના અન્ય અર્થમાં હ્રસ્વ થાય છે

સ્ત્રી લિંગના એ ગૌણ છે જે મુખ્ય અર્થ કરે તે અતિક્રાંતા લક્ષ્મીઃ યસ્યસ અતિ લક્ષ્મીઃ (ઓલંઘી ગયેલ છે લક્ષ્મી જેની તે અતિ લક્ષ્મીઃ તથા અતિ ચમૂઃ (ઓલંઘી ગયેલ છે સેના જેની) એઓ હ્રસ્વ થશે સ્ત્રી લિંગત્વથી જે ગૌણત્વ નહીં કરે તે રાજકુમારી, બ્રહ્મવિદ્યા એને પણ હ્રસ્વ થઈ જશે. માટે સ્ત્રી પ્રત્યયાંત મુખ્ય છે. અન્યથા પૂર્વ પદમાં રુષવતી ધસાદિમાં પ્રસજ તથા માર્યા શબ્દને હ્રસ્વ થાય છે રુષવતી માર્ય એ પ્રમાણે થયું

પુંવદ્વા ॥ અર્થ—સમાસ છતાં સમાનાધિકરણમાં સ્ત્રીલિંગ પર છતાં પૂર્વ સ્ત્રી વાચક પ્રત્યયાંત નામના પુલિંગ વાચકના પુલ્કય૩૫ થાય છે. રુષવતીનો ઈપ્ પ્રત્યય નિશ્ચય એ રુષવતમા-ર્ય (શબ્દે જવા) રુષવદ્માર્યઃ થાય છે.

ગોઃ ॥ અર્થ-અન્યાર્થમાં વર્તનાર જે ગોશબ્દ છે તે અંત ના-
મનો હ્રસ્વ થાય છે.

પંચગાવો યસ્યાસૌ પઞ્ચગુઃ (પાંચ ગાયો છે જેની તે પઞ્ચગુઃ
છે. ॥ સંખ્યા સુ વ્યાગ્રાદિપૂર્વસ્ય પાદશબ્દસ્યાકારસ્યલો-
પો વક્તવ્યઃ । સંખ્યા એક જે ઈત્યાદિ, શોભનાર્થ વાચક સુઅ-
વ્યય, વ્યાગ્રઆદિ શબ્દ ઉપમાને પ્રાપ્ત એ આદિમાં વર્તમાન જે
પાદ શબ્દનો તે સંખ્યા અકારનો લોપ થાય છે. બહુવ્રીહિ સમા-
સમાં સર્વ વિભક્તિયોનાં પર છતાં

સહસ્રપાદાઃ યસ્ય, વ્યાગ્રસ્ય પાદાવિવપાદૌયસ્ય, શૌભનૌ
પાદૌયસ્ય, વિગ્રહમાં બહુવ્રીહિ સમાસમાં (સમાસપ્ર०) વિભ-
ક્તિલોપ=સહસ્રપાદ, વ્યાગ્રપાદ, સુપાદ, સહસ્રસંખ્યા પૂર્વ છે,
વ્યાગ્રપદ પૂર્વછે, સુ ઉપસર્ગ પૂર્વછે. પાદના અકારનો લોપ થયો=
સહસ્રપાદ્, વ્યાગ્રપાદ્, સુપાદ્, હસાંતવત્ પ્રક્રિયા કરવી.

ટાડકાઃ ॥ અર્થ-સમાસ ક્યેં છતે ટ, અ, ડ, ક, એ પ્રકા-
રે એઓ પ્રત્યયો થાય છે. ટ તત્પુરુષમાં, અકાર દ્વંદ્વમાં, ડકાર
બહુવ્રીહિમાં જાણવો, અને કકારનો અનિયમ છે.

અચિન્ત્યો મહિમાયસ્ય (અચિન્ત્ય મહિમા જેનો) વિગ્રહમાં (સ-
માસપ્ર०) અચિન્ત્ય મહિમન્ થયું+ટપ્રત્યય=ટકાર ઈર્થ, ડકાર
દિશોપાર્થ, અકાર કકાર યથાસ્થિતજ છે.)

નોવા ॥ અર્થ—નકારાંત પદના ટિનો લોપ થાય છે સ્વરપર છતે તથા યકારપર છતે.

મહિમન્ અકાર નકારનો લોપ (સ્વર૦) અર્ચિત્ય મહિમ (કૃત્ત૦) તસ્માત્ ૦ । અર્ચિત્ય મહિમ (પ્ર. એ. । સ્ત્રો૦) અર્ચિત્ય મહિમઃ (અર્ચિત્ય છે મહિમા જેનો તે) વા અહણ્થી કોઇ પ્રયોગના ટિનો લોપ થતો નથી પણ ઉપધાનો લોપ થાય છે અદ્વૈમધ્યં=મધ્યાહ્નઃ (દિવસનો મધ્ય તે મધ્યાહ્નઃ. દ્વયોરદ્વૈઃ સમાહારોદ્વચ્ચઃ (એ દિવસનો સમાહાર દ્વચ્ચઃ) અદ્વૈઃ મધ્યં (કવચિદ ગાદ્યં તસ્ય પરત્વં । સમાસ પ્ર૦)=મધ્ય અહન (સર્વર્ણે૦) વા અહણ્થી હકારના અકારનો લોપ । ટપ્રત્યય (સ્વર૦ । મધ્યાહ્ન, (કૃત્ત૦ । તસ્માત્ ૦ । મધ્યાહ્ન (પ્ર. એ.) (સ્ત્રો૦) મધ્યાહ્નઃ દેવશબ્દ માફક. એ પ્રમાણે સાયાહ્નઃ દ્વચ્ચઃ આદિ છે.

કવીનાંરાજા (કવિયોનો રાજા) વિગ્રહમાં તત્પુરુષ સમાસ (સમાસપ્ર૦) કવિરાજન્+ટપ્રત્યય (ચુદ્ ૧ નોવા । સ્વર૦) કવિરાજ (કૃત્ત૦ । તસ્માત્) કવિરાજ (પ્ર. એ. । સ્ત્રો૦) કવિજનં (કવિયોનો રાજા) દેવદત્. ટકાર અનુગ્રહથી (પટ્ટાવ્રિતઃ) થી ઈષ્ટપ્રત્યય=કવિરાજી । એ પ્રમાણે મહારાજઃ આદિ જ્ઞણપુ. રાજાંપુઃ (રાજાઓની નગરી) વિગ્રહમાં તત્પુરુષ સમાસ (સમાસપ્ર૦) રાજન્ પુર્ અપ્રત્યય (નામ્નો૦) (સ્વર૦) રાજપુર (કૃત્ત૦ । તસ્માત્) રાજપુર (પ્ર. એ. (અતોઽમ્ । અમ્શસો૦) રાજપુર-

મ્ (રાજઓની નગરી) કુલ શબ્દ માફક રૂપો. વાચ્ મનશ્ચ
 વિગ્રહમાં દ્વંદ્વ સમાસ થાય છે (સમાસપ્ર૦) વાચ્ મનસ્ (ચોઃ
 કુઃ) ચકારનો ક્ થયો=વાક્ મનસ્ (અમે અમાવા) ચકારનો ક્.
 કાર=વાચ્ મનસ્ (ટાડકાઃ) થી અ પ્રત્યય (સ્વર૦) વાચ્=
 મનસઃ થયું. દક્ષિણાદિશિ પન્થાઃ એ પ્રકારે દક્ષિણાપથઃ
 (દક્ષિણ દિશામાં (મુસાફર) માર્ગ) થાય છે. આ તત્પુરૂષ સમાસ છે.
 (દક્ષિણસ્યાંદિશિ પન્થાઃ (દક્ષિણ દિશામાં મુસાફર અથવા માર્ગ
 છે) વિગ્રહમાં તત્પુરૂષ સમાસ (સમાસપ્ર૦)=દક્ષિણા પથિન્+
 અપ્રત્યય (નોવા) થી ટિ લોપ (સ્વર૦) દક્ષિણાપથ (કૃત૦)
 દક્ષિણાપથ (પ્ર.એ. । સ્ત્રો૦) દક્ષિણાપથઃ) દેવવત્ રૂપો કોષ
 ડ પ્રત્યયની ઇચ્છા કરે છે. । અહશ્ચ રાત્રિશ્ચ=અહોરાત્રમ્ દ્વંદ્વ
 સમાસ છે. (અહશ્ચરાત્રિશ્ચ વિગ્રહમાં દ્વંદ્વ સમાસ (સમાસ૦)
 અહન્ રાત્રિ (અહ્નઃ સઃ । સ્ત્રો૦ । હવે । ઉઓ)=અહોરાત્રિ
 રાત્રિઆદિ વર્જિતથી રેફ ન થયો. (ટાડકા) ડ પ્રત્યય (ચુદ્ઘ ।
 ડિતિટેઃ । સ્વર૦)=અહોરાત્ર (પ્ર. એ. । અતોડમ્ । અમ્શસો૦)
 =અહોરાત્રમ્ (દિવસ અને રાત્રિ)) ॥ અહોરાત્રમિત્યત્રનપુસક
 ત્વં વા વક્તવ્યમ્ । અહો રાત્રં એ પ્રમાણે અહિંઆં નપુંસકત્વ
 વિકલ્પે થાય છે. તેથી અહોરાત્રઃ (દિવસ અને રાત્રિ) ॥ રાત્રા
 મહાઃ પુંસિ । રાત્ર તથા અહ્ન અહઃ એઓ પુલિંગજ થાય છે.
 સર્વરાત્રઃ । (રાત્ર અને દિવસ) સર્વાહ્નિઃ (આખો દિવસ, રાત્રિદિવસ)

ત્રયઃ (ત્રય દિવસ) દ્વૈચ ત્રયશ્ચ = દ્વિત્રાઃ (એ તથા ત્રય) ૬૬ સમાસ છે. પંચષાઃ (પાંચછ) (દ્વૈષ ત્રયશ્ચ વિગ્રહમાં ૬૬ સમાસ (સમાસ૦) દ્વિત્રિ+ઙ પ્રત્યય ઢિત્વથી લોપ (સ્વર૦) દ્વિત્ર (પ્ર.બ.૧ સર્વર્ણે૦ । છો૦) = દ્વિત્રાઃ) પંચષપટ્ચ વિગ્રહમાં ૬૬ સમાસ છે સમાસ૦ પંચન્ ષષ+ઙ પ્રત્યય (નામ્નો૦) ઢિત્વથી ટિલોપ (સ્વર૦) પંચષ નામસંજ્ઞા પઞ્ચષ (પ્ર. બ. ૧ સર્વર્ણે । સ્ત્રો૦) પશ્ચ-ષાઃ બહુત્વ વિવક્ષાયાં બહુ વચનં જસ્ । બહુપણાના કહેવામાં બહુવચનનો જસ્ પ્રત્યય થાય છે. બહવો રાજાનો યસ્યાં સા બહુ રાજા નગરી બહુ રાજાઓ જેમાં તે બહુરાજા નગરી) બહવો રાજાનો યસ્યાં નગર્યાં (બહુ રાજાઓ જે નગરીમાં) વિગ્રહમાં બહુ વ્રીહિ સમાસ (સમાસ પ્ર૦) બહુરાજન્+ઙ પ્રત્યય ઢિત્વથી ટિ લોપ (સ્વર૦) બહુરાજ (આવતઃ૦) = બહુરાજા નામસંજ્ઞા (આ-ષઃ) બહુરાજા નગરીનું નામ છે.) બહવઃ કર્તારઃ યસ્ય (ધણી કરનાર છે જેના) વિગ્રહમાં બહુવ્રીહિ સમાસ (સમાસ પ્ર૦) બહુકર્તૃ (ટાઢકાઁ) ક પ્રત્યય તથા નામસંજ્ઞા = બહુકર્તૃકઃ (યજ્ઞ મકાન, અંથનું નામ છે.)

હવે કર્મ ધારય સમાસ કહે છે.

કર્મધારયસ્તુલ્યાર્થે ॥ અર્થ—પદ એમાં એ પ્રકારે પૂર્વપદમાં તથા હતર પદમાં એકાર્થ સંબંધમાં વિશેષણ વિશેષ્યત્વ

વડે પદ બેયમાં પાણુ એક વસ્તુ વાયકમાં છતાં જે અન્યથ તે કર્મ ધારય નામે સમાસ છે.

નીલં+ઉત્પલં=નીલોત્પલં (કાળુ કમળ) રક્તા+લતા=રક્તલતા
(રાતી વેલ) પુમાનઃ+કોકિલઃ=પુંસ્કોકિલઃ (પુરુષ જેવી કોયલ
છે.) નીલંચ તદુત્પલંચ=નીલોત્પલમ્ । રક્તાચાસૌલતાચ=
રક્તલતા, પુમાંશ્વાસૌ કોકિલશ્ચ=પુસ્કોકિલઃ ।

નીલં શબ્દ વિશેષણ છે તથા ઉત્પલ શબ્દ વિશેષ્ય છે નીલં વિ-
શેષણથી પૂર્વ તથા નિપાત છે. ગુણ અને દ્રવ્યનો આધાર આધે
યસંબધ હોવાથી એકાર્ય વાયક છે. કાળુજ કમળ અથવા કમળજ
કાળું છે. એથી કર્મ ધારય સમાસ થયો એજ પ્રમાણે રક્તલતા
(રાતી વેલ) છે. પુંસ્કોકિલ સ્થિત છે, તેને (સંયોગાંતસ્યલોપ)
એ સૂત્ર પ્રાપ્ત તેના નિવારણ માટે સૂત્ર કહે છે.

**પુંસઃ સ્વપે સ્વ્યાવર્જિતે ચ અમ્પરે સંયોગા-
ન્તસ્યાલોપો વક્તવ્ય ॥** સ્વપ પ્રત્યાહારપર છતાં પુંસ્

શબ્દના સંયોગાંતનો લોપ થતો નથી. (પુંસ્ શબ્દની પછી સ્વપ
પ્રત્યાહાર હોયતો સંયોગાંતના સંકારનો લોપ થતો નથી.) =
પુંસ્કોકિલઃ એજ પ્રમાણે પરમ+ઈશ્વરઃ=પરમેશ્વરઃ, મહા+ઈશ્વ-
રઃ=મહેશ્વરઃ, મહાદેવ. ઈત્યાદિ.

ફરીને સમાસ વિશેષ કહે છે.

હવે ફરી તત્પુરૂપ સમાસ કહે છે.

નામ્નાશ્ચ કૃતા સમાસઃ ॥ અર્થ- પ્રઆદિ ઉપસર્ગ-

નો, તથા નામનો કૃદંતવડે સમાસ તે તત્પુરૂપ સંગ્રહ છે. ચક્રારથી કુશબ્દનો, અવ્યયનો, ડરી ડરરી શબ્દનો તથા શ્ચિપ્રત્યયાંત આદિનો કૃદંતવડે સમાસ તત્પુરૂપ થાય છે.

પ્રકૃષ્ટઃ+વાદઃ=પ્રવાદઃ (પ્રજ્ઞાવાદ) **કુંભકારઃ** (કુંભાર)

(સિઆદિ અંતવાળનો કરેલ કૃદંત પ્રત્યયવડે જે અન્વય, તથા પ્રઆદિ ઉપસર્ગનો કૃદંતવડે જે અન્વય તે તત્પુરૂપસંગ્રહ સમાસ થાય છે. ચક્રારથી સહઆદિ અને ગતિસંગ્રહ પણ ગ્રહણ થાય છે.

પ્રકર્ષણવાદઃ એમાં પ્રઉપસર્ગનો કૃદંતવડે સમાસ (સમાસપ્ર૦)

=પ્રવાદનામ સંગ્રાથી પ્રવાદ (પ્ર. એ. સ્ત્રો૦) **પ્રવાદઃકુંભંક-
રોતિ** વિચદમાં (કાર્યેઽણ । સમાસપ્ર૦)=**કુંભકૃ** નિત્યથી વૃ-
દ્ધિ=**કુંભકાર** કુંભકાર કૃદંત પ્રત્યયના સહિતથી તત્પુરૂપ સંગ્રહ સમાસ થયો.)

સહાદેઃ સાદિઃ ॥ અર્થ-સમાસમાં સહ, સમ્, તિરસ્

ધત્યાદિ પૂર્વપદના ક્રમવડે સ, સામિ, સમ્નિ, તિરિ, ધત્યાદિ આદે શો થાય છે. સહ+અશ્વતિ=સધ્યઙ્ (સાથે જાય છે તે સધ્યઙ્)

સમ્+અજ્વતિ=સમ્યઙ્ (સાથે જાય છે તે સમ્યઙ્) **તિરઃ+અ-
શ્વતિ=તિર્યઙ્** (તીર જાય છે તે તિર્યઙ્) કવચિત્ એઓ આદેશ

થતા નથી સહ+ચરતિ=સહચરઃ (સાથે જાય છે તે સહચરઃ)
સાથે જનાર

સહપુત્રેણ વિગ્રહ (નામ્નાશ્ચ૦) ચન્નશ્વદ્યંતી તત્પુરુષ સમાસ (સ-
માસપ્ર૦)=સહપુત્ર-(સહાદેઃસાદિઃ) સહનો સઆદેશ=સપુત્ર
નામસંજ્ઞા (પ્ર. ઐ.) । સ્ત્રોંસપુત્રઃ પ્રક્રિયા કૌમુદીના મતમાં બહુવ્રી-
દિ સમાસ છે. (તેન સહેતિ તુલ્યયોગે) તુલ્યયોગમાં વર્તમાન સ-
હશ્વદ્વરૂપ તૃતીયાંતવદે સમત્વંત થાય છે તે બહુ વ્રીદિસમાસ છે.
સહ અંચતિ વિગ્રહમાં અંચુગતિ પૂજ્વયોઃ ધાતુથી (કિપ્+અત્યય)।
કિપઃ સર્વાપહારીલોપઃ । અંચ્ । સ્થિત છે (નોલોપઃ નદાર-
ના આદેશરૂપ અનુસ્વારનો લોપ (સહાદેઃ સાદિઃ) સહનો સધિ
આદેશ (ઇયંસ્વરે) સઘ્યચ્ નામસંજ્ઞા સઘ્યચ્ (પ્ર. ઐ. (અંચેઃ
પુંસિપંચમુનુમ્ । સ્તોશ્ચુ૦ । હસેપ૦ । સંયોગાંતસ્ય૦ । ચોઃ
કઃ) સઘ્યઙ્ પુત્રિંગમાં પ્રક્રિયા છે. પ્રત્યચ્ શબ્દના તુલ્ય. સમ-
જ્વચતિ પ્રાદિ કૃદંત પ્રત્યયથી તત્પુરુષ સમાસ સમૂત્ત સમિ આદે-
શ (ઇયંસ્વરે) સમ્યચ્ તિરઃ તિરિઆદેશ (ઇયંસ્વરે) તિર્યચ્
(ચોઃ કુઃ)=સમ્યઙ્, તિર્યઙ્ પ્રત્યચ્ શબ્દના તુલ્ય પ્રક્રિયા છે.
કાષ્ઠ પ્રયોગમાં સહાદિનો સઆદિ આદેશ થતો નથી સહચરઃ
સહ નો સધિ આદેશ ન થયો.

કુગતિ પ્રાદયઃ । અર્થ-કુશબ્દ, મતિસંજ્ઞક પ્રઆદિ ઉ-
પસગપદ વિધિવદે અન્વયમાં સમાસ થાય છે, તે તત્પુરુષ સમાસ છે.

કુત્સિતઃ પુરુષઃ=કુપુરુષઃ (ખરાખ પુરુષ) કુત્સિતમન્નં=કુઅન્ન
 ॥ કોઃ કત્ । કુત્સિત ઈષત્ (યોડ) અર્થમાં વર્તનાર કુને કત્
 આદેશ થાય છે. કત્ (ચપાડબેજવાઃ=કદન્ન નામસંજ્ઞા કદન્ન
 પ્ર. એ. । અતોડમ્ । અમ્શસાં૦)=કદન્નં=કદન્નમ્

કુત્સિતેષદર્થયોઃ ॥ અર્થ-કુત્સિત ઇષદર્થ (યોડ) અર્થ)
 વર્તનાર કુ શબ્દનો કા, કવ, કત્, એઓ આદેશો થાય છે.
 તત્પુરુષમાં નહીં પણ બહુવ્રીહિમાં. બહુવ્રીહિમાં તે કુત્મિતા વિ-
 દ્યા યસ્યાસૌકુવિદ્યઃ (ખરાખ વિદ્યા જેની તે કુવિદ્યઃ) કુત્સિ-
 તાઉષ્ટ્રા યસ્ય સ કૂષ્ટ્રઃ (ખરાખ છે ઉંટ જેનાં તે કૂષ્ટ્રઃ)
 કુત્સિતઃ પન્થા યસ્મિન્નસૌ કુપથો દેશઃ (ખરાખ માર્ગ જેમાં
 છે એ કુપથોદેશઃ (ખરાખ માર્ગવાળો દેશ.) ॥ કાકવકદુષ્ણે ।
 ઉષ્ણશબ્દનીપરમાં કુશબ્દનો કા, કવ, કત્ એઓ આદેશો
 થાય છે.

કુ ઈષદુષ્ણં=કોળ્ણમ્-કવોળ્ણમ્-કદુળ્ણમ્ (યોડું ઉંડું) કુર્ષ-
 પત્લવળં=કા લવળમ્ (યોડું લવણ)

પુરુષેવા ॥ અર્થ-પુરુષશબ્દમાંપરમાં કુશબ્દનો વિકલ્પે કાઆદેશ
 થાય છે. તત્પુરુષમાં. કુત્સિતઃ પુરુષઃ=કુપુરુષઃ-કાપુરુષઃ એ-
 પ્રમાણે કત્તૃણં, કદ્રથઃ, કદ્રદઃ, કદધ્વા, કાપથઃ, કાક્ષઃ, કા-
 ગ્નિઃ, કદગ્નિઃ ઇત્યાદિ પ્રયોગના અનુસારવડે બાણવા. કુત્સિ-
 તાસ્ત્રયઃ=કત્રયઃ

ષષ્ઠત્વંદધોર્ઢઠૌ ॥ અર્ધ-દત્ત દશધા સુ પરમાં છતાં

ષષ્ શબ્દને ઉત્ત્વ અને ઉત્તરપદના આદિને દુત્વ થાય છે.

ષટ્+દશ= (વહુવચનંજસ્ । જસશસોર્લુક્ । નામ્નોનોલો-

પશધૌ ।=છવડે કરીને અધિકદશ ષોડશ * (સોળ) ષટ્+ધા=ષોઢા

(છ પ્રકારે) ધાસુવા વક્તવ્ય એ પ્રમાણે વિકલ્પથી ષષ્ છે તે ન

ષકારને ઉત્ત્વ અભાવમાં ષોઢઃ એ પ્રમાણે ષતુ'ઢત્વ=ષઢા. સં-

સ્થાયાઃપ્રકારે ધા (સંખ્યાના પ્રકારમાં ધા થાય છે.) અવ્યય

થી વિભક્તિનો લુક થાય છે. ષટ્દંતા યસ્ય (છ દાંત છે જેના)

એ વાક્યમાં

દંતસ્યદત્ ॥ અર્ધ-દન્તનો દત્ આદેશ થાય છે. ઋકાર

નુમ્ આગમ માટે છે.

ષટ્ દન્તાયસ્યાઽસૌ ષોઢન્ (છ દાંત છે જેના તે ષોઢન્) બૃ-

હતાં પત્તિઃ=બૃહસ્પતિઃ (બૃહત્ (મોટા) નો પતિ તે બૃહસ્પતિઃ)

તત્+કરઃ=તસ્કરઃ, (ચોર) મહાંશ્વાસૌ ईश्वरश्च=મહેશ્વર (મ-

હાન તથા ईश्वર તે) મહેશ્વરઃ (શંકર) દિવ્ શબ્દને ઘાવા આ-

દેશ થાય છે. દ્યૌશ્ચ ભૂમિશ્ચ=ઘાવાભૂમી (આકાશ તથા પૃથ્વી તે

ઘાવાભૂમી) આ આકૃતિ ગણુ છે. સિદ્ધ શબ્દાકારને પામીને તેના

અનુસારવડે આદેશ વિધાન કરાય છે જ્યાં તે આકૃતિગણુ છે.

* ષટ્ધિઃ અધિકાદશ ઉક્તાર્યોનો અપ્રયોગ (સમાસપ્ર०)

ષષ્+દશન્ પકારનો ઉકાર દકારનો ઢકાર (ઉઓ) ષોઢ-

ષષ્ દશન્ સમાસાંત વચમાં ગમ્યમાન દંત શબ્દને દત્ત આદેશ થાય છે. ષષ્દત્ત દત્તપરે (ષષ્ઠીનિર્દિષ્ટ૦) થી ષનો ઉ દત્ત ઉત્તરપદ છે તેના આદિ દનો ઢ થયો (ઉઓ)=ષોઢ ત્ત થયું ઋ ઇત્સંશક (ત્રિ-તોનુમ્) થી નુમ્ (મિદન્ત્યાત્ ૦)=ષોઢન્ નામસંજ્ઞા ષોઢન્ ત્ (પ્ર. એ. ૧ હસેપઃ૦ સંયોગાંત૦) ષોઢન્ ષોઢન્તૌ ષોઢન્તઃ । મહત્પતિ પતિશબ્દપર છે તેથી મહત્ ને મુદ્ આગમ મહત્પતિ નામસંજ્ઞા (પ્ર. એ.) ૧ સ્ત્રો ૦)=મહત્પતિઃ હરિશબ્દવત્ તત્+કરઃ કર પર છે તેથી મુદ્ આગમ=તસ્કર (પ્ર. એ. સ્ત્રો ૦) ત. સ્કરઃ (ચોર) મહત્+ઈશ્વરઃ ॥ મહત્ષ્ટેરાત્વમ્ । મહત્શબ્દને ટિ-નો આકાર થાય છે સમાનાધિકરણમાં. મહા+ઈશ્વરઃ (અઈષ)=મહેશ્વરઃ દેવશબ્દવત્ ॥ દિવઃ ઘાવા । દિવશબ્દનો ઘાવા આદેશ થાય છે. ઘોશ્વભૂમિશ્ચવિગ્રહ (સમાસપ્ર૦) દિવ+ભૂમિ=દિવ નો ઘાવા આદેશ (ગુરુશિશ્ચ૦) ઘાવાભૂમિ નામસંજ્ઞા ઘાવાભૂમિઃ કાઠં ઇન્નંતવડે (ઈનાંસૌશૌ) ઘાવાભૂમી સિદ્ધ કરે છે.

શન્ નામસંજ્ઞા ષોઢશન્ (પ્ર. એ. ૧ હસેપઃ૦ ૧ નામ્નો૦) અથવા ષોઢશનાં સંજ્ઞાપૂરણઃ ષોઢશઃ । ઉકાર અને ઢકાર (ઐકદશાદેર્ઢટ્) ઢિત્વથી ટિશોષ (સ્વર૦) દેવ શબ્દવત્. ષદ્ પ્રકાર એ પ્રમાણે સંખ્યાથી પ્રકારાર્થમાં ધા પ્રલય થયો. ધા પરથી ઉકાર ધકારનો ઢકાર (ઉઓ)=ષોઢા । ષદ્ભિઃ પ્રકારૈં યદ્વા ષદ્ધાપ્રકારા યસ્યસઃ ષોઢા (છ પ્રકારવડે કરીને જેના તે ષોઢા અથવા છ પ્રકાર જેના તે ષોઢા) અભ્યય છે.

અલુક્ ક્વચિત્ ॥ અર્થ-સમાસ કર્યા છતાં અનેતદ્વિત

પ્રત્યયપર છતાં તથા કૃદંતમાં પણ પૂર્વ પદરથ વિભક્તિલોપ થતી નથી.

કૃચ્છ્રાત્+મુક્તઃ=કૃચ્છ્રાન્મુક્તઃ (કૃચ્છ્ર યકી મુકાએલ) અહિંઆં

પાંચમીનો લોપ ન થયો. **અપ્સુયોનિર્યસ્ય** (જલમાંછે યોનિ જેની)

એ પ્રમાણે **અપ્સુયોનિઃ**, **ઉરસિ લોમાનિ** યસ્યાસૌ **ઉરસિ**

લોમઃ (છાતીમાં છે રામ જેના તે **ઉરસિલોમઃ**) **હૃદિ સ્પર્શતિ**

એ પ્રમાણે **હૃદિસ્પૃક્** (હૃદયમાં સ્પર્શ કરેછે એ પ્રમાણે **હૃદિસ્પૃ-**

ક્) **કંઠેકાલઃ** (કંઠમાં કાલ) **વાચોયુક્તિઃ** (વાણીની યુક્તિ) **દિ-**

શોદણ્ડઃ (દિશાનો દંડ) **પશ્યતો હરઃ** (જોયેલનો શંકર) એઓમાં

વિભક્તિયોનો લોપ થયો નહીં.

કૃચ્છ્રાન્મુક્તઃ એમાં પાંચમીનો લોપ થયો નહીં અને તત્પુરુષ

સમાસ છે. **અપ્સુ યોનિઃ** એમાં સપ્તમી બહુવચનનો લોપ થયો

નહીં અને બહુવ્રીહિ સમાસ છે. **ઉરસિ લોમઃ** અહિંઆં સપ્તમી

ના એક વચનનો લોપ થયો નહીં. ઉત્તરપદનો લોપ થાય છે તે

પ્રમાણે ઉત્તરપદની વિભક્તિનો લોપ થયો. **હૃદિસ્પૃક્** એ તત્પુરુષ

સમાસ છે. અહિંઆં કૃદંતમાં પણ વિભક્તિનો લોપ નથી. એજ

પ્રમાણે **કંઠેકાલઃ** સ. એ. વાચો છ. એ. યુક્તિઃ પ્ર. એ. દિશઃ

છ. એ. દંડઃ પ્ર. એ. પશ્યતો છ. એ. એઓ પ્રયોગમાં યથા

સંભવ વિભક્તિનો અલુક છે.

**સમાસે સમાનાધિકરણે શાકપાર્થિવાદી
નાં મધ્યમ પદ લોપો વક્તવ્યઃ ॥** અર્થ-સમાસ

કર્યા છતાં સમાનાધિકરણમાં વર્તમાન શાકપાર્થિવાદિક ના મ-
ધ્યમ પદનો લોપ થાય છે. શાક પ્રિયશ્વાસૌ પાર્થિવશ્ચ=શાક પા-
ર્થિવ (ખડગ અથવા મુઠી પ્રિય છે જેને એવો રાજા) આમાં પ્રિય જે
મધ્યમ પદ છે તેનો લોપ થયો. દેવપૂજકશ્વાસૌ બ્રાહ્મણશ્ચ=દે-
વબ્રાહ્મણ (દેવપૂજનકરનાર બ્રાહ્મણ) આમાં પૂજક મધ્યમપદ છે
તેનો લોપ થયો.

આદેશ્વદ્વન્દ્વે ॥ અર્થ-ઢંઢ સમાસમાં છતાં આદિપદનો લોપ થાય
છે. માતા ચ પિતા ચ=પિતરૌ (મા તથા બાપ) દુહિતા ચ પુત્ર-
શ્ચ=પુત્રૌ (દીકરી તથા દિકરો) શ્વશ્રૂશ્ચશ્વસુરશ્ચ=શ્વસુરૌ (સાસુ
તથા સસરો.)

ઋતાંદ્વન્દ્વે ॥ અર્થ-ઋકારાંત શબ્દના ઢંઢ સમાસમાં જે પૂ-
ર્વપદ તેના સંબંધી ઋકારનો આકાર થાય છે. માતૃચ પિતૃચ=
માતાપિતરૌ (મા તથા બાપ)

દ્વંદ્વેસર્વાદિત્વંવા ॥ અર્થ- ઢંઢ સમાસમાં સર્વાદિશબ્દોન
સર્વાદિત્વ કાર્ય (સર્વાદિકાર્ય) વિકલ્પે થાય છે.

વર્ણાશ્ચ આશ્રમાશ્ચ इतरेच=વર્ણાશ્રમેતરે-વર્ણાશ્રમેતરાઃ (વર્ણ
તથા આશ્રમ તથા બીજા)

વૈયાધિ કરણ્યેબહુવ્રીહૌમધ્યમપદલોપો વ-

ક્તઠયઃ ॥ અર્થ-ભિન્ન વિભક્ત્યંતોના પદોના ભિન્નાર્થ નિષ્ઠત્વં

વૈયાધિ કરણ્ય છે. વૈયાધિકરણ બહુવ્રીહિમાં મધ્યમ પદનો લોપ થાયછે.

કુમુદસ્યગન્ધઃ ગન્ધો યસ્યાસૌ મુદ ગન્ધિઃ (કમળની ગંધ જેવી છે ગંધ જેની તે કુમુદગન્ધઃ)=, હંસસ્ય ગમનમિવ ગમનં યસ્યાઃ સા હંસગમના (હંસના ગમનની માફક ગમન છે જે સ્ત્રીતું તે સ્ત્રી હંસગમના) ॥ ઉપમાનાત્ । ઉપમાના ગંધ શબ્દથી રૂ પ્રત્યય થાય છે=કુમુદ ગન્ધિઃ હરિ માફક રૂપોછે.

દિક્ સંખ્યે સંજ્ઞાયામ્ ॥ અર્થ- દિગ્વાચક, સં-

ખ્યાવાચક, પદસંજ્ઞામાં કહેલામાં તુલ્યાર્થવડે એકાર્થ ઉત્તરપદવડે વિગ્રહ રહિત સમાસ થાય છે, તે તત્પરૂપ કર્મધારય સમાસ છે.

સંજ્ઞાયામ્ એ પદવડે નિત્ય સમાસ બતાવ્યો. અવિગ્રહોનિત્ય સમાસઃ જે નિત્ય સમાસ તે વિગ્રહરહિત અસમસ્ય માનપદ વિગ્રહ છે. અન્ય અનિત્ય સમાસ અસ્વપદ વિગ્રહ છે. વિગ્રહ એ પ્રકારનો છે. એક સ્વપદ વિગ્રહ અને બીજો અસ્વપદ વિગ્રહ પણ થાયછે. અસ્વપદવડે સમાસ વ્યતિરિક્તવડે પણ પદવડે વિગ્રહવાક્ય જ્યાં તે નિત્ય છે. તેવડે કરીને લમ્બૌ કર્ણૌ યસ્ય સ લમ્બકર્ણઃ (લાંબા એ કાન જેના તે લમ્બકર્ણઃ) દાત્રેણ છિન્નામિતિ (દાતરડા વડે કાપેલ જે ખેતર એ પ્રમાણે) સ્વપદ વિગ્રહ । અસ્વપદ વિગ્રહ

નિત્ય. જે સમાસમાં અબોધક વાક્ય રહેતું નથી તે નિત્ય છે
દાસપાણિઃ સપ્તગ્રામઃ (દક્ષિણ દિશાનો અગ્નિ, સાત ગામો)
 ધત્યાદિ.

એ પ્રમાણે સમાસ પ્રક્રિયા સમાપ્ત.

હવે તદ્ધિત નિરૂપણ કરે છે.

અપત્યેઽણ્ ॥ અર્થ—(સંતાન) અપત્ય અર્થમાં **વૃદ્ધયન્ત** નામો-
 ને અણ્ પ્રત્યય થાય છે. વિભક્ત્યંત નામથી તદ્ધિતની ઉત્પત્તિ થાય
 છે. **ઉપગુરપત્યંપુમાન્** એ પ્રમાણે વિગ્રહમાં **ઉપગોઃ+અણ્(સમાસ**
૫૦) એ પ્રમાણે ષષ્ઠીનો લોપ **ળ**કાર છે તે વૃદ્ધયર્થ તથા **ઈ**વર્થ છે.

આદિસ્વરસ્યઞ્ઞિતિચવૃદ્ધિઃ ॥ અર્થ—સ્વરોના ત-
 દ્ધિત પ્રત્યયાંત પદસંબંધિના સ્વરોની મધ્યે જે આદિ સ્વર તેની
ઞિત્, **ણિત્** તથા તદ્ધિત પ્રત્યયપર હોય તો વૃદ્ધિ થાય છે.

ઉકારને ઔકારવૃદ્ધિ=ઔપગુ+અ=

વોઽવ્યસ્વરે ॥ અર્થ—ઉકાર તથા ઔકારની પછી સ્વર તથા

યકાર આવે તો ઉકાર તથા ઔકારનો અવ્ થાય છે.

(કૃત્તદ્ધિત સમાસાશ્ચ) એ સૂત્રથી નામત્વ થાય છે. નામત્વથી
 સિઆદિ વિભક્તિ થાય છે.=**ઔપગવઃ** (ઉપગુ ઋપિનું સંતાન
 અથવા ઉપગુ ઋપિના સંતાનમાહેનો પુરુષ) **વશિષ્ઠનું** અપત્ય તે

વાસિષ્ઠઃ (વસિષ્ઠનો પુત્ર) **ગૌતમનુ** અપત્ય તે **ગૌતમઃ** (ગૌતમનો પુત્ર) (કાષ્ઠ મુનિ તેને પુલિંગ અપત્ય **ઔપગવઃ** (ઉપગુનો પુત્ર) કહે છે, અને તે સ્ત્રી (સંતાન) અપત્ય હોયતો **ઔપગવી** (ઉપ-ગુનીપુત્રી) એ પ્રમાણે થાય છે એમ કહે છે. **ગૌતમનુ** સ્ત્રીલિંગ અપત્ય **ગૌતમી** (ગૌતમની પુત્રી થાય છે.) શિવાદિથી એ પ્રમાણે **અણ્** કહેવ છે. બીજે પ્રકારે **ઉજઃ** પ્રાપ્તિ થાય છે. **શિવનુ** અપત્ય તે **શૈવઃ**, **વિદેહનુ** અપત્ય તે **વૈદેહ** છે.

ઋઅણિ ॥ અર્થ-સંખ્યા સંબંધ પૂર્વવાળા માતૃ શબ્દ સંબંધિના ઋકારની પછી **અણ્** પ્રત્યય આવે તો ઋકારનો ઉર્થાય છે. **ષણ્ણાં માતૃણામપત્યં=ષાન્માતુરઃ** (છમાનો પુત્ર)(છમાઓનું અપત્ય તે **ષાન્મા તુરઃ** છે) ત્રણ માઓનું અપત્ય **ત્રૈમાતુરઃ** (ત્રણ માનો પુત્ર) બે માઓનું અપત્ય તે **દ્વૈમાતુરઃ**

અતઙ્ઞનૃષેઃ ॥ અર્થ-ઋષિ વાચક શબ્દ રહિત અકારાંત નામને અપત્ય અર્થમાં **ઇઞ્** પ્રત્યય થાય છે. આ અપત્ય અર્થ માં **અણ્** પ્રત્યયતો અપવાદ છે. દેવદત્તનું અપત્ય **દેવદત્ત+ઇઞ્** પ્રત્યય ઞ્કાર વૃદ્ધ્યર્થ છે. **દૈવદત્તિઃ** । (દેવદત્તનો પુત્ર) શ્રીધરનું અપત્ય તે **શ્રૈધરિઃ** (શ્રીધરનો પુત્ર) દશરથનું અપત્ય **દાશરથિઃ** (દશરથનો પુત્ર) **પુરંદરનુ** અપત્ય તે **પૌરંદરિઃ** કાષ્ઠ પ્રયોગમાં ઋષિ શબ્દને પણ **ઇઞ્** પ્રત્યય થાય છે. તે વડે **ઉદાલક ઋષિનુ** અપત્ય **ઔદાલકિઃ** (ઉદાલકનો પુત્ર)હરિ શબ્દવત્

વહ્વાદેશ્વ ॥ અર્થ-અપત્ય અર્થમાં વહ (બહુ) આદિની ઉપર
इ व् પ્રત્યય થાય છે.

वह तुं અપત્ય તે વાહવિઃ, (બહુનો પુત્ર) उपविन्दुतुं અપત્ય
औपविन्दविः, (ઉપવિન્દુનો પુત્ર) कृष्णतुं અપત્ય कार्ष्णिः, उ-
दुलोम्न तुं અપત્ય ओदुलोमिः, अग्नि शर्मण तुं અપત્ય તે
अग्नि शर्मिः । સર્વત્ર તદ્ધિતમાં વિકલ્પાનું વૃત્તિ છે જ તેવડે વા-
सुदेवः, (વસુનો પુત્ર) शैवः, वैदेहः ઈત્યાદીમાં इञ् થાય. व्या-
स, वरुट, सुधातृ, निषाद, बिम्ब, चाण्डाल એઓના અંતને વિક-
લ્પે અક્ અને એઓથી અપત્ય અર્થમાં इञ् થાય છે. वैया-
सकिः, वारुटकिः, सौधातकिः, नैषादिकिः, बिम्बकी,
चाण्डालकिः (ચાંડલનો પુત્ર) ઇત્યાદિ.

ण्याયનणे यणीया गर्गनडात्रि स्त्रीपितृष्व

સ્ત્રાદેઃ॥ અર્થ-અપત્ય અર્થમાં ગર્ગાદિને, નડાદિને, અત્રિ આદિને સ્ત્રી
લિંગને, પિતૃષ્વસ્ત્રાદિને ણ્ય, આયનણ, એયણ, ણીય પ્રત્યય થાય છે.
પિતૃષ્વસ્ત્રાદિને એયણ પ્રત્યય થાય છે.

गर्गादिते ण्य, नडादिते आयनण्, अत्रि आदिते एयण् स्त्री
લિંગને, ણીય, અને પિતૃષ્વસ્ત્રાદિને એયણ થાય છે. गर्ग तुं અ-
पत्य गार्ग्यः, वत्सतुं અપત્ય वात्स्यः, जमदग्नि तुं અપત્ય जा-
मदग्न्यः, सोमतुं અપત્ય सौम्यः. नड तुं અપત્ય नडायनः चर तुं
અપત્ય चारायणः, चंद्र तुं અપત્ય चान्द्रायणः, કવચિત પદ્ધિનો

લુક્ર થતો નથી. અમુષ્ય અપત્ય અમુષ્યાયણઃ (આનો પુત્ર).
 અત્રિનું અપત્ય અત્રિયઃ, મૃકણ્ડનું અપત્ય માર્કણ્ડેયઃ, કપિનું
 અપત્ય કાપેયઃ, ગંગાનું અપત્ય ગાંગેયઃ, મહિનું અપત્ય માહેયઃ.
 કવચિત્ સ્ત્રીલિંગને અળ્ થાય છે. ભૂમિનું અપત્ય ભૌમ્યઃ ॥ માતૃ
 પિતૃભ્યાં સ્વસા । માતૃ, પિતૃ શબ્દની પછી સ્વસૃ શબ્દ આવે
 તો સ્વસૃશબ્દના (આગળના) સંકારનો ષ સમાસ કયે છે તે થાય છે.
 પિતુઃ સ્વસા. (સમાસ૦) પિતૃ સ્વસૃ પિતૃ શબ્દની પછીના સ્વ-
 સૃ ના સંકારનો ષકાર=પિતૃષ્વસૃ, પિતૃષ્વસુર્નું અપત્ય તે પૈતૃ-
 શ્વસૃયઃ, માતુઃસ્વસા માતૃષ્વસા, માતૃષ્વસુર્નું અપત્ય તે માતૃ
 શ્વસૃય છે. ॥ માતૃ, સ્વસૃ શબ્દમાં વૃદ્ધિ થતી નથી. આદિના
 સહભાવથી એજ પ્રમાણે સ્વસૃનું અપત્ય તે સ્વસૃયઃ અહિઆં
 ણિતોવા એ પ્રમાણે વિકલ્પથી વૃદ્ધિ ન થઈ. ॥ આયનેયીનીયિયઃ
 ફ ઢ છ સ્વ ઘા પ્રત્યયાદી નામ્ । પ્રત્યના પ્રથમ અક્ષર જે
 ફ, ઢ, સ્વ, છ, અને ઘ એઓને ક્રમે કરીને આયન્, ઈન્,
 ઈન્ ઈન્, અને ઈન્ થાય છે. એઓ આયન્નાદય છે. ॥ કિતિ-
 ચ । કિતિ તદ્ધિતમાં પરમાં સ્વરોને આદિના સ્વરને વૃદ્ધિ થાય છે
 પૈતૃષ્વસેયઃ ॥ માતૃષ્વસૃશ્ચ । પિતૃષ્વસૃ ને જે કહ્યું તે આને
 (માતૃને) પણ થાય છે. માતૃષ્વસેયઃ ॥ માતૃ પિતૃભ્યાં પિતારિ-
 ડામ્હચ્ । માતૃ પિતૃથીપર પિતામાં ડામ્હચ્ પ્રત્યય થાય છે. મા
 નો આપતે માતામહઃ, પિતાનો આપ તે પિતામહઃ થાય છે.

લુગ્બહુત્વેકચિત્ ॥ અર્થ-અપત્ય અર્થમાં ઉત્પન્ન અણા-

દિ પ્રત્યયના બહુવચનમાં ક્વચિત્ અનન્તપિ વિષયમાં અને ક્ક-
પિ વિષયમાં પણ પ્રત્યયનો લુક થાય છે.

ગર્ગનાં અપત્યો ગર્ગાઃ (ગર્ગના પુત્રો) બહુત્વ કહેવામાં જન્મ પ્ર-
ત્યય થાય છે. અત્રિનાં અપત્યો (સંતાનો) અત્રયઃ (અત્રિના પુત્રો)

વિદેહનાં અપત્યો વિદેહાઃ (વિદેહના પુત્રો) ॥ ધૃગ્વત્રિકૃત્સા-

વિ. રોવસિષ્ઠગોતમદેશ તુલાલ્લ્ય ક્ષત્રિયેભ્યઃ પરસ્યપ્રત્યયસ્ય

લુગ્મ્ભવતિ । બ્રહ્મ, અત્રિ, કૃત્સ, અંગિર, વસિષ્ઠ, ગોતમ, દેશ, તુ-

લાખ્ય, ક્ષત્રિયોની પરના પ્રત્યયનો અપત્ય અર્થમાં લુક થાય છે.

ધૃગ્વઃ (બૃહ્મનાં સંતાનો (પુત્રો) કૃત્સાઃ (કૃત્સના પુત્રો)

વસિષ્ઠાઃ (વસિષ્ઠના પુત્રો)

દેવતેદમર્થે ॥ અર્થ-દેવતાર્થમાં તથા ઇદમ્ અર્થમાં કહેલા

અણ્ આદિપ્રત્યયો થાય છે. (દેવતા સ્વામિપણાવડે અધિષ્ઠાયક તેના

અર્થમાં ઇદમ્ અર્થમાં એ પ્રમાણે આ આનીવસ્તુ એ અર્થમાં ક-

હેલા અણાદય પ્રત્યયો થાય છે.)

ઇન્દ્રછ દેવતા જેનો તે એન્દ્રં (હવિઃ) સોમછ દેવતા જેનો તે સૌ-

મ્યં (હવિઃ) દેવદત્તાર્થ આ દૈવદત્તં (વક્ત્રમ્) (દેવદત્તને માટે

આ વક્ત્ર છે.)

કચિદ્વયોઃ ॥ અર્થ-ક્વચિત્ પૂર્વ તથા ઉત્તરપદના આદિ-

સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે જે ચિત્ નિત્ તથા તદ્વિત પ્રત્યયપરમાં

હાયતા. અગ્નિ તથા મરુત એ એ દેવતા છે જેના તે આગ્નિ મા-
 રુતં (કર્મ), સારં હૃદય છે જેનું તે સુહૃત્, સુહૃદનો ભાવ તે
 સૌહાર્દમ્ અહિંઆં ભાવમાં અણ્ પ્રત્યય કહ્યો. સારો ભાવ તે
 સૌષ્ટવમ્ અહિંઆં સુષ્ટુ (સારં) અવ્યય છે. એમનો એમ અ-
 વ્યય રહે છે. સુમગસ્ય માવઃ સૌમાગ્યં (સારા ઐશ્વર્યનો ભાવ
 તે સૌમાગ્ય છે.) (કવચિત પ્રયોગાંતરમાં પૂર્વ પદના આદિની ત-
 થા ઉત્તરપદના આદિની વૃદ્ધિ થાય છે, અને જિણતિ (ચિત્ નિત્)
 સ્વર્ગનં અનુવર્તન થાય છે) અગ્નિશ્ચ મરુશ્ચ=અગ્નિમરુતૌ દેવ-
 તાઅસ્ય (અગ્નિ તથા મરુત દેવતાઆનો) દેવતાર્થમાં અણ્ પ્રત્યય ક-
 હ્યો. અથાંનો અપ્રયોગ (હલન્ત્યમ્) અગ્નિમરુત+અ (આદિ-
 સ્વરસ્યં) પ્રાપ્ત (કિચિદ્વયોઃ) થી વૃદ્ધિ (સ્વરં) આગ્નિમા-
 રુત નામસંગ્રા કુલ શબ્દ માફક અગ્નિ મારુતં કર્મ છે. સુહૃત્
 શુંદર છે હૃદય જેનું તે સુહૃદ્ સુહૃદનો ભાવ અહિંઆં ભાવે
 અણ્ કહ્યો છે. પછી (કિચિત્ત્વયોઃ) એ પ્રમાણે સુહૃત્ એ અ-
 હિંઆં ઉશ્ચર ક્કશ્ચર એ એયની વૃદ્ધિ=સૌહાર્દ (રાત્રપોદ્ધિઃજલં
 સ્વરં) પ્ર. એ. । કુલશબ્દ માફક સૌહાર્દમ્ અત્રભાવેઽણ્
 વક્તવ્ય (અહિંઆં ભાવમાં અણ્ કહ્યો છે) એ પ્રમાણે વક્તવ્ય
 બળથી અનુક્રાંતે પણ અણ્ થાય છે. એજ પ્રમાણે સૌમાગ્યમ્
 છે. એમજ પરસ્મીનું અપસ્ય પારસ્ત્રેણેયમ્ । હવે પ્રયોગના અનુ-
 સારપડે વૃદ્ધિનો અભાવ કહે છે.

નિતોવા ॥ અર્થ-કહેલા અને કહેવાશે એવા પ્રસંગો વિ-
ષયાંતરમાં નિત્ સંયુક્ત વિકલ્પથી થાય છે. સૂત્રમાં વા શબ્દ બ્યવ-
સ્થા વાચક છે તેથી કવચિન્ અણિત્ પણ નિત્ કવચિત્ નિત્
પણ અણિત્ કવચિત્ વિકલ્પથી નિત્ અણિત્ થાય છે.

અજો ગૌર્યસ્યાસાવજગુઃ (અજન્માઘૌઃ (૪૫૭) જેનો તે અ-
જગુઃ બદ્ધુપ્રીદિ સમાસ) અજગુઃ એ શિવનું નામ છે તસ્યઈદંધનુઃ
(તે શિવનું આ ધનુષ) = આજગવં અથવા અજગવં (શિવજના-
ધનુષનું નામ છે.) **કુમુદસ્ય** એ ગંધોયસ્યાઃ સા **કુમુદગન્ધિઃ**
(પોયણના (કમળ) જેવી ગંધ છે જેની તે સ્ત્રી **કુમુદગન્ધિઃ**)
છે. તેનું સંતાન સ્ત્રી **કૌમુદગન્ધ્યા** અથવા **કુમુદગન્ધ્યા** (આ-
વતઃ સ્ત્રિયામ્) એ પ્રમાણે આપ્ । **શ્વશુરસ્યાયં** (સસરાનું આ) =
શ્વાશુર્યો ગ્રામઃ (આ સસરાનું ગામ) **વિષ્ણોરિદં** (વિષ્ણુનું આ) =
વૈષ્ણવં, **ગોરિદં** (ગાયનું આ) = **ગવ્યમ્**, **કુલેભવં** (કુલમાં થ-
યેલ) = **કુલ્યમ્**, **તવઈદં** (તારું આ) = **ત્વદીયમ્**, **મમઈદં** (મારું આ)
= **મદીયમ્**. અહિં આં નીચ પ્રસય છે નિત્ નથી.

અજઃ અજન્મા ગૌઃ યસ્ય બદ્ધુપ્રીદિ સમાસ (સમાસપ્ર૦ । ગૌઃ)
હસ્ય આદેશમાં સંધ્યક્ષરોતો ઈકાર ઉકાર । ઔકારનો ઉકાર = અ-
જગુ (કૃત્ત૦ । તસ્માત્ । સ્ત્રો૦ । = અજગુઃ શિવનું નામ છે.
હવે તદ્વિત કરે છે. **અજગોઃ** ઈદં ધનુઃ (દેવતેદમર્થે) **ઈદમ્**
અર્થમાં અણ્ પ્રસય (સમાસ૦ । હલન્ત્યમ્) ઉક્તાયોતો અપ્રયો-

મ=અજગુ+અ (ગિત ૬૧) જ્યારે ગિત્ સંઘા ત્યારે (આર્ણ સ્વર૦)
 વ બ્યસ્વરે (સ્વર૦) આજગવ નામસંઘા કુલશબ્દમાદક, જ્યારે ગિત્
 સંઘા નહીં હારેટ્ઠિ નથી (બોવ્યસ્વરે) થી ઉદ્ધારનો અવ (સ્વર૦) = અજગ
 વ નામસંઘા કુલશબ્દવાત. આજગવં, અજગવં. શિવજના ધતુપતુ
 નામ છે. કુમુદસ્ય ગંધ इव ગંધોયસ્ય બહુવ્રીહિ સમાસ (સ-
 માસપ્ર૦) કુમુદગન્ધ ગન્ધ=ઉક્તાર્થો અપ્રયોગ (વૈયાધિ કરણે
 बहुव्रीहौ मध्यमपदलोपः । स्वर०) = કુમુદગન્ધિ નામસંઘા હ-
 રિવત્ હવે તદ્ધિત કરે છે તેના આપત્યનો શું અર્થ ! કુમુદ-
 ગન્ધેઃ અપત્યં વિગ્રહમાં (ળ્યાયનણેયર્ણિયા૦) = ણ્યપ્રત્યય (તુદ-
 દ્) ણધતસંઘક (સમાસપ્ર૦) કુમુદગંધિય (આદિસ્વરસ્ય૦)
 ગિત્પરથી કુનો કૌ વૃદ્ધિ નિત્ય છે કૌમુદગંધિય (યસ્યલો-
 પઃ । સ્વર૦ ।) કૌમુદગન્ધ્ય સ્ત્રીત્વથી (આવતઃ સ્ત્રિયાં । સવ-
 ર્ણે૦) = કૌમુદગન્ધ્યા નામસંઘાદિ ગંગાશબ્દ માદક, વિકલ્પમાં
 કુમુદગંધ્યા. શ્વસુરસ્ય અયં इदं અર્થમાં ણ્યપ્રત્યય (તુદ્) (સમાસપ્ર૦)
 શ્વસુર+ય=આદિસ્વરસ્ય૦ । યસ્યલોપઃ । જલ૦)
 =શ્વાશુર્યનામસંઘા દેવદત્ શ્વાશુર્ય ગ્રામતુ નામ અપત્યઅર્થમાં
 ણ્યપ્રત્યય થઇને શ્વાશુર્ય (શાળાને પણ કહે છે) વિષ્ણોઃ इदम्
 =इदं અર્થમાં અણ્ પ્રત્યય (હલન્ત્યમ્ । સમાસપ્ર૦) = વિષ્ણુ+અ
 (આદિસ્વરસ્ય ૦ । યોવ્યસ્વરે । સ્વર૦) વૈષ્ણવ નામસંઘા
 કુલશબ્દ માદક. ક્રાધ વિષ્ણોઃ સ્વરૂપ વૈષ્ણવં એ કહે છે કેમકે

ઈદં અર્થં પૂર્વં કહી આવ્યા છધએ. ગોઃ ઇદં વિગ્રહમાં જ્ય (સ-
માસ૦ । હ્રદ્ર । વોવ્યસ્વરે । સ્વર૦)=ગવ્ય કુલવત્ ગવ્યં (પુ-
તઆદિને કહે છે) વાચ્યજ્ઞેના વ્યવસ્થિત વાચકત્વથીવૃદ્ધિ ન થઈ
એજ પ્રમાણે કુલ્યમ્આદિ જાણુ. યુષ્મદ્, અસ્મદ્ તથાઈદં
મમ ઇદં એ પ્રમાણે વિગ્રહમાં ઇદં અર્થમાં ણીયઃ ત્વત્ મત્ એ-
કત્વમાં ત્વત્ મત્ કવચિત પદાંત આશ્રયણથી (ચપા અવેજયાઃ ।
સ્વર૦ । અતોઽમ્)=તવેદં, ત્વદીયં, મમેદં મદીયં અહિંઆં પણ
વૃદ્ધિ નથઈ. એજ પ્રમાણે તસ્યઈદં=તદીયં (તેનુ' આ) યસ્યેદં=
યદીયં (જેનુ' આ) ઇતસ્યેદં=ઇતદીયં (એનુ' આ) અહિંઆં ણીય
પ્રત્યય છે. ણિત્ નથી.

ચતુરશ્વલોપો ણ્ય ણીયયોઃ ॥ અર્થ-ચતુર્શ્વલો-
પની પર ણ્ય, ણીય એ બે પ્રત્યયો આવે તો ચક્રારનો લોપ થાયછે.
પૂરણેઽર્થેણ્ય ણીયૌ ભવતઃ ॥ અર્થ-સંખ્યા પૂરણ
અર્થમાં ચતુર્શ્વલોપે ણ્ય, ણીય એ બે પ્રત્યયો થાય છે.

તુર્ય, તુરીયમ્. (ચાર સંખ્યાવડે પૂર્ણ આ)

ચતુર્ણાં સંખ્યા પૂરણઃ અર્થ (ચારની સંખ્યા પૂરણ આ)=તુર્યઃ
તુરીયઃ અહિંઆં પૂરણ અર્થના ઇદં અર્થાન્ત પાતિત્વથી ઇદં અ-
ર્થમાં જ્ય ણીય પ્રત્યયો છે અહિંઆં પણ ણિત્ ન થયો.

અન્યસ્યદક્ ॥ અર્થ-અન્યશબ્દનીપર ણીય પ્રત્યય આ-
વેતો દક્ આગમ થાય છે. (કકારસ્થાન નિયમાર્થ છે, અકાર ઉ-
ચ્ચારણાર્થ છે.)

અન્યસ્ય **ઈદં** (અન્યતું આ) = અન્યદીયમ્, **અર્ધજરઘસ્યાઃ**
(અર્ધવૃદ્ધ અવસ્થા ને સ્ત્રીની) = સાર્ધજરતી (અર્ધવૃદ્ધ સ્ત્રી) **અ-
ર્ધજરત્યાઈદં** (અર્ધવૃદ્ધ સ્ત્રીતું આ) = અર્ધજરતીયમ્ (અર્ધવૃદ્ધ સ્ત્રી-
તું આ) વત્તાદિ. ॥ **સ્વપરયોઃ કક્** । સ્વ તથાપરને કક્ આ-
ગમ થાય છે. **સ્વકીયમ્** (પોતાતું) **પરકીયમ્** (પારકું)
ગવ્યમ્થી આરંભીને અહિંસુધી પ્રયોગમાં વૃદ્ધિ ન થઇ.

કારકાત્ક્રિયાયુક્તે ॥ અર્થ-કારકાત્ કેહેતાં કર્તા, કર્મ,
કરણ, સંપ્રદાન, અપાદાન, આધારવાળા લક્ષણથી એઓ અણ્ આદિ
પ્રત્યયો થાય છે; ક્રિયાયુક્ત કર્તામાં તથા કર્મણિ અભિધેયમાં (કર્મમાં
વાચ્ય છતાં).

કુંકુમેનરક્તંવસ્ત્રં (કુંકુવડે રંગેલ લૂગડું) = **કૌંઙ્કુમમ્** (કુંકુમે રંગે-
લ વસ્ત્ર) **મથુરાયા આગતો જાતોવા** (મથુરાથી આવેલો અથવા
ઉત્પન્ન થયેલો) = **માથુરઃ**, **ગ્રામેભવો** = (ગામમાં થયેલ) = **ગ્રામ્યઃ** - **ગ્રા-
મીણઃ**, **ધુરંવહતીતિ** (ધોંસરીને) (ધુરં (ધોસરીને) વહન કરેછે-
વેહેછે એ પ્રકારે) = **ધુર્યઃ** - **ધૌરેયઃ** - (જોતરાય એવો, ભાર ઉપાડી શ-
કે એવો બલદ-ધોડો ઇત્યાદી) **કુંકુમેન રક્તં વસ્ત્રં** એ વિગ્રહમાં
કુંકુમેન કરણ (તૃતીયા) કારક છે. **રઙ્ગરાગે** ધાતુ રંગ વા ૩૫

ક્રિયા સહિત વસ્ત્ર કર્મ, વસ્ત્ર વાચ્ય છે અર્થાત્ અભિધેય છે. તેથી
 અણ્ પ્રત્યય (સમાસ પ્ર૦) તૃતીયાનો લોપ ઉકાર્યોનો અપ્રયોગ,
 ણિત્વથી વૃદ્ધિ (યસ્ય૦) કૌંકુમ નામ સંજ્ઞાદિ કુલવત્ કૌંકુમમ્
 (લાલ લૂગડું) મથુરાયાઃ આગતઃ જાતઃ વા વાક્યમાં અપાદાન
 પાંચમી કારક છે. આગત ક્રિયાયુક્ત નરઃ કર્તા અભિધેય છે તેથી
 અણ્ પ્રત્યય (હલન્ત્યમ્ । આદિ સ્વરસ્ય૦ । યસ્ય૦ । સ્વર૦)
 =માથુરઃ નામ સંજ્ઞાદિ દેવ માદ્ક. ગ્રામે ભવઃ વાક્યમાં ભવન
 ક્રિયા યુક્ત કર્તામાં અભિધેય છતાં ગ્રામે અધિકરણ કારકથી ણ્ય
 પ્રત્યય (સમાસપ્ર૦ । જુદ્ઢ । યસ્ય૦ । આદિસ્વર૦) ગ્રામ્ય નામ
 સંજ્ઞા દેવ માદ્ક. ધુરંવહતીતિ ધુર્યઃ=ણ્યણ્ પ્રત્યય ધૌરેયઃ
 ણ્યણ્ પ્રત્યાંત છે.

કેનેયેકાઃ ॥ અર્થ— (ઉત્પન્ન થવું એ આદિ) ભવ આદિ
 અર્થોમાં ક, ર્ન, ર્ય, ર્ક એ ચાર પ્રત્યયો થાય છે. ક આદિ
 પ્રત્યયોનો અણ માં પણ વૈકલ્પિક ણત્વ વ્યવસ્થિત વિકલ્પથી ણત્વ
 થાય છે. (ણિતોવા) એ સૂત્રથી કોષ પ્રયોગમાં વિકલ્પથી વૃદ્ધિ
 થતી નથી.

કર્ણાટે ભવઃ (કર્ણાટ દેશમાં થયેલ)=કર્ણાટકઃ—કર્ણાટકઃ,
 ગ્રામાદાગતસ્તન્ન જાતોવા (ગામથી આવેલ અથવા ત્યાં ઉત્પન્ન
 થયેલ)=ગ્રામ્યઃ, ગ્રામીણઃ । ॥અશ્વેદીર્ઘશ્ચ । સધ્રીચિ ભવો
 વા સધ્રીચાયુક્તઃ (સાથે જનારમાં થયેલ અથવા સાથે જવાવડે

યુક્ત)=સમીચીનઃ, સમીચિ ભવો વા સમીચાયુક્તઃ (સારામાં ઉત્પન્ન થયેલ અથવા સારાએ યુક્ત)=સમીચીનઃ (સા૩) તિરશ્ચ આદિયો નિપાતો છે. તિરશ્ચિ ભવ વા તિરશ્ચા યુક્તઃ (તિરશ્ચમાં ઉત્પન્ન થયેલ અથવા તિરશ્ચે યુક્ત) તિરશ્ચીનઃ, ઉદોચિ ભવો વા ઉદીચા યુક્તઃ (ઉત્તર દિશામાં ઉત્પન્ન થયેલ અથવા ઉત્તર દિશાએ યુક્ત) ઉદીચીનઃ

કર્ણાટે કર્ણાટાખ્યે દેશે ભવઃ । ક પ્રત્યય (સમાસ પ્ર૦) કર્ણાટક ણિત્વ હોવાથી વૃદ્ધિ કાળાટક ણિત્વ વિકલ્પમાં કર્ણાટક નામ સંજ્ઞાદિ દેવવત્ . ગ્રામાદાગતઃ તત્ર જાતઃ વા વા-
ક્યમાં (કારકાત્૦) ણ્ય પ્રત્યયાંત ગ્રામ્યઃ (કેનેયે કાઃ) થી ર્ઈ-
ન (સમાસ પ્ર૦) યસ્યલોપઃ । અવકુપ્વતરે૦) ગ્રામીણ નામ સંજ્ઞા દેવ માફક. સહ અંચતીતિ (સહાદેઃ સાદિ) સમા-
પ્રકરણોક્ત સઘ્યઙ્ સમ્યઙ્ તિર્યઙ્ વ્યુત્પત્તિ સધ્રીચિ ભવઃ
સ્વાર્થમાં અથવા ભાવાર્થમાં ર્ઈન પ્રત્યય । વર્ણવિશ્લેષસધ્રિ અચ
સમિ અચ (અંચેદીર્ઘશ્ચ) અને સ્વરહીને૦ । સધ્રીચીન, સ-
માચીન (તિરશ્ચાદયઃ) નિપાત સ્વર૦ તિરશ્ચીન નામ સં-
જ્ઞાદિવત્ સધ્રીચીનઃ, સમીચીનઃ વિકલ્પથી વૃદ્ધિ થઇ નહીં ય-
લોપશ્ચ ॥ યલોપઃ ચ ॥ કોષ પ્રયોગમાં તદ્વિત પ્રત્યયપરમાં ના-
મનો ઉપધા ભૂત યકારનો લોપ થાય છે. (કન્યાદિના અંત્ય યકાર
નો લોપ થાય છે યકાર તથા સ્વરપર છતાં ક્વચિત્ કન્યાદિના ઉ.

પધાના યકારનો લોપ સ્વર, યકાર, તથા તદ્વિત પરમાં) યસ્યલોપઃ
 યનો લોપ કન્યાયાં ભવઃ(કન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલ)=કાનીનઃ, પુ-
 ષ્યેણ યુક્તા પૌણમાસી (પુષ્યવડે યુક્ત એવી પુનમ) પૌષી.

॥ નક્ષત્રાદણ્ વક્તવ્યઃ । નક્ષત્રથી અણ્ પ્રત્યય થાય છે । અ-
 ણન્તાદીપ્ , અથ્ અંત હોવાથી ઈપ્ થાય છે. પૌષ્યાં ભવઃ(પુ-
 ષ્ય નક્ષત્રવડે યુક્ત એવી પુનમમાં થયેલ) પૌષીણઃ । ચાતુર્મા-
 સ્યાં વ્રત માચરતીતિ (ચાતુર્માસના વ્રતને આચરે છે એ પ્રકારે)=
 ચાતુર્માસિકઃ

॥ ઇયોવા । ભવાદિ અર્થમાં ક્ષત્રશબ્દથી વિકલ્પે ઇય પ્રત્ય-
 ય થાય છે. ક્ષતાત્ત્રાયતે इति ક્ષત્રમ્ (ક્ષતધકી (નાશકી તારે છે
 એ પ્રમાણે ક્ષ-તમ્) ક્ષત્રાદ્યા (ક્ષત્રિઆદિયો નિપાતો છે. ક્ષત્રેભ-
 વઃ (ક્ષત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલ) ક્ષત્રિયઃ-ક્ષાત્રઃ ॥ ક્ષત્રશબ્દાદણવ-
 ક્તવ્યઃ । ક્ષત્રશબ્દથી અણ્ કલ્પો છે. શુક્રો દેવતાયસ્ય (શુક્ર
 છે દેવતા જેનો) તચ્છુક્રિયમ્ (તે શુક્રિયમ્)-શૌક્રમ્ , ઇન્દ્રા
 દેવતાયસ્યેતિ (ઈન્દ્ર છે દેવતા જેનો એ પ્રકારે) એન્દ્રમ્,-ઇન્દ્રિ-
 યમ્, અક્ષૈર્દીવ્યતીતિ પાસાવડે રમે છે અથવા ક્રીડા કરે છે એ
 પ્રમાણે) આક્ષિકઃ, તર્કે ચતુરઃ-(તર્કમાં ચતુર) તે તાર્કિકઃ, શ-
 બ્દમાં કુશળને શાબ્દિકઃ, વેદમાં થયા તે વૈદિકી.કન્યાયાંભ-
 વઃ વાક્યમાં ઈનપ્રત્યય યકાર લોપ (સમાસપ્ર૦ । યસ્યલોપઃ)
 કાનીન નામસંજ્ઞા દેવશબ્દવત્ કાનીન વ્યાસંજ્ઞતું નામ છે. પુ-

ધ્યેન નક્ષત્રેણ યુક્તાપૌર્ણમાસી વાક્યમાં પુષ્યેણ નક્ષત્ર છે, તેથી
 અળ્ (સમાસપ્ર०) પુષ્પ+અ=(યલોપશ્ચ । યસ્યલોપઃ । આ-
 દિસ્વરસ્ય०) પૌષ (વ્રણર્ઇપ્) અળ્ અંતત્વથી ઈપ્=પૌષી નદી શ-
 બ્દવત્ ૩પો. હવે ફરીને તદ્દિત કરે છે પૌષ્યાં ભવઃ વાક્યમાં ઈ-
 ન પ્રત્યય (સમાસપ્ર० । યસ્યલોપઃ) પૌષીણ નામસંજ્ઞા દેવ
 શબ્દવત્. ચાતુર્માસ્યં વ્રતં ચરતીતિ વાક્યમાં (કેનેયેકાઃ) થી
 ઇક પ્રત્યય (સમાસપ્ર० । યલોપશ્ચ । નિમિતાભાવે०) યક્ષોપ
 હતાં વૃદ્ધિનો અભાવ ચતુર્માસિક નામસંજ્ઞા દેવવત્ એજ પ્રમાણે
 શાબ્દિકઃ, તાર્કિકઃ જાણવા. ક્ષત્રેભવઃ ઇય (સમાસપ્ર० । ય-
 સ્યલોપઃ । ક્ષાત્રિયઃ) અથવા ક્ષત્રસ્યાપત્યં વિગ્રહ આપત્ય અર્થમાં ઇ-
 યપ્રત્યય વિકલ્પમાં અળ્=ક્ષાત્રિયઃ ક્ષાત્રઃ એ પ્રમાણે શુક્રિયં
 આદિ જાણવા. તથા ઇન્દ્રાદ્ય મિન્દ્રિયં ઇન્દ્રથી થયેલ તે ઇન્દ્રિયં
 અથવા ઇન્દ્રસ્યાત્મનઃ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનકરણમ્ ઇન્દ્રિયં (ઇન્દ્રના આ-
 ત્માને પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કરણ તે ઇન્દ્રિયં) ક્ષત્રિયં, શુક્રિયં, ઇન્દ્રિયં
 અહિઆં પ્રયોગ ત્રણેમાંપણ વિકલ્પત્વથી સર્વથાપણ વૃદ્ધિ થઇ નહીં.
 અક્ષૈઃ પાશકૈર્દીવ્યતિ (પાશાઓવડે રમેછે તે)=આક્ષિકઃ અહિઃ-
 આં (કારકાત્) એ પ્રમાણે ક્રીડનાર્થ ઇક્ પ્રત્યય (ભવાદિ-
 ત્વાદ્વા) ણિત્ત્વં ણ્ણાં (એતી) એ પ્રકારે ણિત્ત્વનેવૃદ્ધિ (યસ્યલો-
 પઃ । સ્વર० । પ્ર. ઇ. । સ્ત્રો० । એ પ્રમાણે છે. શબ્દમધીતે
 વેત્તિવાશાબ્દિકઃ (શબ્દનું અધ્યયન કરે છે અથવા જાણે છે તે)

વેદેભવા વૈદિકી સ્તુતિઃ ક્ વા ઇક્ પ્રત્યયમાં (ઇકળ) ણિ-
ત્વા આશ્રયણથી અણન્તત્વમાં (ત્રણઈપ્ । યસ્યલોપઃ । પ્ર. એ. ।
હસેપઃ૦) વૈદિકી । એજ પ્રમાણે શસ્ત્રવડે જીતે છે તે શા-
સ્ત્રિકઃ, ધનુષવડે જીતે છે તે ધાનુષ્કઃ ઇત્યાદિ.

ત્યતનો ॥ અર્થ-ક્રિમઆદિથી ભવઆદિ અર્થ ત્યપ્રત્યય અને
અઘાદિથી ભવઆદિ અર્થમાં તન પ્રત્યય થાય છે. અઘાદિ અવ-
યયના સાહચર્યથી ક્રિમઆદિ પણ અવ્યય ગ્રહણ થાય છે. ભવાદિ
અર્થમાં આદિશબ્દથી આગત સદૃશ ગ્રહણ થાય છે. અવ્યય પ્રક-
રણમાં કસ્મિન્ કુત્ર નિપાત છે.

કુત્ર+ભવઃ=કુત્રત્ય (ક્યાં ઉત્પન્ન થયો) **કુતો+ભવઃ=કુતસ્ત્યઃ**
(ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયો) **અઘ+ભવઃ=અઘતનઃ** । (હમણાં ઉત્પન્ન થ-
યો) **તત્ર+ભવઃ=તત્રત્યઃ** (ત્યાં ઉત્પન્ન થયો) **તતોભવ=તતસ્ત્યઃ**
(તેથી ઉત્પન્ન થયો) **અત્રભવઃ=અત્રત્યઃ** (આંહી ઉત્પન્ન થયો)
અતોભવઃ=અતસ્ત્યઃ (આથી ઉત્પન્ન થયો) **સદાભવ=સદાતનઃ**
(હમેશ ઉત્પન્ન થયો) **હ્યો ભવઃ=હ્યસ્તનઃ** (ગદકાલ ઉત્પન્ન થયો)
શ્વો ભવઃ=શ્વતનઃ (આવતીકાલ ઉત્પન્ન થયો) **પુરા ભવ=પુરાત-**
નઃ (પૂર્વથયો) **ચિરં ભવઃ=ચિરતનઃ** (બહુ વખતથી થયો) **સા-**
યં ભવ=સાયન્તનઃ (સાંજેથયો) **પ્રાક્ષે ભવઃ=પ્રાક્ષેતનઃ** (સવારમાં થયો)

॥ ચિરાદિન્યસ્તનઃ । ચિર, પર, પરઆદિને ત્નપ્રત્યય થાય
છે. **ચિરં ભવઃ=ચિરત્નઃ** (બહુવખતસુધી બહુકાળ થયો) **પરુ ભવઃ**

=પરુત્નઃ (ગયા વર્ષે થયો) પરારિ ભવઃ=પરારિત્નઃ પરારના વર્ષમાં થયો)

સ્વાર્થેઽપિ ॥ અર્થ-પૂર્વ કહેલા અણાદયઃ કેનેયેકાઃ, ક-પ્રત્યય સ્વાર્થમાં અપત્યાદિ અર્થ વર્ણિતમાં મૂલાર્થમાં એઓ પ્ર-ત્યયો થાય છે. દેવદત્તેવ=દૈવદત્તિકઃ અહિંઆ કપ્રત્યય ચ-ત્વારો વર્ણાએવ (ચારવર્ણો એ પ્રકારે) ચાતુર્વર્ણ્યમ્ અહિંઆં પ્ય પ્રત્યય. ચોર એ પ્રકારે ચૌરઃ (ચોર જ)

॥ અઠ્યય સર્વનામ્નામકચ્પ્રાકટેઃ ॥ અર્થ-

સ્વાર્થમાં અઠ્યયના અને સર્વનામોના ટિથી પૂર્વ અકચ્ પ્રત્યય થાય છે. (સ્વાર્થમાં અઠ્યયના અને સર્વનામોના આંતરવચ્ચી પૂર્વ અક-ચ પ્રત્યય થાય છે)

ઉચૈઃ એ પ્રમાણે ઉચકૈઃ (ઉચે) નીચૈઃ એવ=નીચકૈઃ (નીચે)
સર્વ એવ=સર્વકઃ (બધુંએ) વિશ્વએવ=વિશ્વકઃ (વિશ્વજ) મયા એવ=મયકા (મેંજ) ત્વયાએવ=ત્વયકા (તેંજ) તદેવ=તકત્ (તેજ) યદેવ=યકત્ (જે) એતદેવ=એતકત્ (એજ)

॥ અણીનયોર્યુષ્મદસ્મદોસ્તકાદિઃ । અણ

તથા ઈનએ જે પ્રત્યયોનાપરથી યુષ્મત્ અસ્મત્ એ જેને તવકઆદિ આદેશો થાયછે. આદિ શબ્દથી તવક, મમક, યુષ્માક, અસ્માક છે. એકવચનમાં તવક, મમક. દ્વિવચન તથા અહુવચનમાં યુષ્માક, અસ્માક થાય છે. તવ इदं=તાવકમ્ (તાઈંઆ) મમ इदं (માઈંઆ)

=મામકમ્, તવ અયં (તારે આ) તાવકીનઃ, મમઅયં (મારે આ)
 =મામકીનઃ, યુવયોરયં (તમારા બેનો આ)=યૌસ્માકઃ, આ-
 વયોરયં (અમારા બેનો આ)=આસ્માકઃ, યુવયોરયં (તમારા
 બેનો આ)=યૌષ્માકીણઃ, આવયોરયં (અમારા બેનો આ)
 આસ્માકીનઃ, યુષ્માકમયં (તમારું આ તમારો આ) =યૌષ્મા-
 કઃ, અસ્માકમયં (અમારો આ)=આસ્માકઃ, યુષ્માકમયં (ત-
 મારો આ)=યૌષ્માકીણઃ, અસ્માકમયં (અમારો આ)=આસ્માકીનઃ.

વત્તુલ્યે ॥ અર્થ-તુલ્ય કેહેતાં સાદૃશ્ય અર્થમાં (ઉપમાનાર્થમાં)

૧ વત્ પ્રત્યય થાય છે. ચન્દ્રેણતુલ્યં=ચંદ્રવત્ (ચંદ્રના જેવું) મુ-
 खम् (મુખ) ઘટેનતુલ્યં=ઘટવત્ ઉદરમ્ (ધડાના જેવું પેટ) પ-
 टेनતુલ્યં=પટવત્ કમ્બલમ્ (લૂગડાના જેવી કાંબળ-લુગડાના જેવું ઉ-
 નવઅ) સુશોધની ટીકામાં તૃતીયાંતથી સપ્તમ્યંતથી પષ્ટચંતથી વત્
 પ્રત્યય થાય છે. તૃતીયાંતથી ક્રિયાનાતુલ્યમાં વત્ થાય છે, ગુણ તુલ્યમાં
 નહીં. પૂત્રેણતુલ્યઃ સ્થૂલઃ (પુત્રના જેવો જાડો) દ્રવ્ય તુલ્યમાં
 પણ વત્ થતો નથી. ગવાતુલ્ય ગવયઃ (ગાયના જેવું રોઝ) સ-
 પ્તમ્યંતથી અને પષ્ટચંતથી વત્ થાય છે. મથુરાવત્ પાટલિ પુ-
 त्रेष्वाकारः (મથુરામાં જેવો કિલ્લો છે તેવોજ કિલ્લો પટણમાં છે)
 ચંદ્રેણ તુલ્યં સદૃશં વાક્યમાં વત્ પ્રત્યય (સમાસપ્ર०) ઉકતાર્યોતો
 અપ્રયોગ=ચંદ્રવત્ (વત્વાદ્યંતંચ) વત્ પ્રત્યયની અભ્યય સંજ્ઞા,

નામ સંજ્ઞાથી સિ આદિ, ચંદ્રવત્ (પ્ર. એ. । અવ્યયા૦)=ચંદ્ર
વત્ મુખ્ય છે. એજ પ્રમાણે ઘટવત્ ઉદર (પેટ) છે. પટવત્ ક-
મ્બલ જાણવું.

ભાવેતત્વયણઃ ॥ અર્થ-શબ્દની પ્રવૃત્તિ નિમિત્ત ભાવ તે
ભાવમાં ત, ત્વ, યણ્ એ ત્રણ પ્રત્યયો થાય છે. બ્રાહ્મણસ્ય ભાવો
બ્રાહ્મણતા (બ્રાહ્મણનો ભાવ તે બ્રાહ્મણતા) ત અંતનાનું નિત્ય સ્ત્રી-
લિંગ હોવાથી આપ્ થાય છે.

ભાવશબ્દપર વ્યાખ્યાન. અથસૂત્રં વ્યાચિત્ત્યાસુ : પ્રથમં ભાવ-
શબ્દં વ્યાચહે । શબ્દસ્ય પ્રવૃત્તિનિત્તંભાવઃ) એ વડે શબ્દની
પ્રવૃત્તિ જે પ્રવર્તન થાય છે તે પ્રવૃત્તિ નિમિત્ત તેથી જે શબ્દનું
‘બ્રાહ્મણાદિની પ્રવૃત્તિનું’ કારણ તેજ ભાવ. જાતિ, દ્રવ્ય, ગુણ, ક્રિ-
યાવડે શબ્દની પ્રવૃત્તિ નિમિત્તને ભાવ એ પ્રમાણે કહે છે. અમર-
કોશ પ્રથમકાંડ શ્લોક ૧૨ (ભાવોવિદ્વાન । જે વિદ્વાન છે તે ભા-
વ કહેવાય છે. અ. પ્ર. કા. શ્લો. ૨૧ । વિકારો માનસો
ભાવઃ । મનસંબંધી વિકાર ભાવ કહેવાય છે. સુબોધનીમાં-
ભાવશબ્દ અનેકાર્થવચન છે. અભિપ્રાયમાં અય ભાવ. પદાર્થ
માત્રમાં જેમ વિચિત્રાભા શક્તયઃ, શૃંગારાદિમાં જેમ સ્થા-
યિભાવઃ સંચારિ ભાવઃ, પ્રવૃત્તિ નિમિત્તમાં, ધાત્વર્થ માત્રમાં પણ
ભાવ છે. એ સર્વ ભાવમાંથી કયા ભાવનું ગ્રહણ થાય છે તે કહે
છે પ્રવૃત્તિ નિમિત્તનો ભાવ અહિંઆ પર ગ્રહણ છે. ભવન્તિ શ-

બ્દાઃ અનેનોતિ ભાવઃ (જે વડે શબ્દો થાય છે તે ભાવ છે.) વ્યુત્પત્તિથી અભિપ્રાયાર્થ વચનનું ગ્રહણ નથી શાકારણ્યથી કે અનઅભિધાનથી. સિધ્ધાંત કૌમુદિમાં । પ્રકૃતિ જન્ય વોધે પ્રકારો ભાવઃ કહ્યો છે હરિટિકામાં । કૃત્તદિત સમાસેભ્યઃ સંવંધાભિગાનં ભાવ પ્રત્યયેન । એથી પાંચકત્વ એમાં કતૃત્વ રૂપ સંબંધ, ઔપગત્વ એમાં જન્યત્વરૂપ સંબંધ, રાજ પુરૂષત્વ એમાં સ્વરૂપ સંબંધ છે. તે પ્રત્યયાંત સ્ત્રીલિંગ, ત્વ પ્રત્યયાંત નપુંસકલિંગ, યણ્ પ્રત્યાંત સ્ત્રી તથા નપુંસકલિંગ એય થાય છે. બ્રાહ્મણસ્ય ભાવઃ વિગ્રહમાં (ભાવેતત્ત્વયણઃ) ત પ્રત્યય (સમાસ પ્ર૦) બ્રાહ્મણત ત અંત નિલ સ્ત્રીલિંગ હોવાથી આપ્ પ્રત્યય (આવૃતઃ સ્ત્રિયાં) થી બ્રાહ્મણતા.

સમાહારેતાચત્રેર્ગુણશ્ચ ॥ અર્થ-સમાહાર અર્થમાં તા પ્રત્યય થાય છે. તથા ત્રિશબ્દનો ગુણ થાય છે. ત્રયાણાં સમાહાર સ્ત્રેતા (ત્રણનો સમાહાર સ્ત્રેતા) ચકારથી સમૂહમાં પ્રત્યયાંતર પણ છે. તેવડે હસ્તિનાં સમૂહો (હાથીઓનો સમૂહ)=હાસ્તિકમ્, ઘેનૂનાં સમૂહો ઘેનુકમ્ (ઘેનુઓનો (ગાયનો) સમૂહ તે ઘેનુકમ્, અહિંઆં ક પ્રત્યય છે તેની ણિત્વથી આદિસ્વરની વૃદ્ધિ ॥ અચિત્ત વાચકાદિકઃ । અચિત્ત વાચકથી ઇક થાય છે. કવચાનાં સમૂહઃ કાવચિકમ્ (કવચોનો સમૂહ તે) કાવચેકમ્, અપૂપાનાં સમૂહો આપૂપિકમ્ (પુડા અથવા પુયાનો સમૂહ તે આપૂપિકમ્, શણ્કુલીનાં સમૂહઃ શણ્કુલિકમ્ (બુધરા, એક જાતની સુખડી

૭) ॥ કવચિ શબ્દાદિકઃ । કવચિ શબ્દથી ઇક થાયછે. ક-
 વચિનાં સમૂહઃ કાવચિકમ્ (અખતર પેદેરનારો એનું ટોળું, જમાવ)
 ॥ ગણિકાયાણ્ય । ગણિકાથી સમૂહ અર્થમાં ણ્ય પ્રત્યય થાયછે. ગ-
 નિકાનાં સમૂહો ગાનિક્યમ્ (વેશ્યાનો જમાવ, ટોળું) ॥ કે-
 દારાચ્ચન્ન ચ । કેદાર શબ્દથી ચન્ન થાય છે ચકારથી ઇક થાય છે
 કેદારાણાં સમૂહઃ (કેદારોનો સમૂહ) કેદાર્યમ્ અથવા કેદારિ-
 કમ્ (ખેતરોનો જથ્થો) કેદાર એટલે ખેતરનો ક્યારો. ॥ યુવત્યાદે-
 રણ યુવતી આદિથી અણ થાય છે. યુવતીનાં સમૂહો યૌવતમ્
 (યુવતીઓનો સમૂહ તે યૌવતમ્) મિશ્રાણાં સમૂહો મૈશ્મ (મિ-
 શ્રાઓનો સમૂહ તે મૈશ્મ) પાશાદિભ્યોયઃ । પાશાદિથી યપ્રત્યય
 થાય છે તથા તે સ્ત્રીલિંગમાં થાય છે. પાશાનાં સમૂહઃ પાશ્યા
 (પાશાઓનો સમૂહ તે પાશ્યા) વાતાનાં સમૂહો વાત્યા (વાયુ-
 ઓનો સમૂહ તે વાત્યા) રથાનાં સમૂહો રથ્યા (રથોનો સમૂહ
 તે રથ્યા) સ્વલાનાં સમૂહઃ સ્વલ્યા (ખલોનો સમૂહ તે સ્વલ્યા)
 ॥ સ્વલ ગોરથેભ્ય ઇનિત્ર કટચાઃ । ખત્ર, જો, અને રથથી સ-
 મૂહ અર્થમાં ઇનિ, ત્ર, અને કટચા એઓ પ્રત્યયો યથાનુક્રમે થા-
 ય છે. સ્વલીનો (ખલોનો સમૂહ) રથાનાં સમૂહો રથ કટચા
 (રથોનો સમૂહ તે રથકટચા એ પ્રમાણે પણ થાય છે. ગર્વા સ-
 સમૂહો ગોત્રા (ગાયોનો સમૂહ તે ગોત્રા) ગવ્ય ઇત્યાદિ પ્રયોગો ક-
 ળા. જનોનો સમૂહ તે જનતા । બ્રાહ્મણનો ભાવ બ્રાહ્મણ્યમ્

ત્વયણ્ અંતને નપુંસકલિંગથાય છે. બ્રાહ્મણનો ભાવ બ્રાહ્મણ્યમ્, સુમનસો ભાવઃ (સારા મનનો ભાવ સૌમનસ્યમ્, સુભગસ્ય ભાવઃ (સારા ઐશ્વર્યનો ભાવ)= શૌભાગ્યમ્, વિદુષા ભાવઃ (વિદ્વાનનો ભાવ) વૈદુણ્યમ્, ॥ વસોર્વ ઉ ॥ કર્મણ્યપિ અણ્ વ-ક્તવ્યઃ કર્મ, અર્થમાં પણ ત, ત્વ, યણ્ અંતે અણ્ આદિ પ્રત્યયો થાય છે. કર્મણ્યપિ એ પ્રમાણે અપિ શબ્દથી સાધુ (સાર) અર્થમાં અણ્ થાય છે તેનું ણિત્વ થતું નથી. સામનિ સાધુઃ (સામવેદમાં સારો) સામન્યઃ, કર્મણિ સ ધ્રુઃ કર્મણ્યઃ (કર્મમાં સારો તે કર્મણ્ય) સમામાં સારો તે સમ્યઃ (સમાયાં સાધુઃ સમ્યઃ) બ્રાહ્મણસ્ય इदं કર્મ બ્રાહ્મણ્ય (બ્રાહ્મણનું આ કર્મ તે બ્રાહ્મણ્યમ્) રાજઃ इदं કર્મ રાજન્યમ્-રાજ્યમ્ (રાજનું આ કર્મ તે રાજન્યમ્-રાજ્યમ્) । નોવાઈતિટ્લોપઃ । અન્યત્રમાં પણ યણ્ પ્રત્યય થાય છે. ॥ સમાનસ્યવાસइत्यादेशः । સમાનનો વિકલ્પે સ એ પ્રકારે આદેશ થાય છે. સમાને ઉદરેશયિતઃ સમાનોદર્યઃ-સોદર્યઃ (સમાન ઉદરમાં સુતેલ અથવા શેવાયેલ તે સમાનોદર્યઃ અથવા સોદર્યઃ) શતેન ક્રીતઃ શત્યઃ (સો વડે વેચાતો લીધેલ તે શત્યઃ)

લોહિતાદેર્ડિમન્ ॥ અર્થ-લોહિતાદિ નામના ભાવના અર્થમાં ડિમન્ પ્રત્યય થાય છે તેથી તે ડિત્ સંજ્ઞક છે. ડિત્વથી ટિલોપ થાય છે. લોહિતસ્યભાવો લોહિતિમા (લાલનો ભાવ તે લોહિતિમા) લોહિતાદેઃ એ પ્રકારે અનેક સ્વરોથી ડિત્ કહ્યો

છે. જ્યાં એક સ્વર ત્યાં ડિટ્ નથી. લોહિતાદેરિમન્ વૈકલ્પિકઃ (લોહિતાદિથી ઇમન્ પ્રત્યય વિકલ્પથી થાયછે) તે વડે લોહિત્યમ્ અથવા લોહિત્ત્વમ્, કાલસ્યભાવ (કાળનો ભાવ) કાલિમા, લઘુનો ભાવ તે લઘિમા, અણુનો ભાવ તે અણિમા, ગુર્વાદેઃ (ગુર્આદિથી એ પ્રકારે) ગુરોર્ગરાદેશઃ (ગુરનો ગર આદેશ થાય છે. ગુરોર્ભાવો ગરિમા (ગુર્ કેહેતાં ભારે, મોટાનો ભાવ તે ગરિમા, વરસ્ય ભાવો વરિમા (શ્રેષ્ઠનો ભાવ તે વરિમા ॥ ઇ-માનિલોપઃ । ઇમાનિ પ્રત્યયપરમાં છતાં વકારનો લોપ થાય છે. સ્થૂલસ્યભાવઃ (સ્થુલનો ભાવ) સ્થેમા । સ્થૂલનો સ્થવ આદેશ છે.

કરદ્મનિ ॥ અર્થ-પૃથુ, મૃદુ, દૃઢ, કૃશ, ઇત્યાદિનામોના આદિ કકારનો ઇમન્ પ્રત્યયપર છતાં ર આદેશ થાય છે. પૃથોર્ભાવઃપ્રથિમા (પ્રખ્યાતનો ભાવ તે પ્રથિમા) દૃઢનો ભાવ તે દ્રઢિમા, મૃદુનો ભાવ તે મ્રદિમા, મૃશનો ભાવ તે મ્રશિમા, કૃ-શનો ભાવ તે કશિમા, હસાદિ (ત્વચભાવથી) ક્રજુનો ભાવ ક્ર-જિમા લઘુત્વ અભાવથી । કૃષ્ણનો ભાવ કૃષ્ણિમા, સયોગ પૂર્વકત્વથી લઘુ નથી. વહુનો ભાવ એ પ્રમાણે વિગ્રહમાં

વહોરિલોપો ભૂચવહોઃ ॥ અર્થ-બહુ શબ્દની પરના (પછી) ઇમન્ આદિ પ્રત્યયોના ઇકારનો લોપ થાય છે, અને વહુ શબ્દનો ભૂઆદેશ થાય છે, બહુનો ભાવ તે ભૂમા (વહોર્ભાવોભૂમા)

અસ્ત્યર્થેમતુઃ ॥ અર્થ-આતો, અથવા આમાં, અસ્તિ (છ) એ અર્થમાં પ્રથમાંત નામથી મતુપ્રત્યય થાય છે. તેમાં ઉકાર નુમ્ વિધાનાર્થ છે. ગાય આની છે એ પ્રમાણે ગોમાન્ અથવા ગોમ-તી. મતુ પ્રત્યયમાં ઉકાર (ત્રિતોનુમ્) થી નુમ્ વિધાનાર્થ છે. પુ-લ્લિંગમાં અને સ્ત્રીલિંગમાં (ષ્ટ્રિતઃ) થી ઈર્ષ્ થાય છે. નપુંસ-કલિંગમાં શૌપેરે નુમ્ આગમર્થ છે ગોઃ અસ્ય અસ્તિ (ગાયઆ-ની છે) એ વિગ્રહમાં મતુ (સમાસપ્ર૦ । ત્રિતોનુમ્ । નોપધાયાઃ) =ગોમાન્ નામસંજ્ઞાદિ મહત્ શબ્દવત્. સ્ત્રીલિંગમાં ગોમત્ (ષ્ટ્ર-ત્રિતઃ) ગોમતી નદી શબ્દ માફક. ॥ ફલવર્હરથેભ્યઃનેનૌ વા વક્તવ્યૌ । ફલ, મેરપીછ અથવા રથથી અસ્તિઅર્થમાં ઇન્ તથા ઇન એ બે પ્રત્યયો કહ્યા છે. ફલઆનું છે તે ફલિનઃ-ફલી, મેરપીછ આનું છે એ પ્રકારે વર્હિણઃ-વર્હી (મેર)રથ આતોછે એ પ્રકારે રથિનઃ-રથી ॥ વલવાતાભ્યામૂલઃ । બલ અને વાયુથી અસ્તિઅર્થમાં ઝૂલ પ્રત્યય થાય છે બળઆનું છે. એ પ્રકારે વ-લૂલઃ, વાયુઆને છે એ પ્રકારે વાનૂલઃ ॥ વાતાતિસારાભ્યાંકિ-ન્ । વાત (વાયુ) તથા અતિસારથી અસ્તિ અર્થમાં કિન્ પ્રત્યય થા-ય છે. વાતકી (વાયુવાળો) અતિસારકી (અતિસાર રોગ છે આને તે) ॥ ઝર્નાહંશુમંભ્યોયુઃ । ઊન અથવા ભમર, હું, શુભ એઓ-થી આ આનું છે એવા અર્થમાં યુપ્રત્યય થાય છે. ઝર્નાયુઃ (ઊન-આની છે તે) હું આતો છું તે અહંયુઃ શુભઆનું છે તે શુમંયુઃ

॥ અર્ણઃ કેશયોવઃ । અર્ણસ્ (પાણી) તથા કેશયી આ જેના છે એ અર્થમાં વપ્રત્યય થાય છે. જલ જેમાં છે અથવા જલ જેતું છે તે અર્ણવઃ (સમુદ્ર), કેશ જેના છે તે કેશવઃ ॥ શંકંભ્યાં વ મયુસ્ તિતુ તયસઃ । શં (જલ) કં (જલ) પાણી, સુખ, મસ્તક, માથું.) એ એથી આ આતું છે એવા અર્થમાં વ, મ, યુઃ, તિ, તુ, ત, યઃ એઓ પ્રત્યયો થાય છે. શંવિદ્યતે ય-સ્યાસૌ શંવઃ (જલ છે જેતું આ તે શંવઃ (વિજળી) શંમઃ, શં-યુઃ, શંતિ, શંતુ, શંતઃ, શંયઃ । કં વિદ્યતે યસ્યાસૌ=કંવઃ (સુખ જણાય છે જેતું આતે કંવઃ, કંમઃ, કંયુઃ, કંતિ, કંતુ, કંતઃ, કંયઃ) ધત્યાદિ. ॥ લોમાદિભ્યઃ શઃ । લોમઆદિથી અ-સ્થિ અર્થમાં શ પ્રત્યય થાય છે. લોમશઃ (રોમ છે આના તે લો-મશઃ) ॥ પામાદેર્નઃ પામ આદિથી અસ્થિ અર્થમાં ન પ્રત્યય થાય છે. પામનઃ (ખુજલી, ખસ) અઙ્ગના (સ્ત્રી) ॥ પિચ્છાદે રિલચ્ પિચ્છ આદિથી ઇલચ્ પ્રત્યય અસ્થિ અર્થમાં થાય છે. પિચ્છલઃ (ઓસામણ) પિચ્છ છે આતું તે પિચ્છલઃ (પિચ્છ પિચ્છુ) ॥ ફેનાદિભ્ય ઇલચ્ । ફેન આદિથી અસ્થિ અર્થમાં ઇલચ્ પ્રત્યય થાય છે. ફેનિલઃ (ફીણ વાળું) ॥ તુન્દિવલિવટિભ્યો મઃ । તુન્દિ, વલિ, વટિ એઓથી અસ્થિ અર્થમાં મ પ્રત્યય થાય છે. તુન્દિમઃ (મોટા દુંટા આ છે જેને તે તુન્દિમઃ) દુંટાળો, મોહોટા પેટ વાળો. વલિમઃ (કરચલી આ છે જેને તે વલિમઃ) વટિમઃ

(વટિઆ છે જેને તે વાટિમઃ) ॥ કૃષ્યાદિભ્યો વલચ્ચ્વીર્ઞશ્ચ ॥

કૃષિ આદિથી અસ્તિ અર્થમાં વલચ્ પ્રત્યય તથા વીર્ઞ થાય છે.

કૃષિ આ છે જેને તે કૃષીવલ (ખેડુ)

॥ પ્રજાર્ચાશ્રદ્ધાવૃત્તિભ્યોઽણ્ ॥ અર્થ-પ્રજ્ઞા, અર્ચા,

શ્રદ્ધા, વૃત્તિ એઓથી અસ્તિ અર્થમાં અણ્ પ્રત્યય થાય છે પ્રજ્ઞા

(બુદ્ધિ આની છે તે પ્રજ્ઞઃ (ડાહો, બુદ્ધિમાન) આર્ચઃ (અર્ચા આની

છે તે આર્ચઃ) શ્રદ્ધઃ (શ્રદ્ધા આની છે તે શ્રદ્ધઃ) વા-

ર્તઃ (વૃત્તિ આની છે તે વાર્તઃ) શૃંગવૃન્દાભ્યા મારકચ્ । શૃંગ,

વૃન્દા થી આરકચ્ પ્રત્યય અસ્તિ અર્થમાં થાય છે. પ્રશસ્તં શૃ-

ંગમસ્યાસ્તીતિ શૃંગારકઃ (વખણાએલ શૃંગ આનું છે તે શૃંગાર-

કઃ) પ્રશસ્તં વૃન્દમસ્યાસ્તીતિ (વખણાએલ વૃન્દ આનું છે એ

પ્રકારે વૃન્દારકઃ) ॥ મધ્વાદેરઃ । મધ્વ આદિથી અસ્તિ અર્થમાં ર પ્રત્યય

થાય છે. મધુરઃ (મધુ આ છે તે મધુરઃ) (ગળ્યું, મીઠું) મુખરઃ,

શુષિરઃ (રંધ્રવાન, છિદ્રવાન) ધણુંજ ખોલનાર તે મુખરઃ, કુઞ્જરઃ

(હાથી, હનુઃ) (કુઞ્જોહસ્તિહનુઃ) ॥ સિધ્માદેર્લઃ ॥ સિધ્માદિથી

લપ્રત્યય અસ્તિ અર્થમાં થાય છે. સિધ્માસ્યાસ્તીતિ સિધ્મલઃ

(કોહોડ) સિધ્મ આને છે તે સિધ્મલઃ) (કોહોડવાળો) ચૂડાસ્યા

સ્તીતિ ચૂડાલઃ (ચોટલી આની છે એ પ્રકારે ચૂડાલઃ ચો-

ટલી વાળો)

અઙ્કૌ ચ મત્વર્યે ॥ અર્થ-મતુપ્રત્યયના અર્થમાં અ-
 થાત્ કહેલ અસ્તિ અર્થમાં અ તથા ઇક એ એ પ્રત્યયો થાય છે.
વૈજયંતી પતાકા યસ્યાસૌ વૈજયન્તઃ (વૈજયંતી નામે પતાકા છે
 જેની આ તે વૈજયન્તઃ), માયાવિદ્યતે યસ્યાસૌ માયિકઃ (મા-
 યા છે જેનીઆ તે માયિકઃ). **વૈજયંતીનામ પતાકાધ્વજા**
વિદ્યતે અસ્મિન પ્રાસાદે એ વિગ્રહમાં અપ્રત્યય (યસ્યલોપઃ)
 થી ઈકારલોપ (સ્વર૦) વૈજયન્ત નામસંજ્ઞાદિ દેવશબ્દવત્ વૈજયં-
 તી નામવાળી પતાકા વિદ્યમાન હોય જેના ધરમાં તે વૈજયંતઃ મ-
 કાન છે. / માયાવિદ્યતેઅસ્ય અસ્મિન્ વા વિગ્રહમાં ઇક પ્રત્યય
 (યસ્ય૦) માયિકઃ દેવ શબ્દમાદ્ધક. (માયા વિદ્યમાન છે આની
 અથવા આમાં તે માયિકઃ)

માન્તોપધાદ્ધત્વિનો ॥ અર્થ-મકારાંત, મકાર ઉપધાથી,
 અકારાંત, અકાર ઉપધાથી, વતુ તથા ઇન્ એ એ પ્રત્યયો અસ્થિ
 અર્થમાં થાય છે. મઘોઽસ્યાસ્તીતિ મઘવાન્ (મઘ આનોછે તે મ-
 ઘવાન્ (ધંદ્ર), મગંભાગ્યં વિદ્યતે યસ્યાસૌ મગવાન્ (ભગ,
 ભાગ્ય જણાય છે જેતું આ તે મગવાન્) લક્ષ્મી આની છે એ પ્ર-
 કારે લક્ષ્મીવાન્, પુત્ર આનો છે એ પ્રકારે પુત્રવાન્, ધન આ-
 તું છે એ પ્રકારે ધનવાન્-ધની, છત્ર આતું છે એ પ્રકારે છત્ર-
 વાન્-છત્રી (ઇનાંશૌસૌ૦) દંડ જણાય છે જેનો આ તે દંડવા-
 ન્-દણ્ડી ક્ષેત્ર છે જેતું આ તે ક્ષેત્રવાન્-ક્ષેત્રી, વિદ્યા જેનીછે

એ પ્રકારે વિદ્યાવાન્, દષદઃ (પૃથ્વર) છે જેના આ તે દષદ્વાન્-
દષદ્વતી (પૃથ્વરાણી) ભૂમિઃ (પૃથ્વી) । ષ્ઠ્વિતઃ । યશ આનો છે
એ પ્રકારે યશસ્વાન્, કિં વિદ્યતેયસ્યાસૌ=કિંવાન્ (કોણ છે જે-
નું) આ તે કિવાન્ । કામ જણાય છે જેનો આ કામી, ક્રમ-
યો છે જેના આ ક્રમિવાન્, શમ આનો છે એ પ્રકારે શમી,
દમ આનો છે એ પ્રકારે દમી.

ઇન્ પ્રત્યય અકારાંતથી થાય છે અરિત અર્થમાં. મઘઃ અસ્ય અ-
સ્તીતિ વિગ્રહમાં વતુ પ્રત્યય (સમાસપ્ર૦) મઘવત્ (વિતોનુમ્ ।
નોપધાયા, હસેપ૦) મઘવાન્ ભવત્ શબ્દ માફક. એજ પ્રમાણે
ભગવાન્, લક્ષ્મીવાન્, પુત્રવાન્ આદિ છે. ધનં અસ્ય અસ્તિ
વિગ્રહમાં વતુ અને ઇન્ એ એ પ્રત્યય (સમાસપ્ર૦) ધનવત્ (ત્રિ-
તોનુમ્ । નોપધાયાઃ । હસેપ૦) ધનવાન્. ધનં ઇન્ (સમાસ-
પ્ર૦ । યસ્યલોપઃ) ધનિન્-(ઇનાંશૌ સૌ । હસેપઃ)=ધની દંડી
શબ્દ માફક એ પ્રમાણે બીજાં ઉદાહરણો જણવાં. કિમ્, કિમ-
સ્યાસ્તીતિ વાક્યમાં વતુનો વત્ પ્રત્યય । કચિત્પદાંતાશ્રય ણા-
ન્મોનુસ્વારઃ । ત્રિતોનુઃ । અત્વસોઃ । હસેપ૦ । સંયોગાંઃ)
=કિંવાન્, દષદ્, દષદઃ સન્ત્યસ્યામિતિદષદ્વતી અકાર ઉપધત્વ-
થી વતુ પ્રત્યય ઉકાર અનુબંધત્વથી છે (ષ્ઠ્વિત) એ પ્રકારે ઈપ્ ।
કચિદ્વતૌદીર્ઘઃ । કચિત વતુ પ્રત્યયમાં પરમાં દીર્ઘત્વ પશુ થા-
ય છે. જેમ અમરાવતી, પદ્માવતી, મૃગાવતી, પુષ્કરાવતી,
હરિદ્વરાવતી, મહીવતી, હનુમાન્ ઇત્યાદિ.

તડિદાદિ ઞ્યશ્ચ ॥ અર્થ-અસ્તિ અર્થમાં તડિત્ આ-
 દિશ્ચઙ્દોથી, માંત ઉપધત્વ રહિતથી પણ વતુ, ઇન્ ઇક પ્રત્યયો થાય
 છે. તડિત્ (વિજળી) છે જેનીઆ તડિત્વાન્ (મેધ, મેહ) મા-
 નિ નક્ષત્રાણિ વિદ્યતે યસ્યાસૌ (ભાનિ નક્ષત્રો છે જેના આ)=
 ભવાન્, યશસ્વાન્ (યશવાળો) મરુત્ છે જેનો આ મરુત્વાન્ ॥
 તકારાન્તસ્ય સકારાન્તસ્ય હસાદાવસત્યર્થે પ્રત્યયેપરે અપદા-
 ન્તતા વક્તવ્યા । તકારાન્તના સકારાન્તના હસઆદિમાં અસ્તિઅર્થ-
 માં પ્રત્યયપરમાં અપદાન્તતા કહી છે. ઈયપર છતાં પદાન્તતા કહી છે.
 તેવડે ભવદીયમ્. તડિત્ વિદ્યતે અસ્ય અસ્મિન્ વા અસ્તિ
 વિગ્રહમાં વતુ પ્રત્યય (સમાસપ્ર० । ત્રિતોનુમ્ । નોપધાયાઃ ।
 હસેપઃ।સંયોગાન્તસ્ય૦)=તડિત્વાન્, ભવાન્, યશસ્વાન્ આદિશ-
 ઙ્દ એ પ્રકારે છે.

एतत्किंयत्तद्भयः परिमाणे वतुः ॥ અર્થ-एतद्,
 किम्, यद्, तद्, એ પ્રકારે એઓ શબ્દોથી પરિમાણુ અર્થમાં
 વતુ પ્રત્યય થાય છે. ઉકાર ઉચ્ચારણ્યર્થ તથા ઈષ્ વિધાનાર્થ છે.
यत्तदोरा ॥ અર્થ-यद्, तद्, શબ્દની ટિંના આકાર થાય
 છે વતુ પ્રત્યયપરછતે પરિમાણુ અર્થમાં.

यत्परिमाणमस्येति यावान् (જે પરિમાણુઆનું એ પ્રકારે યાવા-
 ન્) તે પરિમાણુ આનું એ પ્રકારે તાવાન્. યાવત્ તાવત્ એયમાં
 (પ્ર. એ.) ત્રિતોનુમ્ । અશ્વસો સૌ । હસેપઃ। સંયોગાન્તસ્ય એ

પ્રકારે તથોપ સિદ્ધમ્ । સ્ત્રીલિંગમાં યાવતી, નપુંસકલિંગમાં યાવત્

કિમઃ કિર્યશ્ચ ॥ અર્થ-કિમ્ શબ્દનો કિઆદેશ થાય છે વતુના વકારનો યકાર આદેશ થાય છે. પરિમાણ અર્થમાં. કિપરિમાણમસ્યેતિ કિયાન્ (શું પરિમાણ આનું છે એ પ્રકારે કિયાન્) કિમ્નો કિ વનો યકાર=કિયત્ નામસંસાદિ ભવત્ શબ્દવત્ । કિયાન્

આઈશ્વૈતદોવા ॥ અર્થ-પરિમાણ અર્થમાં વતુપ્રત્યયપરે

છતે એતદ્ શબ્દના ટિનો આ તથા ઇશ્ એ એ આદેશો થાય છે. જે પક્ષમાં આકાર નહીં તે પક્ષમાં ઇશ્ આદેશ થાય છે. શકાર સર્વાદેશાર્થ છે. એતત્પરિમાણમસ્યેતિ એતાવાન્ (એટલું પરિમાણ આનું એ પ્રકારે એતાવાન્ (એટલાસુધી ઇયાન્ (આંહિં-સુધી). એતદ્ની ટિનું વિકલ્પથી આત્વમ્ છે. જે પક્ષમાં આત્વ નહીં ત્યાં એતદને ઇશ્ આદેશ છે. ચકારથી વતુ પ્રત્યયના વકારનો યકાર થાય છે. વાશબ્દ અનુકત સમુચ્ચયાર્થ છે, તેવડે ઇદમ્ને વતુ પ્રત્યય. ઇદમ્ ઇશ્ ચકારથી વતુપ્રત્યયના વકારનો યકાર એ પ્રમાણે કહેલ છે. ઇદં પરિમાણં યસ્ય સ ઇયાન્ (આ પરિમાણ જેનું તે ઇયાન્) છે. શકાર સર્વાદેશાર્થ છે.

એતદ્ ને આકાર આદેશ તથા વતુ પ્રત્યય=એતાવાન્ ભવત્ શબ્દ માફક. આનો વિકલ્પમાં ઇશ્ આદેશ ચકારથી વકારનો યકાર=ઈ-

યત્ ભવત્ શબ્દ માફક ઇયાન્ વા શબ્દ અતુકત સમુચ્ચયાર્થ છે એથી **ઇદં** શબ્દથી પણ વતુ પ્રત્યય થાય છે. **ઇદમ્** **ઇજ્** આદેશ વતુ પ્રત્યયના વકારનો યકાર થાય છે. **ઇદં પરિમાણં** વાક્યમાં વતુ પ્રત્યય **ઇજ્** આદેશ વકારનો યકાર=ઇયત્ ભવત્ શબ્દ માફક ઇયાન્ (આંહી સુધી)

તુન્દાદેરિલઃ ॥ અર્થ-અસ્તિ અર્થમાં **તુન્દ** આદિ ગણથી **ઇલ** પ્રત્યય થાય છે. **તુન્દં** યસ્યાસૌ **તુન્દિલઃ** (મોહોટા હુટે જેનો આ **તુન્દિલઃ**) **ઉદરિલઃ** (મોહોટા પેટ વાળો)

ઔન્નત્યેદન્તાદુરઃ ॥ અર્થ-દંત શબ્દથી ઉચ્ચત્વ અર્થમાં **ઉર** પ્રત્યય થાય છે. ઉંચા છે દાંતો જેનો આ **દન્તુરઃ** (ઉંચા દાંત વાળો)

શ્રદ્ધાદેર્લુઃ ॥ અર્થ-શ્રદ્ધા આદિ ગણથી અસ્તિ અર્થમાં **લુ** પ્રત્યય થાય છે. શ્રદ્ધાછે જેની આ **શ્રદ્ધાલુઃ** (શ્રદ્ધાવાન) કૃપા છે જેની આ **કૃપાલુઃ** (કૃપાવાન) માયાલુઃ (માયાવાળો) **દયાલુઃ** (દયાવાન) ॥ **સિધ્માદેર્લઃ** ।-સિધ્ધમ આદિ ગણથી અસ્તિ અર્થમાં **લ** પ્રત્યય થાય છે. **સિધ્ધમલઃ** (ડોહોડ વાળો) **સ્નેહિલઃ** (સ્નેહવાન)

અસ્માયા મેધા સ્રગ્જ્યોઽસ્ત્યર્થે વિનિર્વક્તવ્યઃ ॥ અર્થ-અસ્ પ્રત્યયાંત (વચાદેઃ અસ્) ઉણાદિ સૂત્રોક્ત

પ્રત્યાંત માયા, મેધા, સૂજ એઓ શબ્દોથી અસ્તિ અર્થમાં વિનિ પ્રત્યય થાય છે. ઈકાર ઉચ્ચારણાર્થ છે.

તપ છે જેતું આ તપસ્વી (તપવાળો) યશસ્વી (યશવાન) માયા- વી (માયાવાળો) મેધાવી (બુદ્ધિમાન) સ્વર્ (માલા) છે જેની આ સ્વર્ગી (માળાવાળો)

વાચો ગ્મિનિ ॥ અર્થ-અસ્તિ અર્થમાં વાચ્ શબ્દથી ગ્મિ નિ પ્રત્યય થાય છે. ગ્મિનિ નો ગકાર વ્યવધાનાર્થ છે. તે વડે । જમે જમાવા) એ પ્રમાણે આની પ્રાપ્તિ છે. વખણાય છે વાણી જેની આ વાગ્મી ॥ એકાદાકિનિચ્ચાસહાયે ॥ અસહાય અર્થ- માં એકથી આકિની પ્રત્યય થાય છે. એક પણ સહાય જેને નથી તે એકાકી, જે સ્ત્રીલિંગ હોય તો એકાકિની (કોઈની પણ સહાય વગરની એકલી)

ગકાર અનુચ્છેદ મકારાદિત્ય નિષેધાર્થ તેવડે (જમે જમાવા) એ પ્ર- માણે થાય નહીં. વાગ્મી । મિન્ પ્રત્યય (ચોકુઃ । પદાન્તાશ્રયા- ત્ । ચપા અથે જવા । કનો ગ (સ્વર૦) દણ્ડિન્ શબ્દમાદક.

અલાટૌ કુત્સિત ભાષિણિ ॥ અર્થ-કુત્સિત-(ખરાબ)

ભાષણુ અર્થમાં આલ તથા આટ એ બે પ્રત્યયો થાય છે.

આલ પ્રત્યય બહુ ભાષિત્વમાં તથા કુત્સિત ભાષિત્વમાં (આલ પ્ર- ત્યય બહુ બોલવામાં તથા ખરાબ બોલવામાં) છે. પણ આટ પ્ર- ત્યય કેવલ કુત્સિત ભાષિત્વમાં (ખરાબ ભાષણુ બોલવા) માં) છે.

ખરાળ છે વાણી જેની આ વાચાલઃ એજ પ્રમાણે વાચાટઃ
 ॥ લઃ સમાસાર પ્રકૃષ્ટયોઃ । નામના સમાહાર તથા પ્રકૃષ્ટ એ એ
 વિષયમાં લ પ્રત્યય થાય છે. ક્લેશસ્ય સમૂહઃ—પ્રકૃષ્ટઃ ક્લેશોવા=
 ક્લેશલઃ (ક્લેશનો સમૂહ અથવા બહુજ ક્લેશ તે ક્લેશલઃ)
 (કજીઆખોર)

इषदपरि समाप्तौ कल्पदेश्य देशीयाः ॥

અર્થ—કાંઠક કમતી સમાપ્તિ અર્થમાં કલ્પ, દેશ્ય, દેશીય, પ્ર-
 ત્યયો થાય છે. સર્વગમાં કાંઠક ઓછાપણું એ પ્રમાણે સર્વજ્ઞક-
 લ્પઃ, પટુતામાં કાંઠક ઓછાપણું એ પ્રમાણે પટુદેશ્યઃ અથવા
 પટુદેશીયઃ કવિપણામાં કાંઠક ઓછાપણું એ પ્રમાણે કવિદેશ્યઃ,
 અથવા કવિદેશીયઃ

प्रशंसायां रूपः॥ અર્થ—પ્રશંસા અર્થમાં (વખાણમાં) રૂપ
 પ્રત્યય થાય છે. પ્રશસ્તો વैयाकरणो=वैयाकरणरूपः (વખાણાય
 છે વૈયાકરણના બણેલમાં તે વૈયાકરણ રૂપઃ) છે.

कुत्सायां पाशः ॥ અર્થ—કુત્સા અર્થમાં પ્રથમાંત નામથી
 પાશ પ્રત્યય થાય છે. (ખરાળ વાચ્યમાં પાશ પ્રત્યય થાય છે) કુ-
 ત્સિતો वैयाकरणो=वैयाकरणपाशः (ખરાળ છે વૈયાકરણ પાશી-
 માં તે વૈયાકરણપાશઃ)

भूत पूर्वे चरट् ॥ અર્થ—પૂર્વભૂતઃ પેહેલાં થયેા હોય તે
 ભૂત પૂર્વ છે. ભૂત પૂર્વ (પેહેલાં થયેલ) અર્થમાં ચરટ્ પ્રત્યય થાય છે.

પૂર્વે ભૂત એ પ્રકારે ભૂત પૂર્વઃ (પેહેલાં થયેલો) પૂર્વે ભૂત એ પ્રકારે
 ભૂત ચરઃ (પેહેલાં થયેલ) પૂર્વે દૃષ્ટ (પેહેલાં જોયેલ) એ પ્રમાણે દૃ-
 ષ્ટચરઃ જો સ્ત્રીલિંગ હોયતો દૃષ્ટચરી (પેહેલાં જોયેલી) (ધ્રિતઃ)

પ્રાચુર્ય વિકાર પ્રાધાન્યાદિષુમયદ્ ॥ અર્થ-

પ્રાચુર્યમાં (બહુ, પુષ્કળ, ઘણામાં), અવસ્થાંતર અપાદાન વિકાર છે
 એમાં, મુખ્યત્વે પ્રાધાન્ય છે એમાં, આદિશબ્દથી નિર્વૃત્તન રસપ
 અવયવ અર્થમાં મયદ્ પ્રત્યય થાય છે. ગોઃ પુરીષં (ગાયત્રીછાણ)

=ગોમયમ્, અન્નપુષ્કળ છે જેમાં=અન્નમયઃ. માટીનો વિકાર

=મૃણ્મયઃ સ્ત્રી પ્રધાન છે જેની આ સ્ત્રીમયઃ, જાલમઃ (નીચ, ના-
 ન્હો, પામર, શુણ્ણદોષ પુછ્યાવગર કામ કરનાર) આદિશબ્દથી સ્વ-
 રૂપાર્થમાં મયદ્ પ્રત્યય થાય છે. અમૃત સ્વરૂપ=અમૃતમયઃ ચંદ્રઃ

તદર્ધીતે વેદવેત્યત્રાણવક્તવ્યઃ ॥ અર્થ-તે શાસ્ત્રા-

દિ ભણ્યો છે અથવા વેદ જાણે છે એ પ્રકારે એ અર્થમાં અણ્

પ્રત્યય થાય છે. વ્યાકરણ ભણ્યો છે અથવા જાણે છે તે વૈયાકરણઃ,

દ્વારમાં જોડાયેલ દૌષારિકઃ (બારણા આગલ ચોકી કરનાર) સ્વ-

સ્તિ એ પ્રમાણે કહે છે. સૌવસ્તિકઃ, ન્યગ્રોધ (વડતું ઝાડ,

તું આ નૈયગ્રોધમ્ ॥ વ્યસાદેઃ કિઃ । વ્યાસ આદિથી અ-

પત્ય અર્થમાં કિ થાય છે વ્યાસતું અપત્ય વૈયાસકીઃ, (મુકદ્દેવજી) ॥

સુધા તુરકજ્વલ । સુધાતુથી ર્જ્વ પ્રત્યય થાય છે. તથા અકજ્વ

આદેશ થાય છે. સુધાતુનું અપત્ય સૌધાતાકિઃ શોભન (સારો) અશ્વ(ધોડો) સ્વશ્વઃ તેને નળે છે એ પ્રકારે સૌશ્વઃ ન્યાયમાં કુશલ તે નૈયાયિકઃ

નસંધિય્વોર્યુદ્વ ॥ અર્થ-સંધિજ ને યકાર વકાર એ બેના સંબંધિત સ્વરની વૃદ્ધિ થતી નથી. પણ તેઓ બેને યુદ્ આગમ થાય છે. ઇદ્ ઉદ્ એ બે આગમો થાય છે. કેમ કરીને ? વર્ણુ વિશ્લેષકરીને યકારથી પૂર્વે ઇકાર વકારથી પૂર્વે ઉકાર પછી આદિ સ્વરની ઝિત્ તથા ણિત્થી વૃદ્ધિ. ॥ ચટકાદૈરણ્ । ચટકાથી ઇરણ પ્રત્યય અપત્ય અર્થમાં થાય છે. ચટકસ્ય (ચકલીતુ) અપત્ય ચાટકૈરઃ ॥ કલ્યાણ્યાદીનામિનેયઃ । કલ્યાણ્યઆદિનાને ઇનેય થાય છે. કલ્યાણ્યતું અપત્ય કલ્યાણિનેયઃ

ઇતો જાતાર્થે ॥ અર્થ-પ્રથમાંત ઉત્પન્ન અર્થમાં ઇત પ્રત્યય થાય છે. લજ્જા ઉત્પન્ન થાય છે જેને આ લજ્જિતઃ, ત્રપા (શરમ, લજ્જા, લાજ) ઉત્પન્ન થઇ છે જેને આ ત્રપિતઃ, ક્ષુધા (ક્ષુખ) ઉત્પન્ન થઇ છે જેને આ ક્ષુધિતઃ

તરતમેયસ્વિષ્ઠાઃ પ્રકર્ષે ॥ અર્થ-અતિશય અર્થમાં નામથી તર, તમ, ઈયસુ, અને ઇષ્ટ એ ચાર પ્રત્યયો થાય છે, અતિશયવડે કૃષ્ણઃ (કાણુ)=કૃષ્ણતરઃ તેથી અતિશયવડે કૃષ્ણ (કાણુ)=કૃષ્ણતમઃ, અતિશયવડેકાણુ શુક્લઃ(ઉન્વળ)=શુક્લતરઃ તેથી અતિશયવડે શુક્લ શુક્લતમઃ (અત્યંત ઉન્વળ)

ईयस्विष्टौ ढिताविति वक्तव्यौ ॥ અર્થ-ઈયસુ

અને ઇષ્ટ એ બે પ્રત્યયો ઢિત્ સંસક છે. અતિશયવડે લઘુ: (ના-
તુ) હલકું) લઘીયાન્અતિશય લઘુ લઘીયસી અતિશય લઘુ
લઘિષ્ઠઃ, અતિ પાપી એ પ્રકારે પાપીયાન્ એથી અતિ પાપી એ
પ્રકારે પાપીયાન્ એથી અતિ પાપી એ પ્રકારે પાપીયસી એથી
અતિ પાપી એ પ્રકારે પાપિષ્ઠ:

गुर्वादेरिष्टमेयस्सु गरादिष्ट्यलोपश्च ॥ અર્થ-

ગુરુઆદિ (ભારે અથવા મોહોટું આદિ) શબ્દના પછીના ઇષ્ટ,
ઈમન્, ઈયસુ પ્રત્યયને ગર આદિ આદેશ થાય છે. ગુરુનો ગર, પ્રિયનો,
પ્ર, સ્થિરનો સ્થ, સ્થૂલનો સ્થવ, પ્રશસ્તનો શ્ર, વૃદ્ધનો જ્યા, દી-
ર્ઘનો દ્રાઘ, બહુનો બંહ, દૂરનો દવ, નિકટનો નેદ, લઘુનો કન
આદેશ થાય છે. પ્રયોગાનુસાર પ્રક્રિયા છે. ઢિતો લોપ નથી. ગુરુનો
ગર આદેશ અતિગુરુ ગરીયાન્, ગરીયસી, ગરિષ્ઠઃ ગુરુનો ભા-
વ ગરિમા, પ્રિયનો પ્રઆદેશ અતિપ્રિય એ પ્રકારે પ્રેયાન્-પ્રે-
યસી-પ્રેષ્ઠઃ । (લોહિતાદેર્ડિદિમન્)=પ્રેમા । સ્થૂલનો સ્થવ
આદેશ અતિસ્થૂલ સ્થવીયાન્-સ્થવીયસી-સ્થવિષ્ઠઃ-સ્થેમા ।
સ્થિરનો સ્થ આદેશ સ્થેયાન્-સ્થેયસી-સ્થેષ્ઠઃ-સ્થેમા, બહુ
શબ્દનો બંહ આદેશ અતિબહુ બંહીયાન્-બંહીયસી-બંહિષ્ઠઃ ।
વૃત્ત શબ્દનો લપ્ આદેશ ત્રપિષ્ઠઃ, હ્રસ્વનો હ્રસ્ આદેશ હ્રસિષ્ઠઃ (અ-
ત્યંત નાનું) વૃદ્ધનો વર્ષ આદેશ અતિવૃદ્ધ વર્ષીયાન્ વર્ષીયસી-વર્ષિષ્ઠઃ

અન્ટિક (પાસે) નો નેદ અતિઅતિક નેદીયાન્-નેદીયસી-ને-
 દિષ્ઠઃ । વાઢ (અતિશય, તથા સ્વીકાર) નો સાધ્ અતિ વાઢઃ
 સાધીયાન્-સાધીયસી-સાધિષ્ઠઃ । દૂરનો દ્વ આદેશ અતિ-
 દૂર દવીયાન્-દવીયસી-દવિષ્ઠઃ, યુવન્ શબ્દનો યવ્ આદેશ
 અતિ૦ યુવા યવીયાન્-યવીયસી-યવિષ્ઠઃ અલ્પનો કન્
 આદેશ. કનીયાન્-કનીયસી-કનિષ્ઠઃ

ईलोपोज्याशब्दादीयसः ॥ અર્થ-જ્યા શબ્દથી પર
 ईयस् પ્રત્યયના ईકારનો લોપ થાય છે. વૃદ્ધનો ज्या આદેશ. અતિ
 વૃદ્ધ એ પ્રકારે ज्याયાન્-ज्यायसी-ज्येष्ठः-ज्येमा । ઉત્તમનો
 वर આદેશ અતિ ઉત્તમ એ પ્રકારે वरीयान्-वरीयसी-वरि-
 ष्ठः-वरिमा । દીર્ઘનો द्राच् આદેશ અતિદીર્ઘ એ પ્રકારે द्राची-
 यान्-द्राचीयसी-द्राचिष्ठः-दाचिमा, પ્રશસ્યનો श्ચ આદેશ અ-
 તિ પ્રશસ્ય (વખાણવા યોગ્ય) श्रेयान्-श्रेयसी-श्रेष्ठः-श्रेमा,
 ॥ विन्मतोर्लुक् । વિત્, મત્ એ બેનો લુક્ થાય છે. इष्ठादि-
 भां पर होते सजिष्ठः-सजीयान् । त्वचिष्ठः-त्वचीयान्
बहोरिष्ठेयिः॥ અર્થ-બહુ શબ્દથી પર इष्ઠના ईકારનો यि
 આદેશ થાય છે અને બહુનો भू આદેશ થાય છે. અતિ બહુ એ
 પ્રકારે भूयान्-भूयसी-भूयिष्ठः-भूमा । ક્ષિપ્રનો क्षेप આદેશ
 અતિ ક્ષિપ્ર क्षेपीयान्-क्षेपीयसी-क्षेपिष्ठः । ક્ષુદ્રનો क्षો આદેશ
 અતિક્ષુદ્ર क्षोदीयान्-क्षोदीयसी-क्षोदिष्ठः (અત્યંત ક્ષુદ્ર)

કિમોઽવ્યયાદારુયાતાચ્ચતરતમયોરામ્વક્ત

ઠ્યઃ ॥ અર્થ-કિમ્ એ પ્રકારે અવ્યયરૂપથી કિમ્ શબ્દના સંબંધિન અવ્યયથી, અન્ય પણ અવ્યયથી, તથા આખ્યાતથી સિદ્ધ ભવાદિ ધાતુ પ્રયોગથીપર જે તર, તમ પ્રત્યયો છે એના અંતથી આમ્ આગમ થાય છે. દ્રવ્ય પ્રકર્ષમાં નહીં.

અતિકુતઃ=કુતસ્તરાં (પરમાણુઓ) અતિકુત એ પ્રકારે કુતસ્તરામ્ તેઓનું આરંભકત્વ છે અતિ ઉંચા સ્વરથી ગાય છે **ઉચૈસ્તરાં** એથી ઉંચાવડે એ પ્રકારે **ઉચૈસ્તમામ્**, **નીચૈસ્તરામ્** અતિ નીચે એથી અતિ નિચાવડે **નીચૈસ્તમામ્**, અતિક્રાણકિંતરામ્ એથી અતિ કિંતમામ્, અતિ બણે છે એ પ્રમાણે **પઠિતરામ્**, એથી અતિ પઠિતમામ્, અતિ પચતિ (રંધે છે) એ પ્રકારે **પચતિતરામ્** એથી અતિ પચતિતમામ્.

પરિમાણે દધનાદયઃ ॥ અર્થ-પરિમાણુ અર્થમાં દધનદ્

દ્વયસદ્, માત્રદ્ એઓ પ્રત્યયો થાય છે. **જાનુ પરિમાણં** (દીંચણુ સુધી પરિમાણુ) જેનું તે જાનુદધનં, **શિરઃ પરિમાણ** (માથા સુધી પરિમાણુ) જેનું તે શિરોરોદ્વયસમ્, **પુરુષઃ પરિમાણં** (પુરૂષના જેટલું પરિમાણુ) જેનું તે પુરુષમાત્રમ્ (જલમ્) (પુરૂષ પરિમાણુ જલ)

દ્વયોબદ્ધનાં ચૈકસ્ય નિરધારણે કિમાદિક્યો

ઉતરઉતમૌવક્તઠ્યૌ ॥ અર્થ-એના મધ્યથી અથવા બહુ નરેના મધ્યથી એકના નિરધારણુ પ્રયક્કરણુમાં અથવા પરિપ્રશ્નમાં

કિં આદિથી એ પ્રકારે કિમ્ , યત્ , તત્થી ઇતર, ઇતમ પ્રત્યયો થાય છે. (ચુદ્) થી ઇત્ સંગ્રા થાય છે. કતરો ભવ તો મધ્યે કાણ્વઃ (આપ બેના મધ્યમાં (કતરઃ) કાણુ કાણ્વ ગોત્રીય છે?)

કઃ એ પ્રકારે કતરઃ । કતમો ભવતાં તાન્ત્રિકઃ (આપની મધ્યમાં (કતમઃ) કાણુ તાન્ત્રિક છે?) કઃ એ પ્રકારે કતમઃ । ભવતોર્યતરસ્તા કિંકસ્તતર ઉદ્ગૃહ્ણાતુ (આપ બેના મધ્યે (યતરઃ) જે તાર્કિકઃ (તર્ક શાસ્ત્ર જાણુનાર) (તતરઃ) તે ગ્રહણુ કરો) યઃ એ પ્રકારે યતરઃ, સઃ એ પ્રકારે તતરઃ, યતમઃ, (જે) તતમઃ (તે) તેટલામે)

સંખ્યેય વિશેષેનાવધારણે દ્વિત્રિન્યાંતીયઃ॥

અર્થ-સંખ્યાને યોગ્ય સંખ્યેય છે વિશેષવડે અવધારણુ તે વિશેષા વધારણુ છે. સંખ્યાના યોગ્યતા વિશેષ અવધારણુમાં દ્વિ, ત્રિ શબ્દથી તીય પ્રત્યય થાય છે.

બેની સંખ્યાને પુરણુ કરનાર દ્વિતીયઃ (બીજો)

ત્રેઃ સંપ્રસારણં સ્વરસ્ય ॥ અર્થ-સ્વર સહિત ત્રિ શ-

બ્દને સંપ્રસારણુ થાય છે. ત્રણની સંખ્યા પૂરક તૃતીયઃ (ત્રીજો)

ષટ્ ચતુરો સ્યદ્ ॥ અર્થ-ષટ્ (છ) તથા ચતુરઃ (ચાર)

શબ્દથી સંખ્યા પૂરણુ અર્થમાં થદ્ પ્રત્યય થાય છે. ચારની સંખ્યા પૂરક ચતુર્થઃ (ચોથો) છની સંખ્યા પૂરક પષ્ટઃ (છટ્થાબિષ્ટઃ)

પશ્ચાદેમદ્ ॥ અર્થ-પંગાદિ કેહેતાં પંચન્, સપ્તન્, અષ્ટન્,

નવન્, દશન્ શબ્દથી સંખ્યા પૂરણુર્થમાં મદ્ પ્રત્યય થાય છે.

પચ્ચમઃ (પાંચમે) સપ્તમઃ (સાતમે) અષ્ટમઃ (આઠમે) નવમઃ (નવમે) દશમઃ (દશ, દશમે)

एकादशादेर्ङ'॥ અર્થ-એકાદશન્ આદિ અષ્ટાદશન્ પર્યંત

(અગિયારથી અઢાર સુધી) સંખ્યા પૂરણ અર્થમાં હ્રદ્ પ્રત્યય થાય છે. દ્વંકાર અનુસંધત્વ છે. એકવડે અધિક દશ તે એકાદશ (અગિયાર) અગિયારની સંખ્યા પૂરક તે એકાદશઃ (એક તે એકા આદેશ.) દેવશબ્દ માદ્ધક. સ્ત્રીલિંગમાં એકાદશી (અગિયારસ) અગિયારમી)

द्वित्रयोष्टैकानां द्वात्रयोष्टैकाः ॥ અર્થ-દ્વિ, ત્રિ, અ-

ષ્ટ, એક શબ્દને દ્વા, ત્રયઃ અષ્ટા, એકા આદેશ યથાતુકમે થાય છે. દ્વાદશઃ, દ્વાદશી (બાર, બારમે, બારસ-બારમી) ત્રયોદશઃ તેર)

ત્રયોદશી (તેરસ, તેરમી) ચતુર્દશઃ (ચાદ, ચાદમે) ચતુર્દશી (ચાદશ, ચાદમી)

સપ્તદશઃ સપ્તદશી (સતરમે, સતરમી) અષ્ટાદશઃ (અઢાર, અઢારમે) અષ્ટાદશી (અઢારમી)

विंशत्यादेर्वातमट् ॥ અર્થ-વિંશતિ (વીશ) આદિથી

તમદ્ પ્રત્યય થાય છે. વિશની સંખ્યા પૂરક વિંશતિતમઃ (વિશ, વિશમે) પદ્મમાં (વિકલ્પમાં) ॥ વિંશતેસ્તિ લોપઃ । વિંશતિ શબ્દના તિનો લોપ થાય છે. વિંશઃ (વિશ, વિશમે)

चत्वारिंशदादौवा ॥ અર્થ-ચત્વારિંશત્ (ચાલીશ) આ-

દિશબ્દનીપરમાં (પેહેલાં) દ્વિ, ત્રિ, અષ્ટનને વિકલ્પથી દ્વા, ત્રય,

અષ્ટાઆદેશ થાય છે દ્વિચત્વારિંશત્ અથવા દ્વાચત્વારિંશત્ (એ-

તાલીશ) ત્રિચત્વારિંશત્-ત્રયચત્વારિંશત્ (તે તાલીશ) અષ્ટચ-

ત્વારિંશત્-અષ્ટાચત્વારિંશત્ (અડતાલીશ) એનશીતિ એ પ્રકાર-

ના વિશેષણથી દ્વયચીતિઃ (બાણી) ત્રયચીતિઃ (ત્રાણી) અષ્ટાચી-
તિઃ (અઠ્યાણી) અદિઆ દ્વા, ત્રય, અષ્ટા થયા નહીં.

શતાલ્લેર્નિત્યમ્ ॥ અર્થ-શત (સો) આદિશબ્દથી નિત્ય
તમદ્ પ્રત્યય થાય છે. હદ્ નહીં. સોની સંખ્યાપૂરણુ શતતમઃ
આદિશબ્દથી એકશતતમઃ (સોમો) માસતમઃ (મહિનો) અર્ધમા-
સતમઃ (અર્ધમાસ) સંવત્સરતમઃ (સંવત્સરમુતી) (વર્ષમુતી) ॥
કાતિકાતિપયાભ્યાંયઃ । સંખ્યા પૂરણુ અર્થમાં કાતિ અને કાતિ-
પય શબ્દથી થપ્રત્યય થાયછે. કાતિયઃ-કાતિપયયઃ (કેટલા, કેટલામો)

સંખ્યાયાઃ પ્રકારેધા ॥ અર્થ-સંખ્યા વાચક શબ્દથી
પ્રકાર અર્થમાં ધા પ્રત્યય થાય છે. દ્વિપ્રકારં (બે પ્રકારે)=દ્વિધા
(બે પ્રકારે) ત્રિધા (ત્રણ પ્રકારે) ચતુર્ધા (ચાર પ્રકારે) પંચધા
(પાંચ પ્રકારે) ષોઢા (છ પ્રકારે)

ગુણોણ્વા ॥ અર્થ-ધાપ્રત્યયપર છતાં દ્વિ, ત્રિશબ્દનો ગુણ થાય
છે તથા વિકલ્પે અણ પ્રત્યય થાય છે. દ્વેધા-દ્વૈધમ્ (બે પ્રકારે)
ત્રેધા-ત્રૈધમ્ (ત્રણ પ્રકારે)

ક્રિયાયાઆવૃતૌ કૃત્વસ્ ॥ અર્થ-ક્રિયા ગમન કરવું
આદિના વારંવાર અર્થમાં પાંચ સાત આદિ સંખ્યાથી કૃત્વસ્
પ્રત્યય થાય છે.

પાંચ પાંચવાર એપ્રમાણે પञ्चકૃત્વઃ, સાત સાત વખત એ પ્રમાણે
સપ્તકૃત્વઃ

॥ એકાત્ધ્યમુઞ્વા । એક શબ્દથી ધ્યમુજ્ઞ પ્રત્યય થાય છે. ઉચ્ચ

ઉચ્ચારણાર્થ (આદિસ્વરસ્ય૦) એકઘ્યં વિકલ્પમાં યા પ્રત્યય=
 एकधा (એક પ્રકારે)

द्वित्रिभ्यांसुः॥ અર્થ-ક્રિયાની આવૃત્તિમાં અર્થાત્ વારંવાર અર્થમાં

દ્વિ, ત્રિ, શબ્દથી છુ પ્રત્યય થાય છે. બેવાર એ પ્રકારે દ્વિઃ ત્રણ
 વાર એ પ્રકારે ત્રિઃ. દ્વિરુક્તં (બે વખત કહેલ) ત્રિરુક્તમ્ (ત્રણ
 વાર કહ્યું.)

॥ एकस्य सुप्रत्यय सहितस्य सकृदादेशो

वक्तव्यः ॥ અર્થ-એકનો સુપ્રત્યય સહિતનો સક્રુદ્ આદેશ થા-
 ય છે. સક્રુદ્ એકવાર.

बह्वदेः शस् ॥ અર્થ-બહુઆદિ નામથી વારંવાર અર્થમાં

અને સંખ્યામાં શસ્ પ્રત્યય થાય છે. बहुशः (ધણી વખત) સ્તો-
 कशः (થોડો વખત) अल्पशः (અલ્પવાર) शतशः (સોવખત)

सहस्रशः (હજારવખત) कौटशः (કોડવખત)

तयायतौ संख्यायाः ॥ અર્થ-અવયવ અર્થમાં, સં-

ખ્યા વાચ્યર્થમાં, તયદ્ તથા અયદ્ એ બે પ્રત્યયો થાય છે. અ-
 થવા અવયવમાં જે સંખ્યાવર્તમાન તે વાચી પ્રથમાંતથી પછી અ-

ર્થમાં તયદ્, અયદ્ થાય છે. દ્વકાર ईप्-પ્રત્યયાર્થ છે. બે અવયવ
 જેનાં દ્વિતયં કુલશબ્દ માદ્ક. ત્રીલિંગમાં દ્વિતીયી, ત્રિતયં, (ત્રણ
 અવયવ જેનાં) ત્રીલિંગ ત્રિતીયી, द्वयं (બીજી) દ્વયી ત્રીલિંગ,
 त्रयं (ત્રીજી) ત્રીલિંગ ત્રયી (ત્રીજી)

॥ ઉમશબ્દાદયટ્ ॥ અર્થ-અવયવ અર્થમાં સંખ્યાવાચી ઉમશબ્દથી અયટ્ પ્રત્યય થાય છે. એ અવયવોઆના ઉમયઃ ॥ અલ્પેકુટીશમી શુંડાભ્યઃ રઃ । અદ્ય અર્થમાં કુટી, શમી, શુંડશબ્દથી રપ્રત્યય થાય છે. અલ્પાશમી=શમીરઃ અલ્પાકુટી=કુટીરઃ, અલ્પાશુંડા=શુંડારઃ ॥ સ્ત્રીપુંસાભ્યાંનણ્સ્નળૌ । સ્ત્રીશબ્દથી નણ્ પુંસશબ્દથી સ્નળ પ્રત્યય થાય છે અપસાદિઅર્થમાં. સ્ત્રીતું અપત્ય, સ્ત્રીનો સમૂહ, સ્ત્રીમાં થયો. સ્ત્રેણં, પુરૂષતું અપત્ય, પુરૂષનો સમૂહ, પુરૂષમાં થયો પૌસ્નં અથોપસંહારમાહ । હવે ઉપસંહાર કહે છે. ॥ શેષા નિપાત્યાઃ કત્યાદયઃ । બાકીના આ ગ્રંથમાં નહીં કહેલા તે બીજા ગ્રંથોમાં કહેલા છે તે કતિ-કતિપય-કતિથ-કતિપયથ-યાતિ-તાતિ બીજા પણ વિંશતિ-ત્રિશત્-ચત્વારિંશત્, ષષ્ઠિ-સપ્તાતિ-અશીતિ-નવતિ ઇત્યાદિ શબ્દો નિપાત કરવા યોગ્ય છે. કતિ યતિ સતિ ઇત્યાદિ બીજા ગ્રંથોથી સિદ્ધ કરવા. એ પ્રમાણે સારસ્વતમાં તદ્દિત પ્રક્રિયા સમાપ્ત થઇ.

એ પ્રમાણે સારસ્વતની પ્રથમવૃત્તિ સંપૂર્ણ થઇ.

ગુજરાતી ભાષામાં કરનાર
લોબડી નિવાસી ભટ્ટ વૈજનાથ મોતીરામના
નયસચ્ચિદાનંદ.

॥ इति सारस्वते पूर्वार्धः समाप्तः ॥

એ પ્રમાણે સારસ્વતમાં પૂર્વાર્ધઃ સમાપ્ત.

જાહેર ખખર.

નીચેનાં પુસ્તકો જેને જોઈએ તેણે મંગાવવાં

નામ.

કીંમત. ટપાલખર્ચ જુદું

સારસ્વત વ્યાકરણ પૂર્વાર્ધ		
ગુજરાતી ટીકા સાથે	રૂ. ૩૧)	"
સારસ્વત વ્યાકરણ ઉત્તરાર્ધ		
ગુજરાતી ટીકા સાથે	રૂ. ૩૧।।)	"
સાંખ્ય તત્ત્વ કૌમુદી-ગુજરાતી ટીકા સાથે	રૂ. ૩૧)	"
સંસ્કૃત દીપિકા.....	રૂ. ૩૦।।)	"
દ્વાદશ મહાવાક્ય વિવરણ		
ગુજરાતી	રૂ. ૩૦।।)	"
અમુક્ત સર્વસ્વ સાર-ગુજરાતી ટીકા સાથે	રૂ. ૩૧)	"
પ્રણવ ઉપાસના-ગુજરાતીમાં	રૂ. ૩૦)~	"
દશોપનિષત્ સારગુજરાતીમાં	રૂ. ૩૨)	"

ઉપર લખેલ પુસ્તકો રોકડી કીંમતે નીચેના શીરનામે મળશે. વી. પી. પાર્સલથી મંગાવવું હશે તો પણ મોકલવામાં આવશે.

જાદુ હરિશંકર મોતીરામજી. લીંબડી. કાઠિયાવાડ